

DZIENNIK URZĘDOWY

WOJEWÓDZTWA POMORSKIEGO

Gdańsk, dnia 8 lutego 2016 r.

Poz. 453

UCHWAŁA NR IX/54/2015 RADY POWIATU KWIDZYŃSKIEGO

z dnia 14 grudnia 2015 r.

w sprawie przyjęcia „Programu Opieki nad Zabytkami Powiatu Kwidzyńskiego na lata 2016-2019”

Na podstawie art. 4 ust. 1 pkt 7 i art. 12 pkt 11 ustawy z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie powiatowym (tekst. jedn. Dz. U. z 2015 r., poz. 1445), oraz art. 87 ust. 3 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (tekst. jedn. Dz. U. z 2014 r., poz. 1446),

Rada Powiatu uchwala, co następuje:

- § 1. Przyjmuje się do realizacji „Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Kwidzyńskiego na lata 2016-2019”, który stanowi załącznik do niniejszej uchwały.
- § 2. Wykonanie uchwały powierza się Zarządowi Powiatu.
- § 3. Uchwała podlega ogłoszeniu w Dzienniku Urzędowym Województwa Pomorskiego.
- § 4. Uchwała wchodzi w życie z dniem podjęcia.

Przewodniczący Rady

Jerzy Śnieg

Załącznik
do uchwały Nr IX/54/2015
Rady Powiatu Kwidzyńskiego
z dnia 14 grudnia 2015 r.

PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI POWIATU KWIDZYŃSKIEGO NA LATA 2016-2019

Wykonany na zlecenie i z środków Powiatu Kwidzyńskiego

OPRACOWANIE:

mgr Jolanta Barton-Piórkowska

2015

SPIS TREŚCI.

1.	Wstęp.....	4
2.	Podstawa prawna - Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami.....	4-5
3.	Uwarunkowanie prawne.....	6-13
3.1.	Obowiązek konstytucyjny ochrony zabytków	
3.2.	Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami	
3.3.	Inne ustawy i rozporządzenia	
3.4.	Prawo międzynarodowe	
3.5.	Zadania i kompetencje organów powiatu w zakresie ochrony zabytków	
4.	Uwarunkowania zewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego.....	13-18
4.1.	Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami	
4.1.1.	Krajowy Program Opieki nad Zabytkami na lata 2014-2017	
4.1.2.	Narodowa Strategia Rozwoju Kultury	
4.2.	Relacje powiatowego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa	
4.2.1.	Strategia Rozwoju Województwa Pomorskiego	
4.2.2.	Regionalny Program Operacyjny Województwa Pomorskiego	
4.2.3.	Plan zagospodarowania przestrzennego województwa pomorskiego	
4.2.4.	Wojewódzki program opieki nad zabytkami 2011-2014	
5.	Uwarunkowania wewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego.....	18-20
5.1.	Strategia rozwoju powiatu kwidzyńskiego	
5.2.	Program ochrony środowiska powiatu kwidzyńskiego	
5.3.	Gminne programy opieki nad zabytkami	
6.	Charakterystyka krajobrazu kulturowego i zasobu dziedzictwa.....	21-148
6.1.	Zarys historii obszaru powiatu z wypunktowaniem najbardziej znaczących zjawisk i wydarzeń (kultura menonitów, okres regencji)	
6.2.	Prezentacja krajobrazu kulturowego	
6.3.	Charakterystyka zasobu dziedzictwa:	
6.3.1.	Układy przestrzenne: urbanistyczne i ruralistyczne	
6.3.2.	Architektura sakralna	
	a. kościoły	
	b. kapliczki	
	c. cmentarze	
6.3.3.	Architektura obronna	
6.3.4.	Budownictwo miejskie	
	a. mury obronne	
	b. rezydencje	
	c. obiekty użyteczności publicznej	
	d. szkoły	
	e. koszary	
	f. szpitale	

	g. budynki mieszkalne	
6.3.5.	Budownictwo wiejskie	
6.3.6.	Zespoły dworsko-parkowe z folwarkami	
6.3.7.	Zabytki techniki	
6.3.8.	Zieleń komponowana	
6.3.9.	Zabytki archeologiczne	
6.3.10.	Wartości niematerialne	
6.3.11.	Zasoby muzealne (muzea, regionalne izby pamięci, skanseny).	
6.3.12.	Prawna ochrona zabytków	
	a. rejestr zabytków	
	b. ewidencja zabytków	
6.4.	Zabytki o najważniejszym znaczeniu dla powiatu	
6.5.	Zabytki stanowiące własność powiatu.	
6.6.	Obiekty postulowane do wpisu do rejestru zabytków	
7.	Ocena stanu zachowania dziedzictwa kulturowego z analizą szans i zagrożeń SWOT (wskazanie regionalnych i ponadregionalnych zasobów dziedzictwa powiatu i wyróżniających się walorów krajobrazu kulturowego).....	148-151
8.	Założenia programu.....	151-154
8.1.	Cel programu: OCHRONA I KSZTAŁTOWANIE DZIEDZICTWA KULTUROWEGO POWIATU KWIDZYŃSKIEGO.	
8.2.	Priorytety programu:	
	a. Priorytet I. Tożsamość regionalna i bogactwo wielokulturowe powiatu kwidzyńskiego	
	b. Priorytet II. Ochrona i świadome kształtowanie krajobrazu kulturowego	
	c. Priorytet III. Badanie i dokumentacja dziedzictwa kulturowego oraz promocja i edukacja na rzecz dziedzictwa kulturowego.	
	d. Priorytet IV. Zarządzanie powiatowym dziedzictwem kulturowym.	
9.	Mechanizmy i źródła finansowania.....	154-157
10.	Monitoring i ocena realizacji programu.....	157-158
11.	Literatura przedmiotu.....	158-159
12.	Aneksy:.....	159-167
	• Rejestr zabytków nieruchomych	
	• Rejestr zabytków ruchomych	
	• Rejestr zabytków archeologicznych	

1. Wstęp

Opracowanie powiatowego programu opieki nad zabytkami przewiduje art. 87 ust 1 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2003 r. Nr 162, poz. 1568 z późniejszymi zmianami). Prezentowany program powiatu kwidzyńskiego składa się z czterech części, przewidzianych w wytycznych zawartych w poradniku metodycznym opracowanym przez Krajowy Ośrodek i Badań i Dokumentacji Zabytków pt. „*Gminny program opieki nad zabytkami. Poradnik Metodyczny*”, Warszawa 2008 r., z korektą na uwarunkowania powiatu.

Pierwsza część zawiera omówienie uwarunkowań prawnych, wynikających z obowiązujących ustaw, związanych z ochroną zabytków oraz rozpatrzenie zgodności programu opieki nad zabytkami powiatu kwidzyńskiego z podstawowymi dokumentami na poziomie kraju, województwa i powiatu.

W części drugiej zaprezentowano zasoby kulturowe z próbą charakterystyki poszczególnych grup zabytków, w tym układów przestrzennych: urbanistycznych i ruralistycznych, obiektów sakralnych, budownictwa miejskiego i wiejskiego, zabytków techniki, przemysłu a także zieleni komponowanej. Prezentację uzupełnia materiał kartograficzny i fotograficzny.

Trzecia część przedstawia zadania powiatu, podejmowane zarówno przez samorząd powiatowy, jak i jednostki podległe oraz inne podmioty, w oparciu o rozpoznanie obszarów ich aktywności, potrzeb społecznych w tej dziedzinie i celowość kontynuacji zadań.

Część czwarta opracowania dotyczy możliwości finansowania zadań oraz monitoringu wdrażania tego dokumentu, bowiem efekty obecnego dokumentu powinny być brane pod uwagę przy opracowywaniu kolejnych edycji programów.

Prezentowany program stanowi dokument strategiczny, który pozwoli ocenić zasób dziedzictwa kulturowego powiatu, wskazać najważniejsze elementy wymagające ochrony, a także opracować aktualny plan działań w tym zakresie. Jego podstawowy cel określono jako **ochronę i kształtowanie dziedzictwa kulturowego powiatu kwidzyńskiego**, toteż znajdziemy w nim najważniejsze zagadnienia istotne dla wyznaczenia dziedzictwu kulturowemu istotnej funkcji w życiu społecznym. Z jednej strony będzie to podnoszenie świadomości społeczeństwa co do znaczenia dorobku poprzednich pokoleń w życiu współczesnym, z drugiej określenie roli inicjatyw lokalnych w zakresie ochrony materialnego, jak i niematerialnego dziedzictwa kulturowego.

2. Podstawa prawna - Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami

Podstawą prawną niniejszego opracowania jest **Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami** (Dz. U. z 2003 r. Nr 162, poz. 1568 z późniejszymi zmianami, w tym z 2010 r. Nr 75, poz. 474). Program Opieki nad Zabytkami dla powiatu kwidzyńskiego na lata 2015-2018, zgodnie z zapisami art. 87 ust. 2 ustawy ma na celu:

- włączenie problemów ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych, wynikających z koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju;
- uwzględnianie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa

- archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej;
- zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania;
 - wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego;
 - podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami;
 - określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków;
 - podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

Nowelizacja ustawy o ochronie zabytków - **Ustawa z 18 marca 2010 r.** o zmianie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz o zmianie niektórych innych ustaw (Dz. U. z 2010 r., nr 75, poz. 474) rozszerzyła zakres form ochrony zabytków. Ustawa o ochronie zabytków z 23 lipca 2003 r. określała następujące kategorie ochrony zabytków:

- wpis do rejestru zabytków,
- uznanie za pomnik historii
- utworzenie parku kulturowego
- oraz ustalenie ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego.

Ustawa z 18 marca 2010 r. o zmianie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz o zmianie niektórych innych ustaw (Dz. U. z 2010 r., nr 75, poz. 474) wprowadza ochronę zabytków poprzez zapisy w **decyzjach o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzjach o warunkach zabudowy, decyzjach o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej oraz decyzjach o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej**. Intencją ustawodawcy było usunięcie luki prawnej w sytuacji, gdy określony obszar nie posiadał obowiązującego planu zagospodarowania przestrzennego, a obiekty zabytkowe na tym terenie nie były chronione w inny sposób. Nowelizacja wyeliminuje sytuacje, w których podejmowano decyzje dotyczące obiektów zabytkowych, nie uwzględniając opinii konserwatorów wojewódzkich i powiatowych.

Nowelizacja ustawy o ochronie zabytków przewiduje także, że w decyzjach o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzjach o warunkach zabudowy, decyzjach o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej oraz decyzjach o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej, konieczne staje się uwzględnienie ochrony zabytków nieruchomych **wpisanych do rejestru zabytków** (wraz z ich otoczeniem) oraz zabytków **wpisanych do gminnej ewidencji zabytków**. **Zmienia to charakter gminnej ewidencji zabytków, która staje się dokumentem wiążącym prawnie.**

Ustawa zmienia także przepisy prawa budowlanego (art. 39 ust. 3) stwierdzając, że w stosunku do obiektów budowlanych oraz obszarów ujętych w gminnej ewidencji zabytków (a nie tylko wpisanych do rejestru zabytków), pozwolenie na budowę lub rozbiórkę obiektu budowlanego wydaje **właściwy organ w uzgodnieniu z wojewódzkim lub powiatowym konserwatorem zabytków**.

3. Uwarunkowanie prawne

3.1. Obowiązek konstytucyjny ochrony zabytków

Na podstawie art. 5, art. 6 ust.1 i art. 86 Konstytucji RP zabytki zostały objęte ochroną zadeklarowaną jako konstytucyjny obowiązek państwa i każdego obywatela: „Rzeczpospolita Polska (...) strzeże dziedzictwa narodowego(...)”. Istotnym elementem tego dziedzictwa są zabytki, które w swych niematerialnych wartościach są dobrem wspólnym.

3.2. Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami

Głównym aktem prawnym regulującym zasady ochrony i opieki nad zabytkami jest ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. Nr 162, poz. 1568 z późniejszymi zmianami).

Według zapisów art. 4 cytowanej ustawy ochrona zabytków polega w szczególności na podejmowaniu przez organy administracji publicznej działań, mających na celu:

1. zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie
2. zapobieganie zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków
3. udaremnianie niszczenia i niewłaściwego korzystania z zabytków
4. przeciwdziałanie kradzieży, zaginięciu lub nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę
5. kontrolę stanu zachowania i przeznaczenia zabytków
6. uwzględnianie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska.

Zgodnie z art. 5 powyższej ustawy opieka nad zabytkiem sprawowana przez jego właściciela lub posiadacza polega w szczególności na zapewnieniu warunków:

1. naukowego badania i dokumentowania zabytku
2. prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku
3. zabezpieczenia i utrzymania zabytku oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie
5. korzystania z zabytku w sposób zapewniający trwałe zachowanie jego wartości,
6. popularyzowania i upowszechniania wiedzy o zabytku oraz jego znaczeniu dla historii i kultury.

W myśl art. 6 ustawy ochronie i opiece podlegają, bez względu na stan zachowania:

1. zabytki nieruchome, będące w szczególności:
 - krajobrazami kulturowymi,
 - układami urbanistycznymi, ruralistycznymi i zespołami budowlanymi,
 - dziełami architektury i budownictwa, dziełami budownictwa obronnego,
 - obiektami techniki, a zwłaszcza kopalniami, hutami, elektrowniami i innymi zakładami przemysłowymi,
 - cmentarzami,
 - parkami, ogrodami i innymi formami zaprojektowanej zieleni,
 - miejscami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji,

2. zabytki ruchome będące, w szczególności:

- dziełami sztuk plastycznych, rzemiosła artystycznego i sztuki użytkowej,
- kolekcjami stanowiącymi zbiory przedmiotów zgromadzonych i uporządkowanych według koncepcji osób, które tworzyły te kolekcje,
- numizmatami oraz pamiątkami historycznymi, a zwłaszcza militariami, sztandarami, pieczęciami, odznakami, medalami i orderami,
- wytworami techniki, a zwłaszcza urządzeniami, środkami transportu oraz maszynami i narzędziami świadczącymi o kulturze materialnej, charakterystycznymi dla dawnych i nowych form gospodarki, dokumentującymi poziom nauki i rozwoju cywilizacyjnego,
- materiałami bibliotecznymi, o których mowa w art. 5 ustawy z dnia 27 czerwca 1997r. o bibliotekach (Dz. U. z 2012 poz. 642 z późniejszymi zmianami),
- instrumentami muzycznymi,
- wytworami sztuki ludowej i rękodzieła oraz innymi obiektami etnograficznymi,
- przedmiotami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji

Art. 6 ustawy mówi również, iż ochronie mogą podlegać nazwy geograficzne, historyczne lub tradycyjne nazwy obiektu budowlanego, placu, ulicy lub jednostki osadniczej. W ustawie znajdują się zapisy precyzujące formy ochrony zabytków.

Art. 7 ustawy stanowi, iż formami ochrony zabytków są:

1. wpis do rejestru zabytków,
2. uznanie za pomnik historii,
3. utworzenie parku kulturowego,
4. ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

3.3. Inne ustawy i rozporządzenia

- Ustawa z 7 lipca 1994 r. **prawo budowlane** (Dz. U. z 2015 r., poz.443) w art. 39 jednoznacznie określa warunki uzyskania pozwolenia na budowę w przypadku prowadzenia prac budowlanych na obszarach objętych ochroną konserwatorską. W ust. 1 dotyczącym robót budowlanych przy zabytkach wpisanych do rejestru lub na obszarze wpisanym do rejestru zabytków sformułowano wymóg uzyskania pozwolenia właściwego wojewódzkiego konserwatora zabytków przed wydaniem decyzji o pozwoleniu na budowę. W ust. 3 wskazano, że w stosunku do obiektów budowlanych oraz obszarów niewpisanych do rejestru zabytków,
- a ujętych w gminnej ewidencji zabytków, pozwolenie na budowę lub rozbiórkę obiektu budowlanego wydaje właściwy organ w uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków. W przypadku robót budowlanych

objętych obowiązkiem zgłoszenia, właściwy organ może nałożyć na inwestora obowiązek uzyskania pozwolenia na ich wykonanie, gdy wiąże to się z pogorszeniem stanu środowiska lub stanu zachowania zabytków.

Mówi o tym art. 30 ust. 7 pkt 2 wymienionej ustawy.

- Ustawa z 27 marca 2003 r. **o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym** (Dz. U. z 2015 r., poz. 199.) z aktami wykonawczymi.

W art. 1 wskazane są wymagania ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej jako niezbędne do uwzględnienia w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym.

Art.2 podaje definicję „dóbr kultury współczesnej”, które określono jako niebędące zabytkami dobra kultury, takie jak pomniki, miejsca pamięci, budynki, ich wnętrza i detale, zespoły budynków, założenia urbanistyczne i krajobrazowe, będące uznanym dorobkiem współcześnie żyjących pokoleń, jeżeli cechuje je wysoka wartość artystyczna lub historyczna.

Art. 3 ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym stwierdza, że do zadań gminy należy prowadzenie, w granicach swojej właściwości rzeczowej, analiz i studiów z zakresu zagospodarowania przestrzennego, odnoszących się do obszaru powiatu i zagadnień jego rozwoju. W ustawie o planowaniu przestrzennym wielokrotnie wskazuje się na konieczność uwzględnienia stanu zachowania dziedzictwa kulturowego oraz dóbr kultury współczesnej zarówno w studium, w planach jak i w decyzjach o warunkach zabudowy.

- Ustawa z 16 kwietnia 2004 r. **o ochronie przyrody** (Dz. U. z 2013 r. poz. 627, 628, 842).

Ustawa określa warunki zezwoleń na usunięcie drzew i krzewów z terenu nieruchomości wpisanej do rejestru zabytków oraz opłaty za te czynności.

- Ustawa z 31 stycznia 1959 r. **o cmentarzach i chowaniu zmarłych** (Dz. U. z 2011 r. Nr 118, poz. 687) definiuje, że wszelkie planowane prace na terenie cmentarza wpisanego do rejestru zabytków wymagają uzyskania zezwolenia wojewódzkiego konserwatora zabytków. Chodzi tu zarówno o prace konserwatorskie przy zabytkowych nagrobkach, prace porządkujące zieleni, małą architekturę, a także lokalizacje nowych grobów.
- Ustawa z 28 lipca 1983 r. **o podatku od spadków i darowizn** (Dz. U. z 2015 r., poz. 86).

W art. 4 ust.1 pkt. 9 stanowi, że zwalnia się od podatku nabycie w drodze spadku :

lit. c) zabytków ruchomych, kolekcji wpisanych do rejestru zabytków, a także dóbr kultury złożonych w muzeum na co najmniej 2 lata, zgodnie z obowiązującymi przepisami,

lit. d) przez osoby zaliczone do I i II grupy podatkowej zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków, jeżeli nabywca zabezpiecza je i konserwuje zgodnie z obowiązującymi przepisami.

- Ustawa z 21 sierpnia 1997 r. **o gospodarce nieruchomościami** (Dz. U. z 2014 r. poz.518). Celami publicznymi w rozumieniu ustawy są między innymi: - opieka nad nieruchomościami stanowiącymi zabytki w rozumieniu

przepisów o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (art.5) i ochrona Pomników Zagłady w rozumieniu przepisów o ochronie terenów byłych hitlerowskich obozów zagłady (art. 5a). Ustawa w art. 13 ust .4 obliguje Do uzyskania zgody wojewódzkiego konserwatora zabytków na sprzedaż, zamianę, darowiznę lub oddanie w użytkowanie wieczyste nieruchomości wpisanych do rejestru zabytków albo wniesienie ich jako wkładów niepieniężnych (aportów) do spółek, jeżeli stanowią one własność Skarbu Państwa lub jednostki samorządu terytorialnego. Art.29 ust.2 stanowi, że w razie sprzedaży, jeżeli przedmiotem umowy o oddanie nieruchomości gruntowej w użytkowanie wieczyste jest nieruchomość wpisana do rejestru zabytków, przy określaniu sposobu korzystania z tej nieruchomości można nałożyć, w razie potrzeby, na nabywcę obowiązek odbudowy lub remontu położonych na niej zabytkowych obiektów budowlanych, w terminie określonym w umowie. W sprawach ustanowienia trwałego zarządu, znaczenie ma art. 45 ust. 2a, na podstawie którego w decyzji o ustanowienie trwałego zarządu na rzecz jednostki organizacyjnej będzie można nałożyć na nią obowiązek odbudowy lub remontu zabytkowych obiektów budowlanych, o ile znajdują się one na nieruchomości wpisanej do rejestru zabytków.

Do art. 96 ust. 1 ustawy dodano ustęp 1a, który uzależnia dokonanie przez wójta, burmistrza, prezydenta miasta podziału nieruchomości wpisanej do rejestru zabytków od uprzedniego uzyskania pozwolenia wojewódzkiego konserwatora zabytków. Natomiast art. 96 ust. 2 obliguje sąd, jeżeli prowadzi on postępowanie dotyczące podziału nieruchomości wpisanej do rejestru zabytków, do zasięgnięcia opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków w tej sprawie.

- **Ustawa z dnia 31 sierpnia 2011 r. o zmianie ustawy o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej oraz niektórych innych ustaw** (Dz. U. Nr 207, poz.1230) daje organom samorządu, stanowiącym jednostki terytorialne, możliwość przyznawania stypendiów mających na uwadze wspieranie rozwoju umiejętności artystycznych oraz upowszechniania kultury i opieki nad zabytkami.
- **Ustawa z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie** (Dz. U. z 2014 r. poz.1118) w art. 4 ust.1 ,3,4,13,16 w sferę zadań publicznych wpisuje zadania w zakresie podtrzymywania i upowszechniania tradycji, rozwój świadomości obywatelskiej i kulturowej, rozwój kultury, ochrony dóbr kultury i dziedzictwa narodowego.
- Ustawa z dnia 14 czerwca 1960 r. **Kodeks postępowania administracyjnego** (Dz. U. z 2013 r. poz. 267 oraz z 2014 r. poz. 183).
- **Ustawa z dnia 24 kwietnia 2015 r. o zmianie niektórych ustaw w związku ze wzmocnieniem narzędzi ochrony krajobrazu** (Dz. U. z 2015 r., poz. 774).

Ustawa to pierwsze tego rodzaju narzędzie, które daje szansę na pozbycie się uciążliwych reklam

z przestrzeni miejskiej. Definiuje m.in. pojęcie reklamy i szyldu. Ponadto nakłada obowiązek sporządzania przez samorząd wojewódzki audytu krajobrazowego, z kolei rady gmin będą mogły ustalić w formie uchwały zasady i warunki sytuowania reklam (możliwe są różne regulacje dla poszczególnych obszarów gmin).

Rozporządzenia Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego

- Rozporządzenie Ministra Kultury z 9 lutego 2004 r. w sprawie wzoru znaku informacyjnego umieszczonego na zabytkach nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków (Dz. U. Nr 30, poz. 259)
- Rozporządzenie Ministra Kultury z 1 kwietnia 2004 r. w sprawie nagród za odkrycie lub znalezienie zabytków archeologicznych (Dz. U. Nr 71, poz. 650)
- Rozporządzenie Ministra Kultury z 9 kwietnia 2004 r. w sprawie organizacji wojewódzkich urzędów ochrony zabytków (Dz. U. Nr 75, poz. 706)
- Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z 18 kwietnia 2011 r. w sprawie wywozu zabytków za granicę (Dz. U. Nr 89, poz. 510)
- Rozporządzenie Ministra Kultury z 10 maja 2004 r. w sprawie rzeczoznawców Ministra Kultury w zakresie opieki nad zabytkami (Dz. U. Nr 124, poz. 1302)
- Rozporządzenie Ministra Kultury z 12 maja 2004 r. w sprawie odznaki „Za opiekę nad zabytkami” (Dz. U. Nr 124, poz. 1304)
- Rozporządzenie Ministra Kultury z 25 sierpnia 2004 r. w sprawie organizacji i sposobu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych (Dz. U. Nr 212, poz. 2153)
- Rozporządzenie Ministra Kultury z 6 czerwca 2005 r. w sprawie udzielania dotacji celowej na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków (tekst jednolity w obwieszczeniu z 30 marca 2013 r., Dz. U. z 2014 r., poz. 399)
- Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem (Dz. U. Nr 113, poz. 661)
- Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z 27 lipca 2011 r. w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich, robót budowlanych, badań konserwatorskich, badań architektonicznych przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków oraz badań archeologicznych (Dz. U. Nr 165, poz. 987).
- Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z 13 marca 2015 r. (Dz. U. z 2015 r., poz. 383), zmieniające rozporządzenie w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, prac restauratorskich, robót budowlanych, badań konserwatorskich, badań architektonicznych i innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków oraz badań archeologicznych.

3.4. Prawo międzynarodowe

Problematyka ochrony zabytków jako ważne zagadnienie dziedzictwa kulturowego znalazła swoje odbicie w konwencjach ratyfikowanych także przez Polskę. Są to:

- Konwencja o ochronie dóbr kulturowych w razie konfliktu zbrojnego z 14 maja 1954 r., przyjęta na Konferencji Międzynarodowej w Hadze oraz Drugi Protokół z 26 marca 1999 r. o ochronie i poszanowaniu dóbr kultury w czasie konfliktów zbrojnych (błękitna tarcza).
- Konwencja w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego z 16 listopada 1972 r. – zobowiązująca do ochrony, konserwacji, rewaloryzacji i przekazania przyszłym pokoleniom swojego dziedzictwa kulturowego.
- Europejska konwencja o ochronie dziedzictwa archeologicznego z 16 stycznia 1972 r. stanowiąca, że dziedzictwo archeologiczne stanowi źródło „zbiorowej pamięci europejskiej i instrument działań historycznych i naukowych”.
- Europejska konwencja krajobrazowa z 22 października 2000 r. – dotycząca wdrażania polityki ochrony krajobrazu, jako dziedzictwa kulturowego, zwracająca uwagę na współpracę na szczeblu regionalnym i lokalnym, dotycząca krajobrazu transgranicznego.
- Konwencja UNESCO w sprawie ochrony i promowania różnorodności form wyrazu kulturowego z 20 października 2005 r. dotycząca ochrony różnorodności form wyrazu kulturowego, tworzenia warunków rozwoju kultur i swobodnego oddziaływania na płaszczyźnie lokalnej, krajowej, międzynarodowej.
- Konwencja UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego z października 2003 r. ratyfikowana przez Polskę 8 lutego 2011r.

3.5. Zadania i kompetencje organów powiatu w zakresie ochrony zabytków

Zadania stojące przed organami administracji publicznej, w tym zarządami powiatów, precyzuje art. 4 **ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami** (Dz. U. Nr 162, poz. 1568, z późniejszymi zmianami), który stwierdza, że:

ochrona zabytków polega w szczególności na podejmowaniu przez **organy administracji publicznej**, działań mających na celu:

- 1) zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie;
- 2) zapobieganie zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków;
- 3) udaremnianie niszczenia i niewłaściwego korzystania z zabytków;
- 4) przeciwdziałanie kradzieży, zaginięciu lub nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę;
- 5) kontrolę stanu zachowania i przeznaczenia zabytków;
- 6) uwzględnianie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska.

Opieka nad zabytkiem, zgodnie z regulacją art. 5 w/w ustawy sprawowana przez jego właściciela lub posiadacza, polega w szczególności na zapewnieniu warunków:

- 1) naukowego badania i dokumentowania zabytku;
- 2) prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku;
- 3) zabezpieczenia i utrzymania zabytku oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie;
- 4) korzystania z zabytku w sposób zapewniający trwałe zachowanie jego wartości;
- 5) popularyzowania i upowszechniania wiedzy o zabytku oraz jego znaczeniu dla historii i kultury.

Zatem zarząd powiatu prowadzi działania związane z ochroną zabytków wobec całego zasobu obiektów na terenie powiatu, natomiast opieką otacza zabytki, do których posiada tytuł własności.

Obowiązki określone w tym artykule odnoszą się także do **Powiatu** jako właściciela obiektów zabytkowych.

Ustawa o ochronie zabytków w art. 87.1. nakłada na powiaty obowiązek sporządzenia programu opieki nad zabytkami, który po uzyskaniu opinii Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków przyjmuje Rada Powiatu. Następnie program jest ogłaszany w wojewódzkim dzienniku urzędowym, a z jego realizacji Zarząd Powiatu ma obowiązek co dwa lata przedstawić sprawozdanie Radzie Powiatu.

Władze powiatu mogą uchwalić zasady udzielania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków.

Zadania powiatu obejmują:

- opiekę nad zabytkami, stanowiącym jego własność
- ustanawianie na wniosek wojewódzkiego konserwatora zabytków społecznych opiekunów zabytków
- umieszczanie na zabytku nieruchomym wpisanym do rejestru zabytków, znaku informującego o ochronie.

Szczegółowy zakres uprawnień powiatu kwidzyńskiego z zakresu ochrony i opieki nad zabytkami został zawarty w porozumieniu podpisanym po raz kolejny w dniu 25 marca 2011 r. między Wojewodą Pomorskim a Powiatem Kwidzyńskim, w sprawie przekazania prowadzenia spraw z zakresu właściwości Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Gdańsku. Na tej podstawie utworzono już w 2000 r. stanowisko konserwatora zabytków powiatu kwidzyńskiego, do zadań którego należy:

- Uzgadnianie *projektów decyzji* o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego w odniesieniu do **obszarów wpisanych do rejestru zabytków województwa pomorskiego**
- Uzgadnianie *projektów decyzji* o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego w odniesieniu do obiektów
- i obszarów zabytkowych objętych ochroną prawną w formie jej ustalenia w **miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego**
- Uzgadnianie *projektów decyzji* o *ustaleniu lokalizacji inwestycji* celu publicznego w odniesieniu do obiektów i obszarów zabytkowych **objętych gminną ewidencją zabytków**
- Uzgadnianie *projektów decyzji* o *warunkach zabudowy* w odniesieniu do **obszarów zabytkowych wpisanych do rejestru zabytków**

- Uzgadnianie *projektów decyzji o warunkach zabudowy* w odniesieniu do obiektów i obszarów zabytkowych ujętych w **gminnej ewidencji zabytków**
- Uzgadnianie *decyzji o pozwoleniu na budowę* w odniesieniu do obiektów i obszarów zabytkowych ujętych w **gminnej ewidencji zabytków**
- Wydawanie *pozwoleń* na prowadzenie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych na obszarach zabytkowych **wpisanych do rejestru zabytków**
- Wydawanie *pozwoleń* na prowadzenie robót budowlanych w otoczeniu obszarów zabytkowych wpisanych do **rejestru zabytków**
- Wydawanie *pozwoleń na dokonywanie podziałów* na obszarach zabytkowych wpisanych **do rejestru zabytków**
- Wydawanie *pozwoleń na umieszczanie urządzeń technicznych*, tablic, reklam i napisów na obszarach zabytkowych **wpisanych do rejestru zabytków** (z wyjątkiem znaków informacyjnych opisanych w art. 12 ustawy)
- Wydawanie *pozwoleń na inne niż w wymienionych powyżej punktach działania* na terenie **wpisanym do rejestru zabytków**
- Wydawanie *pozwoleń na usunięcie drzew i krzewów* na obszarze zabytkowym **wpisanym do rejestru zabytków**
- Wydawanie *decyzji nakazującej właścicielowi zabytku nieruchomego*, ujętego w gminnej ewidencji zabytków lub nieruchomości o cechach zabytku, *udostępnienie* zabytku położonego na obszarach zabytkowych, w celu przeprowadzenia badań naukowych
- Wydawanie *decyzji nakazujących wstrzymanie działań* wykonywanych bez pozwolenia lub z naruszeniem warunków pozwolenia na **obszarach zabytkowych i w ich otoczeniu**
- Wydawanie *decyzji nakazujących wykonanie czynności* na koszt osoby, która działała bez pozwolenia lub z naruszeniem warunków pozwolenia na obszarach zabytkowych lub w ich otoczeniu
- Wydawanie decyzji nakazujących wykonanie określonych prac konserwatorskich lub robót budowlanych, których wykonanie jest niezbędne ze względu na zagrożenie zniszczeniem lub uszkodzeniem obszarów zabytkowych i ich otoczenia.
- Prowadzenie *kontroli przestrzegania i stosowania przepisów ustawy o ochronie zabytków*, z protokołami i wydawanie zaleceń pokontrolnych oraz sprawdzanie ich wykonania, jak również powiadamianie organów o uzasadnionym popełnieniu przestępstwa lub wykroczenia.

4. Uwarunkowania zewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego

4.1. Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami

Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami są zbieżne z Powiatowym Programem Opieki nad Zabytkami Powiatu Kwidzyńskiego. Cele te wymienione są w przedstawionych poniżej dokumentach:

4.1.1. Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami na lata 2014- 2017 opracowany przez Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego jako załącznik do Uchwały nr 125/2014 z 24.06.2014 r. do Krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami. Znajduje się w nim szereg zapisów mających istotny wpływ na niniejszy dokument. Krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2014–2017 jest dokumentem utworzonym na podstawie przepisów art. 84 i art.8 ust. 1 ustawy. W Krajowym programie ustalono **Diagnozy** stanu ochrony zabytków w Polsce w trzech obszarach:

- organizacji i zadań organów ochrony zabytków w Polsce,
- stanu zachowania zabytków w Polsce, w tym roli i znaczenia form ochrony zabytków oraz systemów informacji o zabytkach,
- komunikacji, porozumienia i współpracy w obszarze ochrony zabytków w Polsce.

Na podstawie Diagnozy przeprowadzono analizę SWOT i w ścisłym powiązaniu z jej wynikami oraz w powiązaniu z celem 4 Strategii Rozwoju Kapitału Społecznego (Rozwój i efektywne wykorzystanie potencjału kulturowego i kreatywnego), sformułowano cel główny krajowego programu, a mianowicie wzmocnienie roli dziedzictwa kulturowego i ochrony zabytków w rozwoju potencjału kulturowego i kreatywnego Polaków. Do realizacji celu głównego opracowano trzy cele szczegółowe:

- wspieranie rozwiązań systemowych na rzecz ochrony zabytków w Polsce,
- wzmocnienie synergii działania organów ochrony zabytków,
- tworzenie warunków do aktywnego uczestnictwa w kulturze, edukacji na rzecz dziedzictwa kulturowego oraz jego promocji i reinterpretacji, które z kolei realizowane będą w ramach szczegółowych zadań.

Do wszystkich wymienionych w Krajowym programie celów i zadań opracowano szczegółowy harmonogram realizacji wraz z planem finansowym programu. Dokument jest uzupełniony o projekt systemu wdrażania, monitoringu i ewaluacji oraz analizę ryzyka. Krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami 2014–2017 to także horyzontalne tematy wiodące, których problematyka została poruszona w co najmniej dwóch obszarach diagnozy oraz dwóch celach szczegółowych. Są to:

- a. podniesienie sprawności i skuteczności działań organów ochrony zabytków, w tym jakości merytorycznej decyzji administracyjnych (szkolenia, standaryzacja działań, itp.),
- b. porządkowanie rejestru zabytków oraz stworzenie wiarygodnej metodologicznie diagnozy stanu zachowania zabytków nieruchomych (księgi rejestru A i C),
- c. zwiększenie uspołecznienia ochrony zabytków i opieki nad zabytkami; budowanie przez organy ochrony zabytków partnerskich relacji z obywatelami, jak i propagowanie postaw współodpowiedzialności społecznej za zachowanie zabytków (współpraca z mediami, wykorzystywanie mediów elektronicznych, konkursy, itp.),
- d. wdrożenie procesów kształtowania postawy krajobrazowej wśród organów ochrony zabytków,
- e. zwiększenie zaangażowania samorządów, ze szczególnym uwzględnieniem gmin, w ochronę i opiekę nad zabytkami oraz wzmocnienie zaangażowania społecznego na rzecz ochrony zabytków, w tym propagowanie parków kulturowych (ich stanowienie jest władczą kompetencją rad gmin) jako skutecznej formy ochrony zabytków.

Zagadnienia horyzontalne nie tworzą dodatkowego poziomu w hierarchicznej strukturze dokumentu, zgodnie z jego podziałem na cel główny, cele szczegółowe i kierunki działania. W sposób istotny jednak wskazują zagadnienia priorytetowe w obszarze ochrony zabytków, przyjęte do realizacji do 2017 r.

4.1.2.Narodowa Strategia Rozwoju Kultury

Powiatowy Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Kwidzyńskiego jest zgodny z głównymi zadaniami Programu Operacyjnego Uzupełnienia Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004 –2020 pod nazwą „Dziedzictwo kulturowe”, a w szczególności z priorytetem dotyczącym rewaloryzacji zabytków nieruchomych i ruchomych. Jego celem jest w szczególności:

- poprawa stanu zachowania zabytków,
- zwiększenie narodowego zasobu dziedzictwa kulturowego (w tym także dziedzictwa archeologicznego),
- kompleksowa rewaloryzacja zabytków i ich adaptacja na cele inne niż kulturalne,
- zwiększenie roli zabytków w rozwoju turystyki,
- poprawa warunków instytucjonalnych, prawnych i organizacyjnych w zakresie ochrony zabytków i ich dokumentacji,
- zabezpieczenie zabytków, muzealiów i archiwaliów przed skutkami klęsk żywiołowych, kradzieżami i nielegalnym wywozem za granicę.

Beneficjentami Programu mogą być m.in. samorządowe instytucje kultury i jednostki samorządu terytorialnego. Zadania Programu będą realizowane poprzez:

Priorytet 1.

Rewaloryzacja zabytków nieruchomych i ruchomych, realizowany bez udziału środków europejskich, dotyczący bezpośrednio:

- ochrony i zachowania krajobrazu kulturowego wsi,
- rewitalizacji, rewaloryzacji, konserwacji, renowacji, modernizacji i adaptacji na cele inne niż kulturalne historycznych obiektów i zespołów zabytkowych wraz z ich otoczeniem, w tym zespołów fortyfikacyjnych oraz budowli obronnych, parków i ogrodów,
- rewaloryzacji i konserwacji zabytków budownictwa drewnianego,
- rewaloryzacji zabytkowych cmentarzy oraz renowacji, ochronie i zachowaniu miejsc pamięci i martyrologii,
- prowadzenia badań archeologicznych i zabezpieczenia zabytków archeologicznych,
- konserwacji zabytków ruchomych (niewchodzących w skład zasobów muzealnych), w tym w szczególności wystroju i historycznego wyposażenia kościołów,
- dokumentowania zabytków (w tym badania naukowe i inwentaryzacja),
- zabezpieczenia przed skutkami klęsk żywiołowych, zniszczeniem, kradieżą i nielegalnym wywozem zagranicę zabytków ruchomych i nieruchomych,
- ochrony zabytków na wypadek sytuacji kryzysowych i konfliktu zbrojnego.

4.2. Relacje powiatowego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa

4.2.1. Strategia Rozwoju Województwa Pomorskiego 2020

Długofalowym dokumentem jest „Strategia Rozwoju Województwa Pomorskiego 2020” - Załącznik nr 1 do Uchwały nr 458/XXII/12 Sejmiku Województwa Pomorskiego z dnia 24 września 2012 roku. We wnioskach z analizy sytuacji społeczno gospodarczej województwa w punkcie 4 określa się, że pomorskie charakteryzuje się unikatowym środowiskiem i walorami krajobrazowymi oraz różnorodnością kulturową, wynikającą z tożsamości regionalnej i lokalnej czerpiącej z dziedzictwa Kaszub, Kociewia, Powiśla, Żuław i innych części regionu oraz tradycji morskich i historycznych, w tym solidarnościowych.

W dokumencie wytyczono 3 cele strategiczne, 10 celów operacyjnych i liczne kierunki działania. W ramach celu strategicznego 1, zawarto cel operacyjny 3 pt. Unikatowa oferta turystyczna i kulturalna. W tym ujęciu dziedzictwo kulturowe coraz częściej traktowane jest jako istotny czynnik rozwoju lokalnego (sposób na aktywizację gospodarczą, tworzenie nowych miejsc pracy oraz kreowanie pozytywnego wizerunku danego obszaru).

Region posiada także bogatą ofertę turystyczną oraz jedną z największych w kraju baz noclegowych, koncentrującą się głównie w pasie nadmorskim. Dodatkowo znaczenia zaczynają nabierać regionalne produkty kulinarne i żywność wysokiej jakości.

Województwo oferuje również szerokie możliwości uczestnictwa w kulturze. Liczne inwestycje w obiekty kultury oraz coraz ambitniejsze wydarzenia kulturalne (wystawy, spektakle i festiwale) pozwoliły na stworzenie nowej jakościowo oferty artystycznej rozpoznawalnej w skali krajowej i międzynarodowej.

Ma to wpływ na wielokierunkowy rozwój turystyki, czyniąc region jednym z najbardziej popularnych w kraju (3. pozycja pod względem udzielonych noclegów). Niedostateczna jest jednak kompleksowość produktów turystycznych i kulturalnych oraz ich aktywna i spójna promocja.

Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Kwidzińskiego jest zgodny ze Strategią Rozwoju Województwa Pomorskiego 2020.

4.2.2. Regionalny Program Operacyjny Województwa Pomorskiego na lata 2014-2020

W ramach Strategii Rozwoju Województwa Pomorskiego 2020 powstał Regionalny Program Operacyjny Województwa Pomorskiego na lata 2014-2020 (załącznik nr 2 do uchwały nr 627/54/15 Zarządu Woj. Pomorskiego z 30.06.2015). W Osi Priorytetowej 11. Środowisko pkt Działanie 11.4. Ochrona Różnorodności Biologicznej omawia się cel szczegółowy: Zabezpieczone zasoby i walory przyrodnicze oraz krajobrazowe.

W województwie pomorskim zwiększone działanie człowieka na środowisko skutkuje potrzebą podjęcia działań ochronnych wobec ponadprzeciętnych na tle kraju walorów przyrodniczych i krajobrazowych regionu, a także działań zabezpieczających obszary cenne przyrodniczo przed nadmierną penetracją przez ludzi, a z drugiej strony umożliwić społeczeństwu obcowanie i kontakt z przyrodą. W wyniku interwencji zachowana zostanie różnorodność biologiczna oraz walory przyrodnicze i krajobrazowe regionu, a także ograniczone zostanie działanie człowieka na środowisko, w szczególności związane z nasilającym się ruchem turystycznym oraz prowadzonymi inwestycjami.

Wsparcie będzie skierowane na czynną ochronę przyrody przede wszystkim na obszarach chronionych,

a w szczególności na terenach parków krajobrazowych i rezerwatów przyrody, co prowadzić ma do ograniczenia degradacji środowiska oraz utraty zasobów różnorodności biologicznej. Dofinansowanie będą mogły uzyskać przedsięwzięcia dotyczące poprawy stanu cennych gatunków i siedlisk przyrodniczych oraz ochrony ekosystemu strefy przybrzeżnej Morza Bałtyckiego, w tym m.in. projekty w zakresie: monitoringu i ochrony gatunków i siedlisk przyrodniczych, opracowania i wdrażania programów odtwarzania i renaturalizacji ekosystemów, eliminacji obcych gatunków inwazyjnych.

Równie istotnym zagadnieniem będzie ochrona wód, w szczególności jezior i ekosystemów od wód zależnych. Możliwa będzie m.in. rekultywacja jezior, urządzenie i zagospodarowanie terenów wokół rzek i zbiorników wodnych. Przewiduje się także dofinansowanie projektów, polegających na opracowaniu planów ochrony dla parków krajobrazowych i rezerwatów przyrody oraz realizacji zapisanych w nich działań. Wspierane będą projekty dotyczące zabezpieczania obszarów chronionych przed nadmierną i niekontrolowaną presją turystów, w szczególności związane z ukierunkowaniem ruchu turystycznego, w tym budowy, przebudowy lub rozbudowy małej infrastruktury takiej jak: ścieżki dydaktyczne, ścieżki rowerowe, szlaki turystyczne, parkingi, punkty i wieże widokowe, zadaszenia, platformy, punkty informacyjne.

Przewiduje się realizację projektów, dotyczących ochrony i przywracania wartości ekologicznych środowiska miejskiego, przede wszystkim polegających na zwiększaniu powierzchni obszarów zieleni w miastach. Wsparcie będą mogły uzyskać również przedsięwzięcia dotyczące edukacji ekologicznej oraz zwiększania świadomości na rzecz zrównoważonego rozwoju i przeciwdziałania zmianom klimatu, w tym przedsięwzięcia związane z rozwojem systemów przetwarzania i udostępniania informacji o środowisku i jego ochronie w skali regionalnej. Planowana jest także budowa centrów edukacyjnych, obejmujących szerokie spektrum tematyczne z zakresu ochrony środowiska i przeciwdziałania zmianom klimatu o jak największym zasięgu oddziaływania.

4.2.3. Plan zagospodarowania przestrzennego województwa pomorskiego

Obowiązujący plan zagospodarowania przestrzennego województwa pomorskiego przyjęto dnia 30.09. 2002 r. uchwałą nr 639/XLVI/02, a następnie zmieniono 26.10.2009 r. uchwałą Nr 1004/XXXIX/2009 (Dz. U. Woj. Pom. Nr 172 z dnia 16. 12. 2009 r. poz. 3361). Jednocześnie przystąpiono do sporządzenia nowego Planu uchwałą nr 894/XLII/14 Sejmiku Województwa Pomorskiego z dn. 28 lipca 2014 roku w sprawie przystąpienia do sporządzania nowego planu zagospodarowania przestrzennego województwa pomorskiego oraz sporządzania planu zagospodarowania przestrzennego metropolitalnego Trójmiasta.

W dokumencie tym uznano ogólną zasadę długookresowego równoważenia rozwoju. Jedną z tych zasad jest stosowanie potrójnej integralnej ochrony wartości przyrodniczych, kulturowych i krajobrazu. W rozdziale 12.1.2. poświęconym systemowi ochrony środowiska kulturowego wskazano, że ochrona elementów dziedzictwa kulturowego jest częścią składową procesu kształtowania i ochrony ładu przestrzennego. Sformułowano następujące zasady zagospodarowania przestrzennego:

a) Ochrona różnorodności dziedzictwa kulturowego wykształconego w wyniku wielu procesów kulturowych oraz dóbr kultury współczesnej.

- b) Ochrona zachowanych zespołów obiektów zabytkowych o wyrazistej tożsamości – nawet jeśli poszczególne obiekty nie posiadają wybitnej wartości historycznej lub artystycznej.
- c) Wprowadzanie funkcji umożliwiających efektywne i racjonalne gospodarowanie obiektem zabytkowym.
- d) Unikanie przekształceń przestrzennych mogących zagrażać zasobom dziedzictwa kulturowego, np.: dysharmonijne lub szkodliwe sąsiedztwo.
- e) Stwarzanie przestrzennych warunków dla kontynuacji funkcji tożsamyh dla tradycji miejsca, których podtrzymywanie jest racjonalne, np.: targowe w śródmieściach miast o korzeniu średniowiecznym, rybołówstwo na wybrzeżu i rybactwo na Zalewie Wiślanym.
- f) Ekspozowanie w strukturze przestrzennej, w panoramach i sylwetach miejscowości elementów najcenniejszych i udostępnianie miejsc o wysokich walorach kulturowych, w szczególności zabytków rangi światowej, europejskiej i krajowej oraz wybitnych dóbr kultury współczesnej.

4.2.4. Wojewódzki Program Opieki Nad Zabytkami 2011-2014

Program Opieki Nad Zabytkami Województwa Pomorskiego na lata 2011-2014, przyjęty w dniu 28 lutego 2011 r. Uchwałą nr 91/V/11 Sejmiku Województwa Pomorskiego. Wobec braku aktualizacji obowiązuje on do dnia obecnego. Głównym zadaniem programu jest zwiększenie ochrony i opieki nad dziedzictwem kulturowym województwa pomorskiego służące zachowaniu zabytków, budowaniu tożsamości regionalnej oraz promocji turystycznej regionu. celem programu jest kontynuacja dotychczasowych działań oraz dążenia do znaczącej poprawy stanu zasobów regionu jako uchronienie obiektów. Cel strategiczny realizowany jest w ramach trzech priorytetów:

- odnowa dziedzictwa kulturowego miast i wsi (w tym: zachowanie dziedzictwa kulturowego miast i wsi regionu służące budowaniu tożsamości mieszkańców oraz promocji turystycznej, ożywienie obszarów zabytkowych zespołów ruralistycznych oraz urbanistycznych);
- ochrona kulturowego dziedzictwa morskiego i rzecznoego (w tym: zachowanie dziedzictwa morskiego i rzecznoego służące budowaniu tożsamości mieszkańców oraz promocji turystycznej, ochrona krajobrazu kulturowego strefy przybrzeżnej, zachowanie zanikającej kultury materialnej portów morskich i rzecznych oraz wsi rybackich, odnowa i ożywienie zdegradowanych obszarów portowych i przemysłowych związanych z przemysłem morskim. pielęgnowanie i promocja bogatych tradycji morskich kraju i regionu oraz tradycji lokalnych związanych z życiem codziennym mieszkańców strefy przybrzeżnej, ekspozycja najcenniejszych zabytków dziedzictwa morskiego i rzecznoego);
- badanie, dokumentacja i promocja dziedzictwa kulturowego, (w tym: specjalistyczne rozpoznanie badawcze poszczególnych obiektów, zespołów oraz obszarów zabytkowych związane z przygotowywanym lub realizowanym procesem inwestycyjnym);

5. Uwarunkowania wewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego

5.1. Strategia Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Powiatu Kwidzyńskiego

Przyjęta uchwałą nr XIX/131/2000 Rady Powiatu w Kwidzynie z dnia 26 kwietnia 2000 r., zaktualizowana uchwałą Rady w dniu 31.03.2014 r., obowiązuje do dnia dzisiejszego. Dokument zawiera plan działań integracyjnych

uczestników życia gospodarczego i społecznego przy szerokim udziale społeczeństwa. W rozdziale charakteryzującym powiat kwidzyński znalazły się szczegółowe dane na temat zasobu dziedzictwa kulturowego, pokazujące nasycenie regionu dobrami kultury.

Według danych z 2013 r. w **rejestrze zabytków** znajdowało się wówczas **206 obiektów**, w tym 100 na obszarze miasta Kwidzyna, 29 w gminie Kwidzyn, 13 w Prabutach i 14 w gminie Prabuty, w Gardei 24, w Ryjewie 23, a w Sadlinkach 3. Wśród obiektów wyróżnić można 4 układy przestrzenne miejscowości (urbanistyczne i ruralistyczne), 173 zabytki architektury i budownictwa, 13 zespołów wyposażenia kościołów i 16 stanowisk archeologicznych. **Gminna ewidencja zabytków** nieruchomości liczyła wówczas **2029 obiektów**.

Misja przyjęta dla powiatu kwidzyńskiego została określona następująco: „*Spółeczność współpracująca na rzecz poprawy życia w powiecie, budująca zdolność do trwałej konkurencji zewnętrznej, zachowująca równowagę rozwoju*”.

W dziedzinie gospodarki określono priorytet wszechstronnego rozwoju gospodarczego, który realizowany będzie przez 5 celów strategicznych. Jednym z nich będą działania w celu rozwoju turystyki w powiecie. Jako kierunki działań dla tego celu wskazano wspieranie i promocję, dotyczącą przedsięwzięć turystycznych i agroturystycznych prowadzonych na terenie powiatu oraz promowanie walorów turystycznych, przyrodniczych i krajobrazowych powiatu. W dziedzinie przestrzeni określono priorytet prowadzenia spójnej polityki przestrzennej w porozumieniu z gminami, zwłaszcza w zakresie zrównoważonego rozwoju infrastruktury technicznej. Jego realizację oparto na 2 celach strategicznych:

- poprawa jakości życia poprzez kształtowanie procesów przestrzennych
Kierunki działań:
 - a. modernizacja obszarów regresu społeczno-gospodarczego, zdegradowanych obszarów miejskich i wiejskich – obszarów cennych kulturowo i przyrodniczo
 - b. podejmowanie działań zmierzających do scaleń gruntów w powiecie
 - c. wspieranie działań w kierunku podnoszenia walorów estetycznych wsi
- rozwój zrównoważonej przestrzeni, w tym historycznej – umacnianiem tożsamości lokalnej
Kierunki działań:
 - a. konserwacja i rewaloryzacja obiektów dziedzictwa kulturowego w miejscach o istotnym znaczeniu dla tożsamości powiatu
 - b. integracja społeczności lokalnej w oparciu o wartości dziedzictwa kulturowego
 - c. popularyzacja i promocja wartości kulturowych powiatu.

5. 2. Program ochrony środowiska powiatu kwidzyńskiego

W 2012 r. opracowano program ochrony środowiska - właściwie aktualizację poprzednich programów na lata 2012-15 z uwzględnieniem lat 2016-19. W diagnozie aktualnego stanu w poszczególnych jej komponentach wraz ze wskazaniem obszarów problemowych omówiono: wody powierzchniowe, powietrze atmosferyczne, hałas, promieniowanie elektromagnetyczne, awarie i zagrożenia naturalne, przyrodę i krajobraz, gleby, zasoby kopalin jak

i gospodarowanie odpadami. W celach i zadaniach omówiono sposoby ochrony poszczególnych problemów. Ważnym dla niniejszego opracowania jest aspekt ekologiczny w planowaniu przestrzennym, jak i problem turystyki opartej m.in. zabytkach powiatu.

5.3. Gminne programy opieki nad zabytkami

Wszystkie gminy wchodzące w skład powiatu kwidzyńskiego opracowały Programy Opieki nad Zabytkami, z których programy dla miasta Kwidzyna i gminy Sadlinki powinny być w przyszłym roku aktualizowane:

1. Miasto Kwidzyn, Program Opieki nad Zabytkami na lata 2012-2015
2. Gmina Kwidzyn, Program Opieki nad Zabytkami na lata 2015-2018
3. Gmina Gardeja, Program Opieki nad Zabytkami na lata 2014-2017
4. Gmina Prabuty, Program Opieki nad Zabytkami na lata 2015-2018
5. Gmina Ryjewo, Program Opieki nad Zabytkami na lata 2015-2019
6. Gmina Sadlinki, Program Opieki nad Zabytkami na lata 2012-2015

Programy omawiają uwarunkowania prawne oraz cele i priorytety przyszłych działań każdej z gmin, ale przede wszystkim zawierają analizę zachowanych zasobów dziedzictwa kulturowego. W programie poświęconym miastu Kwidzyn ciekawie wypadła prezentacja architektury okresu regencji, ze wskazaniem autorów najważniejszych realizacji. Opracowanie gminy Kwidzyn i gminy Prabuty zawiera interesujące opracowanie historii poszczególnych wsi, zilustrowane archiwalnymi mapami. W gminie Gardeja zwraca uwagę omówienie licznych zespołów dworsko-parkowych z dużymi założeniami folwarcznymi. Program Gminy Ryjewo zawiera bardzo dużo przykładów zachowanego budownictwa olęderskiego.

Opracowanie i aktualizowanie Gminnych Programów Opieki nad Zabytkami jest niezwykle istotne dla polityki planistycznej gmin. Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, w artykule 19 ust. 2 wskazuje, iż:

„w przypadku, gdy gmina posiada gminny program opieki nad zabytkami, ustalenia tego programu uwzględnia się w studium i planie, o których mowa w ust. 1”, czyli w studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy oraz w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego. Oznacza to, że ustalenia gminnego programu opieki nad zabytkami powinny być na tyle szczegółowe, by mogły mieć zastosowanie w nowopowstających dokumentach planistycznych. W tym przypadku punktem wyjścia powinna być gminna ewidencja zabytków oraz wynikająca z niej diagnoza stanu zachowania dziedzictwa kulturowego gminy, a pomocą - zapisy z cytowanego w dokumencie „*Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego*”.

6. Charakterystyka zasobu dziedzictwa i krajobrazu kulturowego.

6.1. Zarys dziejów powiatu

Czasy prehistoryczne. Tereny dzisiejszego powiatu kwidzyńskiego zostały zasiedlone przez człowieka znacznie później niż tereny Polski południowej i środkowej. Pomorze było przykryte grubym „płaszczem” lodowca. Ustąpił on z tych terenów około 12 tysięcy lat p.n.e. Pierwsi mieszkańcy tych ziem to ludność kultury świderskiej, prowadząca koczowniczy tryb życia. Ważną rolę w procesie zasiedlania tych ziem odgrywała Wisła, która była główną arterią komunikacyjną.

Dla rozwoju Powiśla miały znaczenie silne wpływy kultury starożytnego Rzymu. Tędy prowadziły szlaki bursztynowe. Najważniejszy z nich wiodł z Italii wzdłuż Dunaju, przez Czechy i ziemie polskie, dolną Wisłę do Bałtyku. Po obu stronach dolnej Wisły powstawało osadnictwo, a szczególny rozkwit przeżywały okolice Kwidzyna. Przez następne stulecia funkcjonowało wówczas wiele osad w okolicy Brokowa i Kamionki oraz cmentarzyska (Bystrzec, Rakowiec). Regułą było zakładanie osad w pobliżu rzek lub naturalnych zbiorników wody. W dużej mierze były to osady otwarte, nie chronione wałem lub inną konstrukcją obronną. Jednak zdarzały się osady obronne, co można stwierdzić na przykładzie osady w Brokowie. Wykorzystano tu naturalne warunki terenu, jakim było usytuowanie na dużym półwyspie, otoczonym z trzech stron głębokimi jarami, z których jednym płynęła rzeka Liwa.

Teren między dolną Wisłą a Pasłęką zasiedlała głównie ludność prasłowiańska. Pod koniec IV lub na początku V wieku, w wyniku migracji słowiańskiej ludności na zachód nastąpiło znaczne rozrzedzenie osadnictwa na wspomnianym terenie. Opustoszałe ziemie powoli zasiedlały plemiona pruskie, dochodząc, około VI-VII wieku, na północy do rzeki Dzierzgoń, na południu zaś do okolic Prabut. Najprawdopodobniej w połowie XII w. osadnictwo pruskie dotarło w rejon Kwidzyna, aż do Wisły. W Kwidzynie i najbliższej okolicy rozciągał się wzdłuż wschodniego biegu Wisły duży zespół osadniczy, składający się z trzech grodzisk i pięciu osad (m.in. grodzisko Baldram). Współcześnie z grodem w Baldramie funkcjonowała osada i być może gród w Podzamczu. Inicjatywa osadnicza, jaka poszła w pierwszym podokresie wczesnego średniowiecza z ziemi chełmińskiej na północ i północny wschód, sięgnęła aż po Iławę. Przełomowym momentem w dziejach Pomorza Gdańskiego i ziem do niego przylegających było włączenie tej dzielnicy w granice państwa Polan około X wieku.

Średniowiecze. Od drugiej połowy X w. do XII stulecia przypadał największy rozwój wczesnośredniowiecznego osadnictwa na obszarze Powiśla. W początkach średniowiecza gospodarka i kultura na tamtych terenach rozwijała się dość słabo w porównaniu z rozwojem gospodarczym i społecznym państw sąsiednich. Stwarzało to dogodne warunki ekspansji polityczno-militarnej oraz religijnej. Państwo Mieszka I, mające na celu m.in. chrystianizację zdobytych terenów, dążyło do podboju Prus. Pierwszymi misjonarzami na terenie Prus byli św. Wojciech, a po nim św. Brunon z Kwerfurtu. Obydwie wyprawy zakończyły się śmiercią misjonarzy. Ponownie podjęto inicjatywę podboju Prus dopiero w XII w. Ofensywa prowadzona przez Bolesława IV Kędzierzawego w 1147 r. doprowadziła do uznania zwierzchności polskiej przez część Prusów. Reakcja pogańska i klęska wyprawy polskiej w 1166 r. położyły temu kres. Powstały odpowiednie warunki do aneksji przez Prusów osłabionej części ziem, a tym samym także najbliższych okolic Kwidzyna. Zabór bliżej nieokreślonych obszarów miał raczej charakter polityczny, chociaż nie wyklucza się stałego osadnictwa pruskiego, o czym świadczą nazwy wielu miejscowości. Powiśle, a także okolice Kwidzyna wchodziły

w skład Pomezanii. Najbliżej Kwidzyna położone były dwie włości: Resia (Prabuty) i Prezla (Przesławek).

W 1206 r. miała miejsce pokojowa misja cystersów z Łekna (Wielkopolska). Osiągnęła ona znaczne sukcesy zwłaszcza wśród Pomezanów. Mnich z Łekna – Chrystian mianowany został w 1215 r. przez papieża biskupem Prus. W 1230 r. został sprowadzony, zgodnie z umową z 1226 r. Konrada Mazowieckiego z Zakonem Krzyżackim, pierwszy oddział Krzyżaków w okolice dzisiejszego Torunia, w celu zajęcia terenów zamieszkałych przez Prusów. W 1233 r. wyprawa wkroczyła na teren Pomezanii. Pierwsze umocnienia założono na ostrowie utworzonym przez główne ramię Wisły i Stary Nogat. Gród ten został nazwany Wyspą Najświętszej Marii (Marienwerder). Następnie Krzyżacy przystąpili do dalszego podboju Pomezanii. Nowo założony gród przeniesiono na prawy, wyższy brzeg Wisły. Stąd połączone siły krzyżackie i polskie uderzyły na środkowozachodnią część Pomezanii. Prusowie ponieśli ciężką klęskę nad rzeką Dzierzgoń. Dzięki temu zwycięstwu w ręce Zakonu dostała się część Pomezanii położona w pobliżu Kwidzyna. Na tych terenach rozpoczęto intensywną akcję osadniczą. Najstarsze umocnienia, zwane później Małym Kwidzynem, Kwidzynkiem lub Castrum Quidin oraz okoliczne grunty wraz z innymi dochodami i uprawnieniami, nadał w 1236 r. mistrz krajowy Herman Balk, potomkowi możnej rodziny szlacheckiej z Saksonii – Dytrychowi z Dypenow. Ostateczny podbój Pomezanii nastąpił po przybyciu do Prus drugiej grupy krzyżowców.

Na mocy bulli z 1234 r. tereny zdobyte przez Zakon Krzyżacki przeszły na własność Stolicy Apostolskiej, przez co znajdowały się pod jej bezpośrednią kościelną jurysdykcją. Papież oddał je w wieczyste posiadanie zakonowi. Ziemia chełmińska i Prusy zostały podzielone na cztery diecezje. Obszar wokół Kwidzyna znalazł się w obrębie diecezji pomezkańskiej z siedzibą w Kwidzynie. W 1242 r. w wyniku pierwszego powstania pruskiego miasto Kwidzyn zostało zniszczone. Odrodziło się ono po objęciu biskupstwa pomezkańskiego przez Ernesta z Torgawy (1248-1260).

Okolice Kwidzyna były wielokrotnie terenem wypraw odwetowych ze strony Prusów. Najazdy powstańców pruskich po 1260 r. dwukrotnie zniszczyły miasto, ocalał jedynie gród biskupi. Dopiero po całkowitym uśmierzeniu zamieszek, drugi biskup pomezkański Albert (1260-1286) wzmacnił stolicę w Kwidzynie. Z czasem biskupstwa pruskie uznały zwierzchnictwo Zakonu Krzyżackiego.

Po bitwie pod Grunwaldem biskup pomezkański Jan II (1409-1427) złożył przysięgę wierności królowi polskiemu. W 1414 r., gdy na nowo wybuchła wojna, miasto przeszło w ręce Krzyżaków. W marcu 1440 r. powstał w Kwidzynie Związek Pruski. Jego celem było dążenie do uzyskania wpływu na rządy w państwie krzyżackim oraz przywilejów stanowych, podobnych do posiadanych przez szlachtę i mieszczaństwo w krajach sąsiednich. Z powodu braku porozumienia z Zakonem Krzyżackim w 1454 r., Związek Pruski wypowiedział Zakonowi posłuszeństwo. W wyniku tego wybuchła wojna trzynastoletnia, w którą zaangażowana była także Polska, walcząca po stronie Związku Pruskiego. Kwidzyn był wielokrotnie oblegany i niszczone przez wojska polskie.

Na mocy II pokoju toruńskiego (1466 r.) na ziemi kwidzyńskiej doszło do podziału i zmiany granic. Część Niziny Kwidzyńskiej znalazła się w granicach starostwa sztumskiego, w województwie malborskim Prus Królewskich, obszar dominium biskupów pomezkańskich pozostał w obrębie państwa zakonnego. W tej części swej diecezji, która znalazła się w granicach Prus Książęcych, własnością biskupią zarządzali powoływani wójtowie rekrutujący się spośród Krzyżaków. Zakon zakładał również liczne folwarki i wsie. W większości były one lokowane na terenach nizinnych, zalewowych. Już od połowy XIV w. próbowano okiełznać wylewy Wisły, budując i dbając o wały przeciwpowodziowe oraz tamy.

Działania te stały się podstawą powołania Wspólnoty Wałowej. W połowie XIV w. obwałowane były osady: Rusinowo, Nebrowo, Wiśliny. Pod koniec XIV w. ciąg wałów sięgał pod Korzeniewo.

Na przełomie XV/XVI w Prusy Krzyżackie przeżywały głęboki regres. Sytuacji tej nie zmieniły postępujące reformy administracyjne. W 1506 r. wielki mistrz Fryderyk Saski, zrywając z dawnymi podziałami na komturstwa i dominia biskupie, podzielił obszar swego państwa na pięć okręgów wojskowych. Podział ten miał być pomocny w wypadku wojny, likwidował odrębności militarno-administracyjne biskupstwa pomezańskiego.

Czasy nowożytnie. Sekularyzacja Prus (1519-1521) postępowała za rządów Albrechta Hohenzollerna. Jego polityka prowadziła do zniesienia postanowień traktatu toruńskiego. Z tego powodu doszło ponownie do wojny polsko-krzyżackiej. Wojska polskie wkroczyły do Pomezanii. W marcu 1520 r. poddał się Kwidzyn, a biskup Hiob von Dobeneck (1501-1521) złożył przysięgę wierności królowi polskiemu.

W 1525 r. podpisano układ, zgodnie z którym Albrecht i jego następcy otrzymali w lenno ziemie Zakonu, przy czym powrócono do granic z 1466 r. Zagwarantowano także prawa kościoła katolickiego w Prusach. Sekularyzacja nie napotkała oporu ze strony Kościoła w Prusach ani ze strony Krzyżaków. Biskupstwo pomezańskie objął w 1523 r. protegowany Albrechta – Erhard von Queiss. Po sekularyzacji zmalała rola Kwidzyna, dotychczasowej siedziby kapituły biskupstwa pomezańskiego. Miasto stało się odtąd siedzibą starosty książęcego o charakterze agrarnym.

Był to czas względnego spokoju i stabilizacji i wtedy pojawiła się na tych terenach nowa **fala osadnictwa**.

Już od połowy XVI w. do Gdańska i Elbląga zaczęli przybywać chłopci z terenów Niderlandów i Fryzji. Byli to protestanci, którzy ze względów religijnych opuścili swoje kraje. Wśród nich pojawili się członkowie gmin mennonickich, którzy po 1555 r. szukali miejsca do osiedlenia. System długoterminowej dzierżawy stosowany w przypadku mennonitów, przyczynił się do odbudowy zniszczonych osad i zasiedlenia terenów zalewowych.

Mennonici to religijny odłam anabaptyzmu, który powstał w Niderlandach w 1536 r., założony przez Menno Simmonsa. Osiadali najczęściej na terenach podmokłych, gdyż usprawniali system odwadniania, przyzwyczajeni w swojej ojczyźnie do walki z nadmiarem wody. Zaszczepili na zajmowanych przez siebie terenach wyższy poziom gospodarki rolnej, czym przyczynili się do zagospodarowania Żuław i doliny Wisły. Zwani też często „Olędrami”, przyjęli trzy podstawowe formy osadnictwa: zasiedlanie opuszczonych wsi, terenów dotychczas nie zamieszkałych i nie obwałowanych oraz terenów pastwiskowych. Napływające grupy osadników brały ziemie w długoterminową dzierżawę, zazwyczaj na 30 lat. Charakterystyczną cechą, właściwą mennonitom, był również ustrój prawny, wyróżniający ich osady od reszty wsi. Pozostawali wolnymi dzierżawcami swych gospodarstw i korzystali z prerogatyw przysługujących ludziom wolnym. W XVII w. przechowywali tradycje wsi samorządnej i wolnych chłopów. Należy jednak pamiętać, że po pewnym czasie *olędrami* nazywano wszystkich osadników, w tym także Polaków i Niemców, lokowanych na warunkach długoterminowej lub wieczystej dzierżawy.

Kolejnym wydarzeniem, o którym warto wspomnieć w historii tych ziem był przemarsz wojsk Stefana Batorego, który zmierzał na Gdańsk. Łączy się z tym powstanie kilku hamerni, w których to z miejscowych złóż wytapiano działa. Jedną z nich znajdowała się na terenie Niziny Kwidzyńskiej, w późniejszej osadzie Hammerkrug.

Wojny szwedzkie, toczące się do połowy XVII w., nie oszczędziły terenów wokół Kwidzyna jak i samego miasta, obleganego dwukrotnie: w 1628 r. przez Gustawa Adolfa i w 1659 r. przez Karola X Gustawa. Okoliczne wsie grabiono i palono, m.in. Baldram, Licze, Rakowice, Rakowiec, Szadowo, w wyniku czego znacznie spadła liczba osadników.

Po połowie XVII w. nastąpił **drugi etap osadnictwa** wsi na ziemi kwidzyńskiej. Tym razem prawo długoletniej dzierżawy przysługiwało wszystkim chętnym, niezależnie od narodowości, toteż obok Holendrów czy Fryzyczyków pojawili się także Polacy. W XVIII w., zaczęli przybywać na tereny wsi niemieccy i holenderscy koloniści, którzy mieli duży wpływ na rozwój rolnictwa i kształtowanie terenu poprzez nowoczesną meliorację, działającą do dziś. W 1788 r. niemal na całym terenie nadano chłopom ziemię w dziedziczne użytkowanie. Należy zaznaczyć, że akcja osiedlania na prawie emfiteuzy w równym stopniu dotyczyła Prus Królewskich, jak i Książęcych. Większość kontraktów dotyczyła osad już istniejących, choć często opuszczonych.

W 1754 roku mieszczanie kwidzyńscy uruchomili prom w Korzeniewie, aby mieć połączenie z głównymi szlakami lądowymi po zachodniej stronie Wisły.

Najbardziej niekorzystnym skutkiem wojen szwedzkich, o dalekosiężnym znaczeniu dla Rzeczypospolitej, było **uzyskanie niezależności Prus Książęcych**, na podstawie tzw. traktatów welawsko-bydgoskich, zawartych jeszcze w 1657 r. W głównym zapisie postanowiono o zerwaniu zależności lennej pomiędzy Polską a Prusami Książęcymi, co skutkowało utratą wpływu Rzeczypospolitej na politykę Prus.

Prusy szybko stały się na tyle silnym państwem, że w 1701 r. elektor Pruski Fryderyk III koronował się na króla pruskiego, przyjmując imię Fryderyka I. Zatem rejon kwidzyński już od początku XVIII w. znalazł się w obrębie Królestwa Prus. Jedynie obszar dzisiejszej gminy Ryjewo z miejscowościami Tychnowy, Dubiel, Czerwony i Biały Dwór pozostawał w województwie malborskim Prus Królewskich.

Początek XVIII w. związany był z wojną północną (1700-1721), w następstwie której w latach 1709-1710 mieszkańców regionu zdziesiątkowała epidemia zarazy. Zmarłych w Kwidzynie i Prabutach było tylu, że grzebano ich poza murami miejskimi. Następnie w 1758 r. przyszedł czas wojny 7-letniej. Przeciwko Prusom, w sporze o Śląsk, wystąpiła również Rosja, której armia pod wodzą generała Wilhelma Fermora, zajęła szybko Królewiec, a potem całe Prusy Wschodnie. W dniu 8 marca 1758 r. wojska rosyjskie wkroczyły do Kwidzyna, Prabut i Gardei, witane przyjaźnie przez mieszkańców. Obszar Prus Wschodnich stał się częścią Rosji, odbył się hołd złożony carycy Elżbiecie, a dla nowego gubernatora prowincji Wilhelma Fermora, wzniesiono na terenie Kwidzyna okazałą rezydencję. Dopiero śmierć Elżbiety w 1762 r. i objęcie tronu rosyjskiego przez Piotra III, wielkiego zwolennika władcy Prus, Fryderyka II, doprowadziło do zakończenia wojny i wycofania się Rosji z Prus Wschodnich.

Po zakończonej wojnie Fryderyk II umieścił stałe oddziały wojsk w Kwidzynie i w Prabutach, przygotowując działania przeciw Rzeczypospolitej. Jeszcze przed ogłoszeniem I rozbioru przybył do Kwidzyna w czerwcu 1772 r., witany tłumnie przez mieszkańców. Podpisany 5 sierpnia 1772 r. dokument potwierdzał jedynie stan faktyczny.

Państwo Pruskie 1772-1918. W nowym układzie państwowym Kwidzyn bardzo zyskał na znaczeniu, ponieważ został podniesiony do rangi stolicy nowo utworzonej Prowincji Prusy Zachodnie (Provinz Westpreussen). W jej skład, poza częścią wschodniopruską, wchodziły także ziemie zabrane Rzeczypospolitej, czyli tereny dawnych Prus Królewskich (bez Warmii) oraz okręg nadnotecki. Obszar Prowincji rozciągał się od Walcza na zachodzie do Susza na wschodzie, obejmował Toruń na południu i Gdańsk na północy. Powierzchnia prowincji wynosiła 25 534,9 km², zamieszkiwało ją 1 641 936 mieszkańców. **Nigdy więcej Kwidzyn nie był centrum administracyjnym tak rozległego terytorium.**

W Kwidzynie zlokalizowano najważniejszą władzę prowincji – Kamrę Domen i Wojny (Kriegs – und Domänenkammer), która do roku 1782 podlegała bezpośrednio królowi. Urząd zarządzał aparatem administracyjnym na podległym jej terenie, zajmował się sprawami wojskowymi, podatkowymi, a także niektórymi działami sądownictwa.

Kamera podzielona była na 11 powiatów: tczewski, starogardzki, malborski, chojnicki, kwidzyński, chełmiński, Michałowski, kamieński, wałecki, bydgoski i inowrocławski oraz 6 powiatów miejskich. Jej siedzibą stał się dawny pałac Fermora.

W dniu 28 września 1772 r. powołano w Kwidzynie Krajowe Kolegium Sprawiedliwości. Siedzibę urzędu ulokowano początkowo w części zamku, a od 1801 r. w nowym budynku przy obecnej ul. Braterstwa Narodów.

Dla tak uporządkowanej struktury administracyjnej wstrząsem były wojny napoleońskie, zwłaszcza ich początkowy etap, niekorzystny dla Prus. W styczniu 1807 r. wojska francuskie wkroczyły do Kwidzyna, a w lutym do Gardeji. Nałożono znaczną kontrybucję, w domach zakwaterowano żołnierzy. W 1812 r. Francuzi powracający spod Moskwy przynieśli choroby zakaźne, które pochłonęły dziesiątą część mieszkańców Kwidzyna, Prabut i okolic.

Postanowienia pokoju w Tylży w 1807 r. spowodowały przyłączenie Bydgoszczy i Torunia do Księstwa Warszawskiego oraz ustanowienie Gdańska Wolnym Miastem. Przegrana zmusiła władze Prus do przeprowadzenia ważnych reform administracji. Edykt z 1807 r. zniósł poddaństwo chłopów, a ustawa z 19 listopada 1808 r. wprowadziła samorząd miejski. Odtąd miastami zarządzała rada miasta wybierana przez mieszkańców posiadających obywatelstwo miejskie. Od 1808 r. wyłącznym organem władzy administracyjnej na szczeblu prowincji stała się wprowadzona w miejsce Kamery regencja kwidzyńska (*Königliche Regierung zu Marienwerder*), działająca na obszarze Prus Zachodnich (*Regierung Westpreussen*).

Dalsze zmiany przyniosło zakończenie wojny i postanowienia traktatu wiedeńskiego w 1815 r. Nowa ustawa o administracji w państwie pruskim z 30 kwietnia 1815 r. ustanowiła Prowincję Prusy Zachodnie (*Provinz Westpreussen*) ze stolicą w Gdańsku. W skład prowincji weszła nowo ustanowiona regencja gdańska oraz regencja kwidzyńska z siedzibą w Kwidzynie (*Regierungsbezirk Marienwerder*). W 1818 r. regencja kwidzyńska została podzielona na 13 powiatów (chojnicki, człuchowski, złotowski, wałecki, świecki, sztumski, kwidzyński, suski, grudziądzki, chełmiński, toruński, brodnicki i lubawski). Jednym z największych był wówczas powiat kwidzyński, obejmujący 3 miasta (Kwidzyn, Gardeję i Gniew) oraz 158 gmin wiejskich i majątków ziemskich. Obecne miejscowości powiatu kwidzyńskiego znalazły się w różnych powiatach: z gminy Ryjewo w sztumskim, a z gminy Prabuty w suskim. Od 1818 r. ustanowiono w Ryjewie siedzibę nadleśnictwa. Podlegały mu leśnictwa na przestrzeni od Brachlewa po Uśnice i Koniecwałd. Gdy w 1883 r. Ryjewo uzyskało połączenie kolejowe, stało się miejscowością dominującą w tej części powiatu.

Kwidzyn był wówczas wysoko notowany wśród miast prowincji jako miejsce lokalizacji najważniejszych urzędów państwowych, powiatowych, samorządowych oraz sądowych. Przede wszystkim tutaj mieściła się siedziba regencji kwidzyńskiej, na czele której stał prezydent, podlegający bezpośrednio naczelnemu Prezesowi Prowincji Prusy Zachodnie w Gdańsku. Na poziomie powiatu władzę państwową sprawował landrat, od 1915 r. ulokowany w nowym gmachu. Władze samorządowe reprezentował burmistrz i rada miejska, rezydujący w ratuszu.

Ponadto ustanowiono w Kwidzynie Wyższy Sąd Krajowy, któremu podlegało 5 sądów krajowych i 41 okręgowych.

W 1824 r. prowincje Prusy Zachodnie i Prusy Wschodnie połączono w jedną jednostkę, która podlegała naczelnemu prezesowi z siedzibą w Królewcu. W 1829 r. nazwano ją Prowincją Pruską. Stan ten trwał do roku 1878, kiedy

po zjednoczeniu Niemiec w 1871 r., powrócono do wcześniejszego podziału na dwie prowincje.

Podczas działań pierwszej wojny światowej powiat kwidzyński był terenem przyfrontowym, w jego rejonie nie toczyły się działania militarne. Głównym zadaniem była ochrona mostu na Wiśle, przy którym ustanowiono stałą służbę wartowniczą. Natomiast w Prabutach mieścił się sztab generałów Paula von Hindenburga i Ericha Ludendorfa.

Niepowodzenia Niemiec na froncie zachodnim spowodowały aktywność polskich działaczy niepodległościowych. walczących z ofensywą rosyjską. Wydarzenia 1918 r., rewolucja, upadek monarchii, przerwanie walk na froncie oraz podpisanie rozejmu przyniosły kolejne zmiany. Wzorem innych miast pruskich powstała w Kwidzynie Rada Żołnierska, obejmująca wszystkie powiaty. Równolegle rozpoczęła działalność Polska Rada Ludowa, której znaczenie wzrosło po wybuchu powstania wielkopolskiego w 1918 r.

Infrastruktura techniczna. Po ustanowieniu regencji kwidzyńskiej z siedzibą w Kwidzynie cały region otrzymał niezwykle szansę rozwojową. Największa miejscowość typowo rolniczego obszaru stała się głównym ośrodkiem administracyjnym i z czasem miastem o charakterze urzędniczym. Aby mógł temu towarzyszyć rozwój w dziedzinie gospodarki, musiała powstać odpowiednia infrastruktura sprzyjająca nowym inwestycjom. Toteż najważniejszym zadaniem był rozwój komunikacji zarówno drogowej, kolejowej, jak i wodnej.

W latach 1824-28 powstała ważna droga z Gdańska do Bydgoszczy, z którą miejscowości w rejonie Kwidzyna położone na wschodnim brzegu Wisły zostały skomunikowane poprzez przeprawę promową w Korzeniewie. Natomiast droga nr 1, prowadząca od 1845 r. z Berlina do Królewca przez Elbląg, omijała tereny kwidzyńskie. W 1847 r. otwarto drogę w kierunku północnym, do Malborka. Lokalne trakty poprowadzono zarówno na wschód do Prabut w 1857 r., a także na południe do Grudziądza przez Gardeję.

Najważniejsze szlaki kolejowe działające już od połowy XIX w., w tym Królewska Kolej Wschodnia (Ostbahn) nie przebiegały w przez obecny powiat kwidzyński. Jej główna magistrala Berlin - Bydgoszcz - Tczew - Gdańsk - Królewiec prowadziła przez Smętowo, leżące wówczas w zachodniej części powiatu. Pocztowy dyliżans kursujący z nowej stacji do Kwidzyna przewoził podróżnych na odcinku 17 km za opłatą. Poważną przeszkodą była Wisła, która w okresie zimowym uniemożliwiała dojazd do dworca i to mimo starań samorządu - ulepszenia szosy do Korzeniewa i tamtejszej przeprawy. Najwcześniej komunikacja kolejowa objęła Prabuty, od 1876 r. połączone pośrednio przez Malbork z linią Gdańsk - Warszawa.

Pierwsza linia kolejowa przechodzącą bezpośrednio przez Kwidzyn to szlak Toruń - Malbork. Jego budowa została zarządzona ustawą z dnia 9 marca 1880 r., biegła przez teren z miastami małej i średniej wielkości (Chełmża, Chełmno, Grudziądz, Gardeja, Kwidzyn, Sztum). Kwidzyn uzyskał połączenie w 1883 r.

15 stycznia 1900 roku oficjalnie otwarto nową linię kolejową Prabuty – Jabłonowo Pomorskie, z odcinkiem Kisielice - Kwidzyn. Tym samym Kwidzyn stał się węzłem kolejowym. Linia do Kisielic było typowo lokalna, biegła na południowy wschód przez urozmaicony teren z licznymi jeziorami i lasami. Odcinek na południe od Kwidzyna przesunięto w całości na południowy wschód, za cukrownię.

Poza inwestycjami państwowymi, od 1901 r. rozpoczęła działalność prywatna spółka akcyjna, staraniem której uruchomiono kolej wąskotorową z Kwidzyna do Marezey. Główną stację z zapleczem wybudowano w Marezie – stanowiącej przedmieście Kwidzyna. Stąd biegło połączenie do stacji normalnotorowej Kwidzyn. Początkowo nie

uruchomiono ruchu osobowego. Kolejka służyła głównie przewozowi płodów rolnych do cukrowni, a od 1935 r. do fabryki konserw. Następnie przedłużono ją w kierunku południowym z Marezy do Rusinowa o 20,5 km oraz w kierunku północnym z Marezy przez Janowo i dalej przeprawą promem parowym przez Wisłę do miejscowości Wielkie Walichnowy. Tam kolejka łączyła się z siecią kolei cukrowni Pelplin.

Najważniejszym szlakiem kolejowym okazał się jednak 22-kilometrowy odcinek Prabuty - Kwidzyn - Smętowo, ponieważ jego budowa była związana z powstaniem stałego mostu na Wiśle pod Opaleniem. Linia została otwarta w 1909 r. Prowadziła przez kamiennie - żelazny most o trzech przęsłach nadwodnych szerokości 130 m i pięciu przęsłach brzegowych, liczących 78 m. Wreszcie w 1916 r. ruszyło połączenie Prabuty-Myślice.

Przemysł i gospodarka. Przed rozwojem infrastruktury technicznej w powiecie kwidzyńskim funkcjonowały na terenie Kwidzyna i Prabut niewielkie zakłady przemysłowe, lecz dopiero rozwój dróg bitych oraz sieci kolejowej rozkręcił koniunkturę gospodarczą całego regionu, obniżając koszty transportu surowców i gotowych wyrobów, przyczyniając się do kolejnych korzystnych inwestycji. Z uwagi na rolniczy charakter terenu był to głównie przemysł przetwórczy, bazujący na surowcach produkowanych przez miejscowych rolników.

W Kwidzynie już od 1829 r. pracował browar miejski, wkrótce powstały browary prywatne i gorzelnia, funkcjonował także młyn wodny, otwarto mydlarnię, olejarnię, wytwórnię tytoniu oraz niewielką fabryczkę narzędzi rolniczych. W 1839 r. uruchomiono małą cukrownię, wytwórnię octu i drugą fabryczkę tytoniu.

Dopiero jednak w drugiej połowie stulecia, po kryzysie przemysłowym w Niemczech, zakłady przemysłowe ruszyły pełną parą. Najwięcej inwestycji zlokalizowano w Kwidzynie jako głównym mieście regionu. Z najważniejszych trzeba wymienić działającą od 1867 r. na napędzie parowym fabrykę maszyn rolniczych, własności H. Matthiae i dwa tartaki również parowe: P. Datschewskiego i O. Horwitza. Z mniejszych zakładów dobrą marką i długoletnią stabilnością cieszyła się drukarnia rodziny Kanter, dostarczająca urzędom potrzebne druki i formularze.

Jednak najważniejszymi wówczas inwestycjami przemysłowymi były cukrownie, z których pierwszą otwarto w 1883 r. w Prabutach, a rok później w Kwidzynie, tuż po uzyskaniu przez miasto połączenia kolejowego.

Cukrownia w Prabutach stanowiła spółkę akcyjną, działającą z małą przerwą do ostatniej wojny, zatrudniając około 150 osób. Produkowała nie tylko cukier, ale i przetwory buraczane (płatki buraczane). Przy fabryce założono duże, regularnie zakomponowane osiedle dla pracowników. Cukrownia kwidzyńska była spółką akcyjną z udziałem właścicieli okolicznych majątków i firmy F. Schichau z Elbląga.

Przy końcu XIX w. działały ponadto w Kwidzynie 3 browary: Hammermühle, firmy Rogalski i firmy Hempel, dwa tartaki, mleczarnia i dwie cegielnie. Na przełomie stuleci pojawiły się nowe firmy m.in., młyn parowy firmy Marcus & Flatau przy ul. Kościuszki 3, zakład M. Conitzera produkujący konfekcję damską oraz duża firma budowlana, wykorzystująca ówczesny boom budowlany.

W **Prabutach** poza cukrownią działało przedsiębiorstwo młynarskie rodziny Fritz, z młynami także w Suszu. Ponadto funkcjonowała gorzelnia, trzy browary, oddział firmy M. Schultza z Grudziądza, produkującej rury drenarskie i niewielka fabryka maszyn rolniczych, a pod koniec stulecia także cegielnia. Jednak w tym mieście, podobnie jak i w Gardei, podstawę utrzymania mieszkańców stanowiło nadal rzemiosło i handel.

Z kolei rolnicze **Sadlinki** odnotowały w 2. połowie XIX w., obok typowej produkcji rolnej z przewagą hodowli bydła

i koni, nowy profil upraw, który wyparł dotychczasowe tradycyjne rolnictwo. Była to uprawa i produkcja tytoniu, która wniosła na ten teren charakterystyczną zabudowę w formie suszarni tytoniu.

Inwestycje przemysłowe zwiększyły dochody miejskie, z których część przeznaczano na rozwój urządzeń komunalnych, podnoszących standardy życia mieszkańców. Od 1867 r. rozpoczęła działalność w Kwidzynie gazownia przy ul. Łąkowej. Stanowiła własność berlińskiej firmy Nolte i CO, produkowała gaz do oświetlenia ulicznych latarni. Pod koniec stulecia uruchomiono wodociągi z ujęciem w Miłosnej, a w 1909 r. ruszyła budowa kanalizacji miejskiej. W 1892 r. otwarto rzeźnię miejską, rozbudowaną wkrótce o nowoczesną chłodnię. Od połowy XIX w. władze Kwidzyna finansowały stopniowo brukowanie ulic, a w latach 70-tych tego wieku rozpoczęto prace przy wykonaniu chodników.

Rozpoczęcie I wojny światowej nie przerwało wcześniej planowanych inwestycji miejskich. Sfinalizowano wówczas odkupienie gazowni przez miasto z rąk prywatnych. Został w niej zainstalowany dodatkowy generator elektryczności, od 1917 r. zwiększono niemal podwójnie jego moc. Wcześniej energii elektrycznej miastu dostarczała okręgowa elektrownia w Młynie Janiszewskim (Stockmühle) pod Pelplinem.

Szkolnictwo. W Kwidzynie działały od początku XIX w. szkoły elementarne przy ul. Kawowej i na Kniebergu, od 1824 r. szkoła miejska, tzw. Friedrichsschule, przy obecnej ul. Batalionów Chłopskich, a latach 60-tych XIX w. szkoła ludowa. Lecz wydarzeniem stało się otwarcie miejscowego gimnazjum w 1813 r., które wyrosło na bazie dawnej, XVIII-wiecznej szkoły katedralnej. Przygotowywało do egzaminu maturalnego, uprawniającego do wstępu na wyższe uczelnie. Szkoła w 1829 r. uzyskała status państwowy, a od 1838 r. jako gimnazjum królewskie mieściła się w nowym budynku przy Placu Flottwella (obecnie ul. Słowiańska 18).

W Prabutach od 1880 r. czynne było Gimnazjum Realne, początkowo mieszczące się przy Placu Zamkowym. W 1902 r. uzyskało status państwowego gimnazjum, a w 1906 r. nową siedzibę, rozbudowaną w 1918 r. o salę gimnastyczną.

Na ziemi kwidzyńskiej w 2. połowie XIX w., po wprowadzeniu przez rząd pruski reformy oświaty, we wszystkich większych miejscowościach budowano obiekty szkolne. Z inicjatywy władz powstał wówczas katalog budownictwa dla szkół wiejskich i miejskich, które miały spełniać ówczesne standardy. Charakterystyczne budynki z czerwonej cegły pojawiły się wówczas w zabudowie miast i wsi. Najstarsze mieściły zwykle jedną lub dwie obszerne klasy oraz mieszkanie nauczyciela. Budynkowi głównemu towarzyszył obiekt gospodarczy.

W roku 1873 na obszarze Prus Wschodnich ze szkół wszystkich szczebli usunięto język polski. Od tej pory mieszkający tu Polacy nie ustawali w staraniach o prawo do posiadania własnego szkolnictwa.

Garnizon wojskowy. Jego lokalizacja w **Kwidzynie** związana była z powołaniem w 1879 r. szkoły podoficerskiej, z siedzibą usytuowaną między obecnymi ul. Grudziądzką a ul. 11 Listopada. Koszary przeznaczono dla 700 słuchaczy, dla których wzniesiono zwarty kompleks obiektów dydaktycznych i zaplecza gospodarczego. Od 1890 r. stacjonowały w Kwidzynie przy ul. Kościuszki trzy baterie artylerii polowej, ulokowane w nowych budynkach koszar artyleryjskich, ukończonych w 1895 r.

Z pewnością dla potrzeb wojska powstał **zespół stadniny koni w Miłosnej**. Pierwszą stadninę w Kwidzynie zorganizowano w 1788 roku na polecenie Fryderyka II Wilhelma Wielkiego, w miejscu obecnego teatru przy ul. Katedralnej. W 1908 r. przeniesiono stadninę w nowe miejsce, na przekazane przez władze 34 ha gruntu, położone w Miłosnej (Liebenthal) pod Kwidzynem. Zespół założono na planie wydłużonego prostokąta, z rozległym

maneżem w centrum, otoczonym z trzech stron budynkami stajni. Najokazalsza to stajnia główna zwana „zegarową”, dzięki zamontowanemu w wieżycze zegarowi. Po bokach znajdują się dwie pozostałe, o identycznej formie.

W stadninie znajduje się także ujeżdżalnia, wieża wodociągowa z pawilonem stacji pomp i silników oraz kuźnia. Na zachód od zespołu stadniny zlokalizowano budynki mieszkalne z gospodarczymi, rozlokowane na obszarze zbliżonym do trójkąta. Na północ od zespołu, otoczony parkiem, wznosi się budynek dawnej siedziby Zarządcy Stadniny, połączony z budynkiem gospodarczym. Projekty całości oraz poszczególnych budynków, włącznie z wewnętrznym urządzeniem stajni, były wykonywane zgodnie z instrukcjami Koniuszego Oberlandzkiego hrabiego v. Lehndorff'a przez Komisję Budowlaną pod przewodnictwem Głównego Tajnego Radcy Budowlanego Böttger'a z Krajowego Ministerstwa Rolnictwa, przy współudziale Dyrektora Stadniny - kapitana w stanie spoczynku von Auerswald'a.

W Prabutach w latach 1885 - 1887 wybudowano dla wojska koszarę niedaleko linii kolejowej. W 1886 roku powstało kasyno oficerskie, naprzeciwko którego był dom strzelecki. Istniały dwa place ćwiczeń: stary i nowy (od 1884 roku) między Lasem Królewskim a jeziorem Liwieniec. Zbudowano też tor jeździecki.

Lata 1918-1945. Na skutek wielostronnych nacisków obradujący od 18 stycznia 1919 r. kongres w Wersalu zajął się sprawą polską. W efekcie w artykułach 96 i 97 traktatu pokojowego, podpisanego 28 czerwca 1919 r. znalazł się zapis o włączeniu do nowo formowanego obszaru Rzeczypospolitej Polskiej zachodniej części powiatu kwidzyńskiego (z Gniewem), natomiast na pozostałym terenie kwidzyńskim zarządzono przeprowadzenie plebiscytu.

Plebiscytowy okręg kwidzyński objął powiaty: kwidzyński, malborski, suski i sztumski. Przed wybuchem wojny na terenie powiatu kwidzyńskiego ludność polska stanowiła 38,6 % (1910 r.). Zamieszkiwała głównie tereny wiejskie, najczęściej wsie położone wzdłuż Wisły, w przeważającej większości byli to drobni rolnicy i robotnicy rolni. Z majątków ziemskich jedynie Górki należały do rodziny polskiej Jana Kowalskiego i Mątki do Janta-Polczyńskich. W sąsiadującym powiecie sztumskim majątków polskich było znacznie więcej, poza Sierakowskimi w Waplewie, duża rodzina Donimirskich posiadała Czernin, Cygusy i Małe Ramzy. W samym mieście Kwidzynie przeważała warstwa pruskich urzędników administracyjnych, skarbowych oraz sądowych, toteż liczba Polaków była niewielka.

Plebiscyt w okręgu kwidzyńskim odbył się 11 lipca 1920 r., a wyniki były dla Polski niepomyślne, uzyskano tylko 6,5 %. Bezwzględna większość odnotowano jedynie w miejscowościach : Bursztych, Dubiel, Kramrowo, Małe Pólko, Nowe Lignowy, Pułkowice, Straszewo, Szadowo, Trzciano i Tychnowy. Przebieg granicy z Polską ustalono 15 sierpnia 1920 r., w odległości 20 km na wschód od Wisły. Obszary na lewym brzegu Wisły weszły w skład Rzeczypospolitej. Na prawym brzegu tylko 5 wsi, obejmujących obszar dzisiejszego Janowa: Bursztych, Janowo, Kramrowo Dwór, Nowe Lignowy i Małe Pólko, utworzyło tzw. „Małą Polskę” - enklawę polską na ziemiach niemieckich. Ponadto do Polski należał port w Korzeniewie, z prawem do korzystania przez Niemców, dworzec w Gardei, przyczółek mostowy Grabówko-Opalenie oraz 6 nadwiślańskich łąk. W czasie plebiscytu dużą rolę odegrała „Gazeta Polska dla Powiatów Nadwiślańskich”, powstająca w kwidzyńskiej drukarni Kanterów. Po przegranej plebiscycie Polacy utworzyli Związek Polaków w Prusach Wschodnich, przemianowany na Związek Polaków w Niemczech. Na terenie powiatu było kilka miejsc kultywowania polskości – najbardziej znanym był dworek Kowalskich w Górkach.

W Gardei o przywiązaniu do Polski świadczy fakt, że polska ludność katolicka wykupiła budynek dawnej karczmy, przekształcając go w kaplicę. Dzięki ofiarności Antoniego Paczkowskiego w 1931 roku powstała w Gardei polska parafia.

Czasy Republiki Weimarskiej i III rzeszy 1920-1945 r. Po zakończeniu I wojny i ustaleniu granicy niemiecko-polskiej nastąpiła kolejna reorganizacja administracyjna. Dawna regencja kwidzyńska od 1922 r. jako regencja zachodniopruska weszła w skład Prowincji Prusy Wschodnie (Provinz Ostpreussen). Nadal stolicą regencji był Kwidzyn, który zachował charakter miasta urzędniczego. W 1939 r. w miejsce regencji utworzono Okręg Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie. Nowym zjawiskiem w międzywojennym Kwidzynie było funkcjonowanie konsulatu Rzeczypospolitej.

Gdy nadeszły lata II wojny światowej, w Prabutach urządzono oficerski obóz przejściowy, do którego 4 października 1939 r. zostali skierowani mjr Henryk Sucharski wraz z pozostałymi oficerami z Westerplatte.

Przemysł i gospodarka. Czasy Republiki Weimarskiej to okres korzystnego rozwoju całego regionu kwidzyńskiego. Na taką sytuację wpłynęła polityka państwa wspierająca Prusy Wschodnie specjalnymi funduszami pomocowymi skierowanymi na rozwój rolnictwa i przemysłu. Były to ob. Program Doraźny (Sofortsprogram), Program Pomocy dla Wschodu (Osthilfe) czy Program Pomocy dla Prus Wschodnich (Ostpreussenhilfe). W dziedzinie rolnictwa fundusze te były kierowane na wykup ziemi podupadających wielkich majątków, z przeznaczeniem na parcelację i osadnictwo dla mniejszych i średnich gospodarstw. Zadaniem dla nich była zmiana profilu produkcji, z prostej rolniczej na specjalistyczną oraz na roślinno-hodowlaną. Na obszarze kwidzyńskim przyniosło to uprawy **wikliny i tytoniu, które z czasem stały się charakterystycznymi elementami tutejszego rzemiosła i przemysłu.** W samym Kwidzynie, a właściwie od 1909 r. na terenie Miłosnej działała stadnina koni o długiej, jeszcze osiemnastowiecznej tradycji, związana pierwotnie z miejscowym garnizonem. Rozwinęła działalność po pierwszej wojnie, lokując liczne stajnie nie tylko w powiecie, ale na terenie całych Prus Wschodnich.

W miastach rozwijał się przemysł, głównie w Kwidzynie, w mniejszym stopniu w Gardei i Prabutach. Profil produkcji związany był z okolicznym rolnictwem i hodowlą. Wprawdzie Kwidzyn był wówczas nadal przede wszystkim miastem urzędniczym, jednak zaplecze przemysłowe działało coraz prężniej. Tylko cukrownia kwidzyńska została zamknięta jeszcze przed I wojną, lecz już w Prabutach rozwijała się korzystnie. Natomiast w Kwidzynie nadal działała papiernia, a potem słodownia Hammermühle czy farbiarnia Wagnera. Zasłużona od wielu pokoleń drukarnia prowadzona przez rodzinę Kanterów, przeszła w posiadanie konkurencji, od 1923 r. stając się własnością Wendta Grolla.

Działalność przemysłowa wymagała odpowiedniej infrastruktury technicznej, zwłaszcza coraz bardziej wykorzystywanej energii elektrycznej. Po wprowadzeniu granicy rejon kwidzyński został odcięty od elektrowni w Młynie Janiszewskim pod Pelplinem (Stockmühle), a mały, miejscowy zakład nie nadążał z produkcją. Początkowo nowa elektrownia zasilana parowymi turbinami miała powstać koło Prabut, lecz w 1923 r. zmieniono lokalizację na Kwidzyn, nad rzeką Liwą. Od tego czasu miała miejsce intensywna elektryfikacja całego regionu z budową linii i stacji transformatorowych, odtąd charakterystycznych w zabudowie wielu wsi.

Oświata. Nadal działało gimnazjum królewskie w Kwidzynie, utrzymujące wysoki poziom nauczania, od 1937 r. przemianowane na Państwowe Liceum dla Chłopców. Dawna Hermann-Balk-Schule dla dziewcząt (ul. Hallera 4), od 1924 r. jako placówka państwowa stała się także liceum. Szkoła nazwana imieniem marszałka Hindenburga, przeniosła

się w 1931 r. do nowego gmachu (ul. Warszawska). Coraz popularniejsze stały się szkoły zawodowe, działało ich Kwidzynie kilka, w tym szkoła handlowa oraz szkoła rolnicza, przy obecnej ul. Staszica 2.

W Prabutach już w 1880 r. działało Gimnazjum Realne, na bazie którego w 1902 r. utworzono państwową placówkę, od 1906 r. w nowym budynku. Dużą popularnością cieszyła się także tutejsza szkoła rolnicza, działająca od lat dwudziestych XX w.

Najpilniejszą sprawą dla Polaków zamieszkających w rejonie Kwidzyna, stała się walka o prawa szkolne ludności polskiej. Interesów Polaków w sprawach rozwoju szkolnictwa polskiego miał pilnować Związek Polskich Towarzystw Szkolnych.

Na odbytym w 1923 r. zjeździe Związku Polskich Towarzystw Szkolnych założono, że w każdej regencji zamieszkałej przez Polaków powstanie Towarzystwo Szkolne. Dopiero jednak wydanie przez rząd tzw. ordynacji szkolnej i uprawomocnienie jej w 1929 r. stworzyło podstawy prawne do utworzenia polskich szkół na Warmii i Powiślu. Szczególna sytuacja zaistniała na terenie Trzciana, w gminie Ryjewo, gdzie Antoni Lewicki, murarz, działacz społeczny, na potrzeby szkolne oddał 2/3 swojego budynku mieszkalnego, sam ograniczając się do pokoju z kuchnią, mimo że rodzina składała się z 5 dorosłych osób.

Pod względem organizacyjnym szkoły polskie na Powiślu i Warmii były szkołami jednoklasowymi, zatrudniającymi jednego nauczyciela. Istniejące szkoły przy ograniczonym modelu organizacyjnym nie dawały młodzieży gruntownego wykształcenia. Toteż sukcesem stało się otwarcie w Kwidzynie **Polskiego Gimnazjum**. Było drugą po Bytomiu i jedyną w Prusach Wschodnich polską szkołą średnią. Naukę w niej pobierali chłopcy w wieku 10-19 lat. Obywatelstwo nie miało znaczenia przy rekrutacji. Dyrektorem Gimnazjum został dr Władysław Gębik, obecnie patron szkoły. Kwidzyńskie Polskie Gimnazjum było jedną z najnowocześniejszych placówek w Niemczech, zarówno pod względem architektonicznym, jak i wyposażenia. Wzniesione w latach 1934-1936, według projektu olsztyńskiego architekta Ernsta Fechnera, w stylu modernizmu, łączyło w sobie funkcje szkoły, internatu oraz mieszkań personelu. Posiadało własną salę gimnastyczną z natryskami, aulę wyposażoną w kotary, oświetlenie i scenę oraz sprzęt kinowy. Ponadto było boisko i basen, funkcjonował także radiowęzeł.

Garnizon. Na mocy postanowień traktatu wersalskiego w 1919 r. rozwiązano szkołę podoficerską, a w jej murach umieszczono batalion włoskiej piechoty górskiej, który miał nadzorować przebieg plebiscytu. Po ich odejściu przybył oddział pruski z Jawora na Śląsku, stąd ich siedzibę przy ul. Grudziądzkiej 30 nazywano koszarami Ślązaków.

W 1928 r. oddziały bojowe opuściły Kwidzyn, a na ich miejsce przybył batalion szkoleniowy. W latach trzydziestych stopniowo zwiększano ilość żołnierzy i uzbrojenia, od 1935 r. stacjonowały w mieście oddziały Wehrmachtu.

1945 r. – po czasy obecne. Dramatyczne wydarzenia 1945 r. całkowicie zmieniły obraz ziemi kwidzyńskiej. W pierwszej kolejności na początku stycznia, w ciągu paru dni, w wyniku ewakuacji, zarządzanej przez władze niemieckie, 99% mieszkańców opuściło ten rejon.

Pod koniec stycznia Armia Czerwona zajmowała kolejne miasta powiatu kwidzyńskiego. Nie napotykając na opór, bez walki wkroczyła 23 stycznia 1945 r. do Prabut, niszcząc miasto w 55 %. Budynki mieszkalne zrujnowano wówczas w 60%, a użyteczności publicznej w 32%, obiekty przemysłowe- 29 %. Spalono całe centrum z katedrą włącznie.

Ważne ogniwo w niemieckim systemie obronnym stanowiła Gardeja, gdyż blokowała węzeł drogowy między Kwidzynem a zmienionym w twierdzę Grudziądem. W dniu 26 stycznia Armia Czerwona weszła do Gardei, niszcząc zabudowę miasta w 80%.

Następnie, 29 stycznia, do opustoszałego Kwidzyna wkroczyło wojsko od strony Gardei i Prabut. Liczne pożary miasta, mające miejsce wiosną 1945 r., doprowadziły do zrujnowania miasta. Największe straty dotyczyły centralnej części wraz z rynkiem i ratuszem. W całym powiecie poza substancją mieszkaniową najbardziej ucierpiały obiekty przemysłowe i infrastruktura techniczna. Przede wszystkim władze radzieckie w maju 1945 r. nakazały demontaż i wywiezienie większości torów linii kolejowej Elbląg-Kwidzyn-Grudziądz, Kwidzyn-Kisielnice oraz Prabuty-Myślice. Odbudowano tylko część tras kolejowych, co trwało później przez kilka lat. To samo spotkało urządzenia techniczne niektórych fabryk. Okoliczne rolnictwo odnotowało także ogromne straty powodujące permanentne niedobory żywnościowe.

Od marca 1945 r. funkcje zarządzające stopniowo przejęła polska administracja. Nastąpiła niemal całkowita wymiana ludności, na miejscu dawnych mieszkańców w całym powiecie pojawili się polscy osadnicy. Latem 1947 r. sytuacja narodowościowa uległa kolejnej zmianie, w ramach tzw. akcji „Wisła”, na teren województwa gdańskiego przesiedlono także Ukraińców z południowo-wschodniej Polski.

Powiat kwidzyński z siedzibą w Kwidzynie wszedł w skład województwa gdańskiego. Miasto Gardeja straciło prawa miejskie, Prabuty pozostały w powiecie suskim, należącym do województwa olsztyńskiego.

Od stycznia 1946 r. rozpoczęła działalność Miejska Rada Narodowa w Kwidzynie, miesiąc później powstała Powiatowa Rada Narodowa. W maju 1950 roku przeprowadzono wielką reformę administracyjną, której efektem była likwidacja urzędów wójtów, starostów, burmistrzów i wojewodów, zastąpionych na szczeblu miasta przez Prezydium Miejskiej Rady Narodowej, a w powiecie przez Prezydium Powiatowej Rady Narodowej. Zmiana zmierzała ku większej centralizacji organów władzy. W grudniu 1972 r. Wojewódzka Rada Narodowa utworzyła w powiecie kwidzyńskim pięć gmin. W miejsce dotychczasowego Prezydium MRN wprowadzono urząd naczelnika gminy.

Do kolejnych zmian władz miejskich doszło w związku z reformą administracyjną i likwidacją powiatów przeprowadzonych w 1975 r. W wyniku nowego podziału administracyjnego zlikwidowano powiat kwidzyński, a obszar ten wszedł w skład nowego województwa elbląskiego. Powołano gminę Kwidzyn z siedzibą w mieście Kwidzynie, której teren powstał z połączenia gmin Tychnowy i Rakowiec oraz w 1976 r. gminy Korzeniewo. Ponadto utworzono gminy Gardeję, Prabuty, Ryjewo i Sadlinki, a zlikwidowano gminę Wandowo (ob. w gminie Gardeja).

Fala strajków, która przetoczyła się przez Polskę w sierpniu 1980 r. i zapoczątkowała proces demokratycznych przemian, Kwidzyn dotknęła w niewielkim stopniu. W 1981 r. doszło do ukonstytuowania się w mieście struktur Międzyzakładowej Komisji Koordynacyjnej NSZZ „Solidarność”, MRN w Kwidzynie zakończyła działalność 10 kwietnia 1990 r. W następnym miesiącu odbyły się pierwsze od zakończenia II wojny światowej wolne wybory samorządowe. Od 1999 r. powiat kwidzyński z siedzibą w mieście Kwidzynie funkcjonuje w obrębie województwa pomorskiego, obejmując 2 miasta (Kwidzyn i Prabuty), gdyż Gardeja ma nadal zawieszone prawa miejskie.

6.2. Prezentacja krajobrazu kulturowego

Powiat kwidzyński tworzą dwie odmienne jednostki morfologiczne: w części zachodniej Dolina Dolnej Wisły, a w wschodniej Pojezierze Iławskie. Obie jednostki mają układ południkowy (północ – południe), zaś granica między nimi przebiega wzdłuż linii wysoczyzny biegnącej z północy od Ryjewa poprzez Kwidzyn i Sadlinki i dalej na południe. Rejony te różnią się zdecydowanie zarówno pod względem geomorfologicznym jak i charakterem krajobrazu.

Szeroko rozciągająca się Dolina Dolnej Wisły ma dno położone na wysokości ok. 10 m n.p.m., zaś jej zbocza wznoszą się około 50 do 70 m. Najważniejszym elementem w przestrzeni Doliny jest koryto rzeki Wisły, a cechą charakterystyczną otwarty i płaski krajobraz ze zróżnicowaną roślinnością, typowy dla terenów nadrzecznych. Krajobraz ten został przez wieki wzbogacony planową działalnością człowieka, zabezpieczającą przed wylewami rzeki i ochroną terenów rolniczych. W tym celu na nizinym obszarze towarzyszącym rzece powstały wały wiślane, system kanałów i rowów, jak również groble obsadzone zielenią. Takie zabezpieczenia pozwoliły na rozwinięcie rolnictwa i hodowli na dużą skalę, co spowodowało uformowanie mozaikowego układu pól, łąk i pastwisk.

Z kolei Pojezierze Iławskie to region o odmiennym charakterze, ukształtowany w czasie zlodowacenia bałtyckiego, z urozmaiconą rzeźbą terenu, o wielu lesistych pagórkach, licznych bezodpływowych zagłębieniach oraz z niewielkimi dolinami meandrujących rzek Liwy i Cyganówki.

Miasto Kwidzyn, gmina Ryjewo i gmina Sadlinki położone są na pograniczu obu krain, gmina Kwidzyn głównie na obszarze Doliny Dolnej Wisły, a gmina Gardeja oraz miasto i gmina Prabuty na terenie Pojezierza Iławskiego.

Obszar powiatu kwidzyńskiego charakteryzuje nie tylko wyraźny podział na odmienne krainy geograficzne. Równie wyraźnie została zapisana w obecnym krajobrazie **dwoistość historyczno-kulturowa**. Ma ona związek z dawną granicą **między północną częścią Doliny Kwidzyńskiej**, która po II pokoju toruńskim znalazła się w obrębie Prus Królewskich Rzeczypospolitej a **częścią południową należącą do biskupów pomezańskich, pozostałą w Państwie Zakonnym, a następnie w protestanckich Prusach Książęcych**, od 1701 r. przekształconych w Królestwo Prus. Powyżej granicy zakreślonej na południe od Tychnów w historyczny pejzaż tworzą bryły kościołów katolickich i licznych kapliczek przydrożnych, które nie występują na terenach luteranckich Prus Książęcych.

W obu krainach geograficznych dziełem człowieka kształtującym krajobraz stała się historyczna sieć dróg. Główne trakty obu regionów mają przebieg południkowy, na co wpłynęła linia koryta rzeki Wisły, jak i pasma wysoczyzny. Poza drogami komunikującymi miejscowości lokalne (Prabuty, Ryjewo) oraz sąsiednie w powiatach (Malbork, Grudziądz), na uwagę zasługują charakterystyczne drogi przywałowe, towarzyszące Wiśle, przy których rozwinęły się wsie typu tzw. rzędówki przywałowej lub pojedyncze gospodarstwa, najczęściej związane z funkcją strażniczą na wałach wiślanych (strażnice wałowe). Z najważniejszym traktem, prowadzącym z Gdańska na południe, miejscowości powiatu kwidzyńskiego łączyła przez długi czas przeprawa w Korzeniewie. Dopiero w ostatnim czasie pojawił się w krajobrazie doliny most nad Wisłą, tworząc znaczący element przestrzenny przy dojeździe do Kwidzyna.

Lokalne drogi tylko częściowo zachowały dawne obsadzenia, tak istotne w płaskim krajobrazie nadwiślańskim, szczególnie wzdłuż dróg przywałowych (ob. droga do Korzeniewa czy droga do Rudnik).

Komunikację drogową uzupełniły po połowie XIX w. linie kolejowe, dla rozwoju których długo przeszkodą był brak stałego mostu nad Wisłą. Stopniowy rozwój kolei wniósł pod koniec XIX w. w krajobraz powiatu nie tylko nasypy z torowiskami i wiadukty, ale także charakterystyczne budynki dworców kolejowych, towarzyszącą im infrastrukturę oraz obiekty mieszkalne. Działająca od 1883 r. linia kolejowa Toruń-Malbork łączyła miasta średniej wielkości (Kwidzyn i Gardeję), jak również niektóre wsie (Tychnowy, Brachlewo, Ryjewo, Sadlinki), przyczyniając się do skoku cywilizacyjnego całego regionu. Równie ważne było połączenie Prabuty – Kwidzyn – Smętowo, wiodące przez pierwszy stały most na Wiśle w rejonie Kwidzyna, zlokalizowany pod Opaleniem. Linia została otwarta w 1909 r., jednak

po 1920 r. nie była uczęszczana (zmiana granic), toteż zdemontowane przęsła mostu znalazły się częściowo w Toruniu i w Koninie.

Lokalnym połączeniem była kolej wąskotorowa z Kwidzyna do Marezy, działająca od 1901 r., a także odgałęzienia do Rusinowa i Janowa.

Sieć historycznych dróg bitych i kolejowych połączyła poszczególne miejscowości powiatu, z których większość ma bogatą przeszłość sięgającą nawet poza czasy średniowieczne. Znaczna z nich część zachowała relikty historyczne tak charakterystyczne, że stanowią obecnie o ich rozpoznawalności w całym regionie. Dotyczy to nie tylko miast, ale także niewielkich wsi o średniowiecznych korzeniach.

Wśród ośrodków miejskich najważniejszym od wieków pozostaje Kwidzyn, górujący nad Doliną Wisły sylwetą, najeżoną wieżami kościołów, doskonale widoczną z trasy nowego mostu. Historyczne centrum to nie tylko katedra i zamek biskupów pomezzańskich z jedynym w Polsce gdańskim o takiej skali, ale także majestatyczna architektura urzędów z czasów regencji kwidzyńskiej.

Prabuty wpisują się w krajobraz kulturowy charakterystycznym rynkiem z niebywałą fontanną, kompleksem dawnej cukrowni oraz zespołem szpitalno-sanatoryjnym.

W płaskim krajobrazie wokół Sadlinek zwracają uwagę zachowane wsie lokowane w ramach osadnictwa holenderskiego, o typach rzędówek bagiennych, a także rozwinięta w końcu XIX w. sieć suszarni tytoniu.

Gminę Ryjewo wyróżniają wsie typu rzędówki przywałowej, zagrody typu holenderskiego, z drewnianymi budynkami zdobionymi detalem ciesielskim, a także ostatnio uporządkowane i zadbane cmentarze mennonickie.

Na obszarze gminy Gardeja najbardziej charakterystycznym miejscem jest grodzisko wczesnośredniowieczne oraz towarzysząca mu osada we wsi Klasztor. Na omawianym terenie zachowało się sporo zespołów pałacowych i dworsko-folwarcznych, z obszernymi parkami, takich jak Nowa Wioska, Klecewo czy Otłówek.

Różnorodny i charakterystyczny krajobraz kulturowy powiatu kwidzyńskiego wymaga obecnie, w czasach szybkich inwestycji, programu ochrony obejmującego wszystkie elementy składowe, wśród których najważniejsze to zarówno układy dróg wpisane w ukształtowanie terenu, charakterystyczne formy budownictwa, jak i układy przestrzenne miast i wsi czy komponowana zieleń. Zachowanie, a także uwzględnienie specyfiki tych elementów w przypadku nowych realizacji pozwoli na harmonijny rozwój krajobrazu kulturowego, prezentującego zróżnicowaną od wieków tożsamość tego regionu.

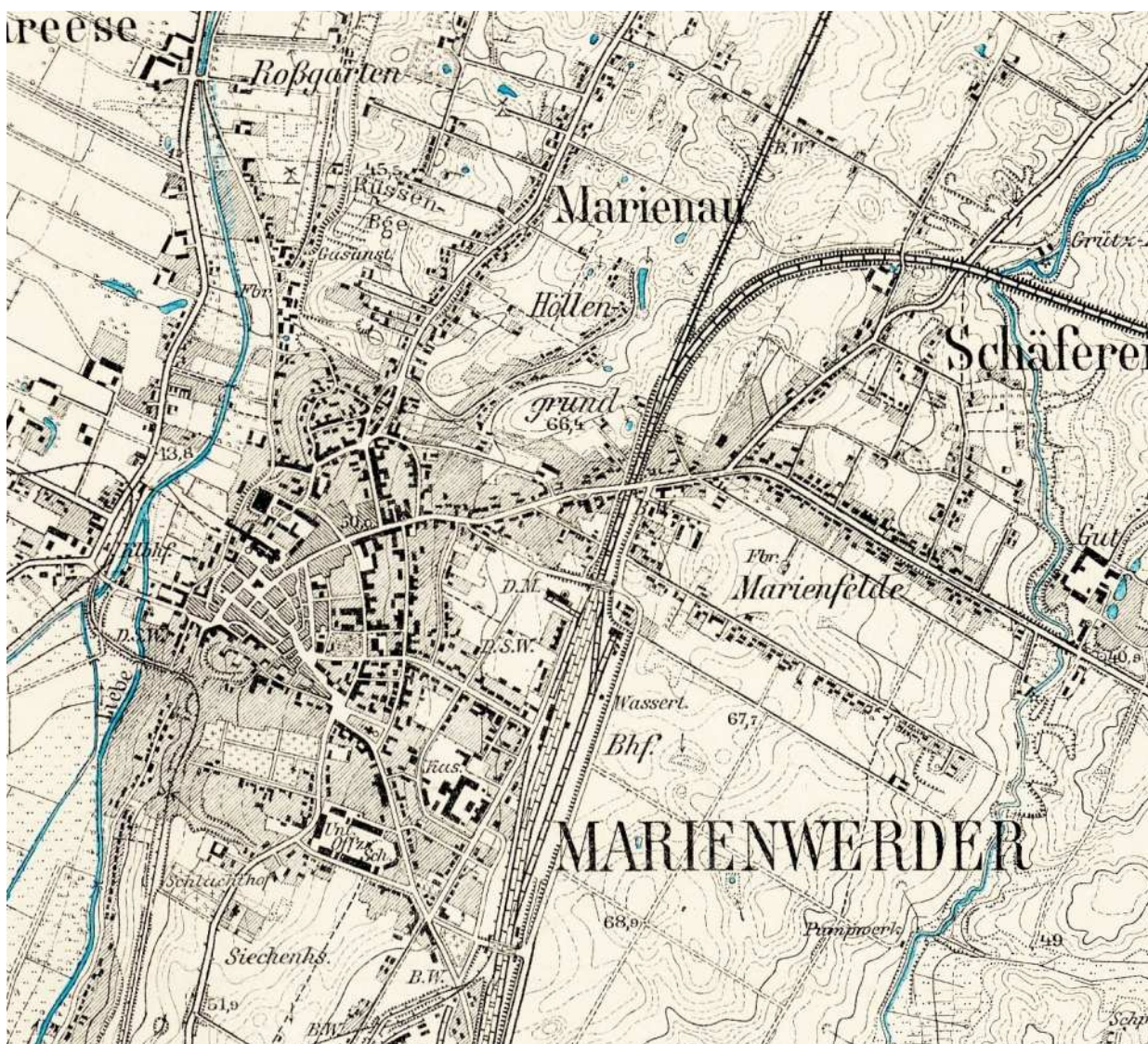

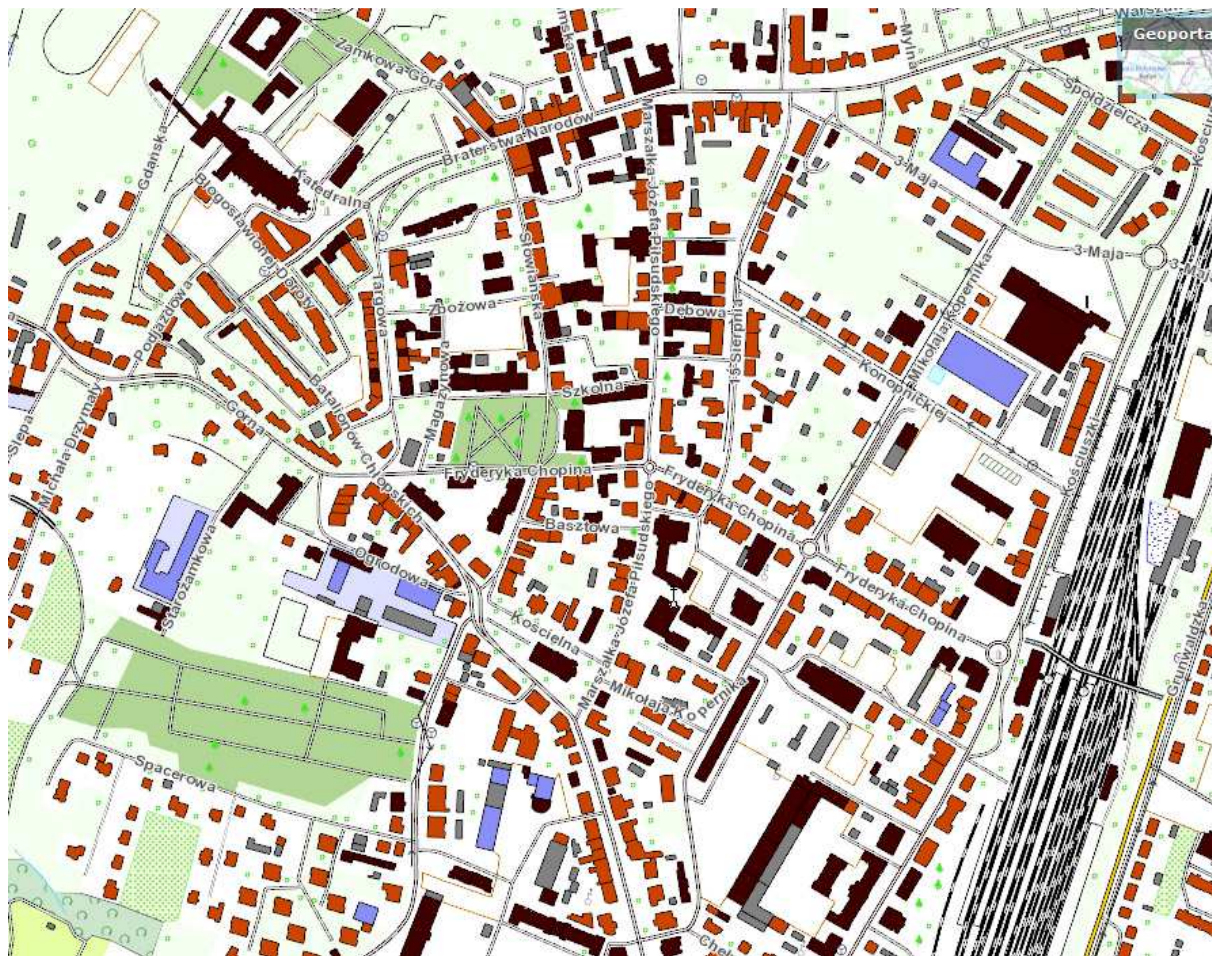
6.3. Charakterystyka zasobu dziedzictwa (Prezentowane poniżej obiekty oparto na wykazach zamieszczonych w aktualnych Gminnych Ewidencjach Zabytków)

6.3.1. Układy przestrzenne: urbanistyczne i ruralistyczne

a. URBANISTYCZNE

Kwidzyn (Marienwerder)

Miasto założone w miejscu wcześniejszego grodu pruskiego w 1234 r. Następnie kilkakrotnie spalone przez Prusów i odbudowane etapami po 1273 r. W tym samym czasie, przed połową XIII w., na wznesieniu zwanym Zamkową Górą (Schlossberg), zbudowany został zamek biskupów pomezańskich.

Odnowienie przywileju lokacyjnego w 1346 r., na prawie chełmińskim, przyspieszyło rozwój Kwidzyna. Do XV w. zrealizowano plan miasta nadając mu kształt nieregularnego prostokąta, zbliżonego do pięcioboku, dzielonego na 11 nieregularnych kwartałów, w układzie zbliżonym do szachownicowego. Centrum miasta wyznaczał prostokątny rynek z ratuszem. Po jego zachodniej stronie znajdowały się dwa bloki zabudowy, po północnej i po południowej po jednym, a po wschodniej stronie trzy. Blok zabudowy po południowej stronie katedry powstał nieco później, działka w tym bloku jest wyraźnie skrócona i przesunięta nieznacznie w przestrzeń rynku. W części północnej, zapewne na parceli przeznaczonej pierwotnie dla parafii, zlokalizowany został kompleks zamkowo-katedralny, stanowiący siedzibę biskupstwa pomezańskiego.

Z narożników rynku ulice prowadziły do 3 głównych bram wzmacniających pierścień murów obronnych. Brama Malborska chroniła północny odcinek obwarowań, Brama Grudziądzka południowo-wschodni i Brama Niska – południowo-zachodni. Skuteczność murów wzmacniała fosa oraz naturalne wąwozy, otaczające miasto od południa oraz od wschodu.

Najstarszym przedmieściem były Podolice, z portem rzeczny na Starym Nogacie, w końcu XIV w. przeniesionym na teren Korzeniewa. W części południowej, za bramą, znajdowało się Przedmieście Grudziądzkie, zamieszkiwane przez

rzemieślników. Północne Przedmieście Malborskie miało charakter typowo rolniczy, ze stodołami i budynkami gospodarczymi. Przedmieścia zostały doszczętnie zniszczone w czasie wojny siedmioletniej (1756-63).

Po ustanowieniu w mieście siedziby regencji kwidzyńskiej nastąpił dynamiczny rozwój miasta jako centrum administracyjnego. Od początku XIX w. stopniowo rozbierano średniowieczne umocnienia, powiększając obszar miasta o dotychczasowe przedmieścia oraz sąsiadujące wsie. Jeszcze pod koniec XVIII w. przyłączono Knieberg (na pn.), Dybowo i Stary Zameczek. W 1. połowie XIX w. stopniowo wprowadzano zabudowę wzdłuż głównych traktów zmierzających na północ i pn.- wsch., w rejonie Przedmieścia Malborskiego oraz na południe, w okolicach Przedmieścia Grudziądzkiego.

Zlokalizowanie w Kwidzynie siedziby regencji zaowocowało powstaniem na obszarze między głównymi przedmieściami, dzielnicy przeznaczonej głównie dla urzędników, rozciągającej się od linii rozebranych murów obronnych (ul. Targowa), wzdłuż ul. Braterstwa Narodów na północy, ul. Piłsudskiego na wschodzie oraz ul. Batalionów Chłopskich. Centrum nowej dzielnicy stał się czworoboczny Plac Flottwella (Plebiscytowy), urządzony na terenie dawnego cmentarza szpitala św. Jerzego. Rangę Placu podnosiły skupione przy nim obiekty, w tym gmach Zachodniopruskiego Urzędu Ziemskiego, Królewskiego Gimnazjum i nowego Szpitala Miejskiego. W 2. połowie XIX w., po zakończonej w styczniu 1871 r. wojnie prusko-francuskiej (wpływy z kontrybucji), nastąpiła dalsza rozbudowa miasta w kierunku wschodnim. Wytyczono wówczas regularną sieć ulic, utworzoną przez obecne ulice 3 Maja, Konopnickiej i Chopina poprowadzone równoleżnikowo i ul. 15 Sierpnia oraz Kopernika wytyczone południkowo. Ten geometryczny układ został przecięty przez przeprowadzenie w 1883 r. linii kolejowej Malbork-Grudziądz, posadowionej w głębokim wykopie. Na obszarze sięgającym torów główną osią stała się ul. Chopina, prowadzącą od Placu Plebiscytowego do budynku dworca kolejowego. Geometryczny układ ulic podkreślała zwarta zabudowa pierzejowa, złożona z okazałych kamienic czynszowych, głównie o formach eklektycznych, a od początku XX w., także secesyjnych. Ponadto w tym rejonie znalazły się dwa kompleksy koszar – szkoły podoficerskiej przy ul. Grudziądzkiej 30 i artyleryjskie przy ul. Kościuszki 29. Po 1907 r. teren miasta powiększył się o dalsze tereny położone na wschodzie, za torami kolejowymi, zwane Polami Maryjnymi (Marienfelde), na których stopniowo rozwinęła się dzielnica mieszkaniowa z budownictwem jednorodinnym. Zniszczenia 1945 r. dotknęły głównie obszar miasta lokacyjnego, zabudowa rynku i kwartałów przyrynkowych

w zasadzie przestała istnieć. Do 1945 r. tworzyły ją szczytowo ustawione kamienice, głównie późnobarokowe (w pierzei zach. z podcieniami) i klasycystyczne, posadowione na starszych fundamentach z czasu średniowiecznej parcelacji. Zachowała się niemal symbolicznie jedna kamienica przy ul. Bł. Doroty. Z neogotyckiego ratusza wyznaczającego środek placu rynkowego, pozostał jedynie fragment wieży. Teren ten został w następnych latach obudowany nowymi, wielkogabarytowymi budynkami, bez odniesienia do pierwotnego układu i tkanki historycznej, chociaż z pozostawieniem wolnej przestrzeni rynku.

Natomiast pozostałe dzielnice zachowały się bez specjalnych strat, podobnie jak monumentalna, XIX –wieczna architektura dawnych budynków administracyjnych, użyteczności publicznej i koszar.

Dotrwał także bez większego uszczerbku zespół zamkowo-katedralny, stanowiąc punkt odniesienia do podjęcia w ostatnich latach planu rewitalizacji Starego Miasta. W 1995 r. zostały opracowane przez M. Lubocką-Hoffmann wytyczne konserwatorskie. Między 1994 a 2001 r. przeprowadzono także szeroko zakrojone badania archeologiczno-

architektoniczne. Prace te były współfinansowane przez Fundację Współpracy Polsko-Niemieckiej w ramach projektu „Rozpoznanie i ochrona dziedzictwa kulturowego na obszarze Starego Miasta w Kwidzynie”. Opracowano także koncepcję zabudowy z wykorzystaniem części podziemnych na garaże.

W roku 1999 władze miasta przekazały grunty dwóch kwartałów przyrynkowych Starego Miasta Towarzystwu Budownictwa Społecznego sp. z o.o. w Kwidzynie, w celu prowadzenia dalszych działań inwestycyjnych. W tym czasie miasto Kwidzyn objął IV program rządowy „Ratowanie Miast Historycznych”, prowadzony przez Ministerstwo Kultury. Wyniki pierwszego etapu badań stanowiły punkt wyjścia dla ogłoszenia przez gdański oddział SARP-u konkursu architektonicznego na koncepcję architektoniczną obejmującą zach. (A) i pn. (B) kwartały rynku. Wygrała praca Bazylego Domsty i Andrzeja Rozeńskiego z Politechniki Gdańskiej, która najlepiej pozwoliła na odtworzenie roli historycznego centrum Kwidzyna, z przywróceniem klimatu staromiejskiego. W 2001 r. po zakończeniu drugiego etapu badań archeologiczno-architektonicznych, w 2004 r. nastąpiła zmiana miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego umożliwiającą przystąpienie do realizacji projektu.

W 2007 r. TBS rozpoczęła prace przy kwartale B (północnym), obecnie już ukończonym. Kolejny kwartał oczekuje na realizację.

25 stycznia 2005 r. Rada Miasta Kwidzyna podjęła **uchwałę o rewitalizacji miasta**, której założenia zostały ujęte w Lokalnym Program Rewitalizacyjnym Miasta Kwidzyna na lata 2009-2015. Wskazano w nim główne obszary działania, w tym również tereny historyczne objęte ochroną konserwatorską. Wśród nich znalazł się **obszar C Starego Miasta**, poszerzony o ul. Ogrodową i tereny po kolei wąskotorowej, **ul. Kościuszki z zespołem dawnych koszar, obszar ul. Kościuszki przy PKP, zespół stadniny koni w Miłosnej oraz zespół szkół** (Zespół Szkół Ponadgimnazjalnych nr 1, szkoły przy Staszica 2 i 16 oraz dawne Gimnazjum Polskie przy ul. Konarskiego).

Osobnym zagadnieniem jest ochrona sylwety miasta, widzianego od strony Doliny Wisły. Głównym atutem tej panoramy jest zespół zamkowo-katedralny, górujący nad całą doliną, toteż w przyszłości wszystkie wprowadzane nowe elementy kompozycyjne muszą zostać podporządkowane tej dominancie. Konieczne jest opracowanie **studium sylwety miasta**, z pokazaniem głównych czynników budujących jej charakter, a także

określenie miejsc możliwych uzupełnień czy wprowadzenia nowych elementów. Sylweta Kwidzyna nabrała szczególnego znaczenia po otwarciu nowego mostu i zintensyfikowaniu ruchu kołowego od strony zachodniej.

Z drugiej strony na uwagę zasługuje **wizerunek Kwidzyna widziany z poziomu Wisły**, która staje się coraz bardziej uczęszczanym szlakiem turystycznym. Planowany rezerwat w Korzeniewie z pewnością zwiększy atrakcyjność tego rejonu.

Teren Starego Miasta. Zrealizowano dotychczas jeden z kwartałów zabudowy, kolejny, zachodni czeka na rozpoczęcie prac. W nowej zabudowie brakuje jednak miejsc ogniskujących przestrzeń społeczną, rynek nadal nie funkcjonuje jako główna przestrzeń miejska, a raczej jako miejski parking.

Postulaty konserwatorskie:

- Punktem wyjścia dla zorganizowania nowej przestrzeni rynku powinno być przeniesienie funkcji parkingowej na poziom poniżej obecnej nawierzchni rynkowej. Takie rozwiązanie, stosowane w wielu miastach z historycznym centrum, zostało przetestowane pod względem praktycznym, zawsze z dobrym rezultatem. Zaprojektowanie

podziemnego parkingu powinno być poprzedzone badaniami archeologicznymi, przybliżającymi historię pierwszej, najstarszej lokacji miasta, o której istnieniu wiadomo z wyrywkowych, nieco przypadkowych odkryć ratowniczych. Połączenie funkcji parkingu z odpowiednią ekspozycją zapewne drewnianych relikwów najstarszego Kwidzyna może w przyszłości stanowić konkursowe wyzwanie dla projektantów i konserwatorów zabytków.

- Zaktywizowaniu przestrzeni publicznej centrum staromiejskiego może pomóc wprowadzenie obiektów z odpowiednio przemyślaną funkcją handlowo-kulturalno-gastronomiczną. Ważna byłaby rekompozycja bryły ratusza, ze wskazaniem na nowoczesną, otwartą formę, zintegrowaną z relikwami historycznej wieży. Równie istotny może być temat rekonstrukcji Szkoły Łacińskiej, co do której były już przymiarki projektowe. Oba budynki są w pełni przebadane pod względem archeologicznym oraz architektonicznym, wstępny projekt Szkoły Łacińskiej poddawany był dyskusjom i osądom, toteż temat jest dobrze znany. Przywrócenie tych budowli przestrzeni Starego Miasta to nie tylko zabieg pozwalający zatrzymać i obsłużyć turystów przybywających do katedry i muzeum zamkowego, lecz szansa na popołudniowo-wieczorne życie mieszkańców w atrakcyjnej przestrzeni. To także możliwość zbudowania nowej sylwety zespołu staromiejskiego, widocznej od strony Doliny Wisły, z zamaskowaniem wielkogabarytowych budowli z drugiej połowy XX w. nieprzemyślane wciśniętych w obręb Starego Miasta.
- Wskazana jest również odbudowa pierzei wschodniej i południowej rynku, które pozwoliłyby w pełni na przywrócenie centrum o charakterze staromiejskim, łączącego tradycję z elementami nowoczesności.
- Końcowym zabiegiem będzie stworzenie w przestrzeni rynku kameralnego wnętrza, z przemyślaną małą architekturą, zielenią i oświetleniem, czyli elementów sprzyjających integracji miejskiej, a także ożywieniu tej części miasta.

Przedzamcze. W średniowieczu był to obszar otoczony murami, oddzielony fosą od kompleksu zespołu zamkowo-katedralnego. W trakcie kolejnych stuleci został przekształcony w dwa wnętrza urbanistyczne: Plac Regencji i Plac Teatralny, rozdzielone Gmachem Akcyzy. W pn. części przestrzeni zlokalizowany był Plac Regencji, wyznaczony przez pałac Fermora i rezydencję prezydenta od strony zach. i dom gminy ewangelickiej przebudowany na kinoteatr od strony pn. Plac Teatralny zajmował teren dawnej fosy, w którym następnie urządzono zielony skwer z fontanną. Obecnie układ ten został zatarty i dwa place praktycznie zniknęły z przestrzeni miasta.

Postulaty konserwatorskie:

- Przywrócenie historycznego układu odrębnych dwóch placów poprzez wprowadzenie nowego obiektu w miejscu dawnego budynku Akcyzy. Forma tego obiektu, jako ważnego elementu wyznaczającego nowy ład przestrzenny, powinna być przedmiotem konkursu architektonicznego.
- Uporządkowanie i zróżnicowanie poziomu oraz nawierzchni obu placów
- Renowacja wyznaczających place zachowanych obiektów zabytkowych według opracowanych programów konserwatorskich, ujmujących zagadnienia prac technologicznych, kolorystyki i ekspozycji. W przypadku Placu Regencji dotyczyć to będzie pałacu Fermora przy ul. Katedralnej 5, rezydencji prezydenta regencji przy

ul. Katedralnej 3 i tzw. Domu Królewskiego, reliktu XIX-wiecznej zabudowy wschodniej części placu, gdzie istniała dawniej stadnina koni.

- Uczytelnienie i remont konserwatorski zachowanych odcinków średniowiecznych murów, pn.- zach. i pd-wsch., a także zaznaczenie przebiegu niezachowanego odcinka pn.- wsch.

Kwidzyn Miłosna. Zespół dawnego Stada Ogierów powstał w latach 1907 – 1910, przeniesiony z terenu przykatedralnego. Po wojnie działał z przerwami od 1946 do 2001 r. W chwili obecnej budynki dawnego Stada Ogierów są własnością spółki komunalnej „Tereny Rekreacyjno-Wypoczynkowe Miłosna”. Spółka ta jest własnością Gminy Miejskiej Kwidzyn i zgodnie z założeniami rozwija działalność rekreacyjno – sportową oraz wypoczynkową. Zachowany został podstawowy charakter obiektów związany ze sportami jeździeckimi, jednak część budynków wymaga prac remontowych. Odnowiono wieżę z mechanizmem wiatrowym, urządzony został hotel. Ponadto wprowadzono w obręb zespołu nowe inwestycje, w tym małe ZOO, a w kuźni i sąsiednich budynkach gospodarczych umieszczono lokale gastronomiczne z ogródkami letniami. Działanie te wprowadziły jednak pewien chaos przestrzenny, pokazujący brak **kompleksowego planu zagospodarowania** dla całego zespołu.

W 2010 r. pojawił się nowy obiekt - hala ujeżdżalni, zrealizowana z środków miasta Kwidzyna, Ministerstwa Sportu i Turystyki oraz własnych środków spółki. Jej oszczędna w wyrazie, nowoczesna forma z użyciem drewna na elewacjach koresponduje z zabytkowymi obiektami.

Uliczki wewnętrzne i chodniki wyłożono niezbyt szczęśliwie kolorowym polbrukiem. Na placu przy wjeździe powstał duży i barwny plac zabaw dla dzieci, dominujący nad kameralną zabudową mieszkaniową.

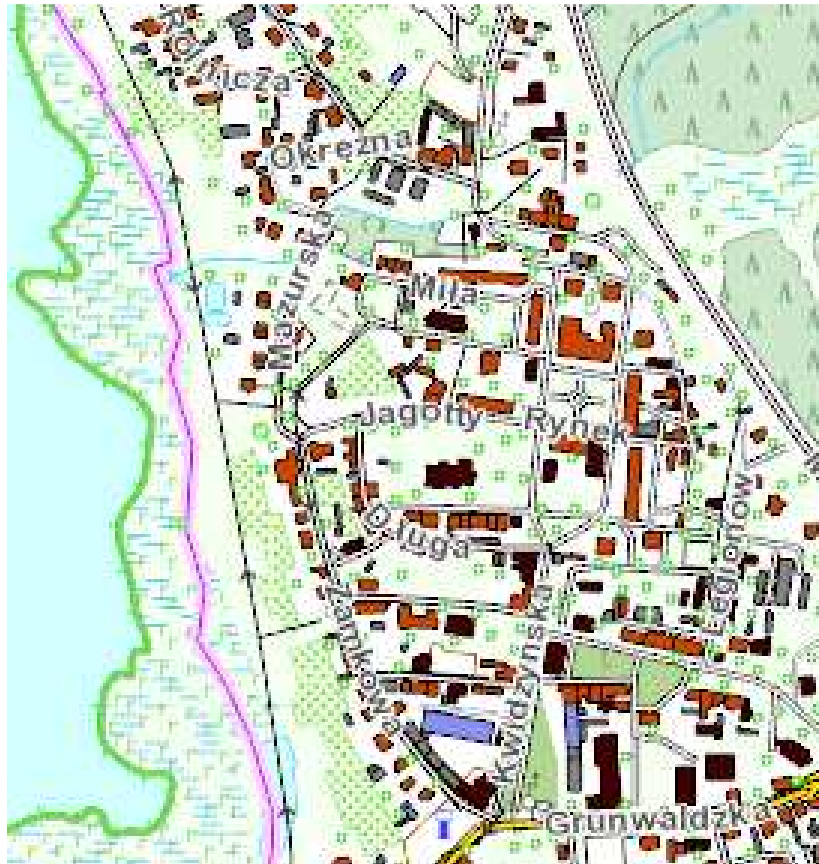
Stan zachowania układu kompozycyjnego, istniejącej zabudowy i starodrzewu można przyjąć za średni. Budynki wymagają jednak sporych remontów. Obiekty mieszkalne i towarzyszące im gospodarcze stały się własnością prywatną i stopniowo są remontowane.

Postulaty konserwatorskie:

- Ochrona historycznego układu zespołu z siecią ulic wewnętrznych, zabudową i zielenią; lokalizowanie nowych obiektów poza obrębem kompozycyjnym osiedla (podobnie jak nowa ujeżdżalnia)
- Zachowanie kameralnego charakteru osiedla, dostosowanie nowych elementów do obecnej skali, dotyczy to nie tylko budynków ale także małej architektury i obiektów rekreacyjnych (place zabaw, urządzenia sportowe)
- Zachowanie charakteru historycznej architektury, a przy planowanych remontach staranność w renowacji detalu, szczególnie stolarki okiennej i drzwiowej; przy wymianie stolarki okiennej na nową, utrzymanie dawnego podziału i kolorystyki.
- Opracowanie dla całego zespołu programu prac konserwatorskich, uwzględniającego stan zachowania poszczególnych obiektów, konieczność kolejności prac remontowych, ale także zakres wymiany stolarki okiennej i drzwiowej, kolorystykę całości oraz detalu architektonicznego.

PRABUTY

Miasto założone na miejscu pruskiego grodu Resia, położonego nad jeziorem Liwieniec, w którym po podboju przez Krzyżaków ustanowiono w 1255 r. siedzibę biskupstwa pomezjańskiego. W latach 1267-1277 nastąpiła budowa murowanego zamku, siedziby biskupów, będącego później częścią fortyfikacji obronnych jako północno-zachodni ich narożnik. Był wielokrotnie niszczone w czasie wojen polsko – krzyżackich, odbudowany i przebudowany. Od 1. połowy XIV wieku zamek prabucki stał się stopniowo główną rezydencją biskupów pomezjańskich i należał do najwspanialszych budowli w państwie zakonnym.

Stopniowo wokół twierdzy rozwinęła się osada miejska, która prawdopodobnie między 1305 a 1321 r. otrzymała prawa miejskie. Na początku XIV w. rozpoczęto wznoszenie katedry, ukończonej w 1330 r. Forma architektoniczna katedry prabuckiej wzorowana jest na kwidzyńskiej. W południowo-zachodniej części miasta zbudowano w 1. połowie XIV wieku kościół parafialny z wieżą przy prezbiterium od strony północnej.

W tym samym czasie miasto otrzymało lokację na prawie chełmińskim. Wówczas powstał regularny układ kwartałów z kwadratowym rynkiem, ciąg murów miejskich z bramami. Pośrodku kwadratowego rynku już w 1330 r. stał ratusz, wielokrotnie przebudowywany i rozebrany po pożarze w 1868 r. Do otoczonego murami miasta wiodły 3 bramy: od południa Kwidzyńska (Szpitalna), od północy Wysoka (rozebrana w 1841 r.), Królewiecka (nie istniała już w 1745 r.), a także od zachodu furta w murze, zwana Bramą Garncarską. Przy obydwu bramach, ale poza murami miejskimi rozwijały się 4 duże przedmieścia: Kisielickie i Kwidzyńskie od pd.(z własnym rynkiem) oraz Królewieckie i Gniewskie od pn. W wyniku wojen z XV i XVI wieku mury miejskie zostały uszkodzone, groziły zawaleniem i od XVIII wieku były stopniowo rozbierane.

Pokój toruński pozostawił Prabuty we władaniu biskupów pomezzańskich; w latach 1501-25 miasto było stolicą Pomezanii. Kiedy w 1722 r. kolejny pożar zniszczył miasto, w trakcie odbudowy zainstalowano w latach 1726-1753 nowoczesną sieć wodociągów.

Za czasów pruskich poważnych zniszczeń dokonały wojska napoleońskie i rosyjskie. Pod koniec XIX w. Prabuty otrzymały połączenie kolejowe: od 1876 z Malborkiem i Iławą, od 1899 r. z Jabłonowem Pomorskim, a w 1916 z Myślicami. Na terenie miasta powstała w 1883 r. pierwsza cukrownia na tym terenie, pracująca aż do 1945 r., a przy niej osiedle dla pracowników.

Po działaniach wojennych 1945 r. nastąpiło zniszczenie 60% miasta przez wojska sowieckie, najbardziej ucierpiało Stare Miasto. W ramach odbudowy wprowadzono na teren staromiejski zabudowę wielkogabarytową, wielorodzinną, zacierając tym samym wielowiekowy układ parcelacyjny miasta.

Obecne starania władz miasta zmierzają ku odtworzeniu charakteru staromiejskiego i przywróceniu funkcji centrum miasta w obrębie dawnego rynku. Zachowały się granice Starego Miasta w obrębie murów miejskich oraz czytelny dawny układ szachownicowy, z podziałem na kwartały. Jednak część kwartałów zniknęła w związku z zabudową wielkogabarytową. Historyczny układ najlepiej widoczny jest w przestrzeni rynku i kwartałów przyrynkowych, z których południowy zachował dawną zabudowę końca XIX i początku XX w. W kwartałach wschodnim i północnym powstały nowe budynki wielkogabarytowe, postawione z zachowaniem dawnej linii zabudowy, a także dostosowane wysokością do obiektów zachowanych.

Rynek odzyskuje stopniowo charakter głównej przestrzeni publicznej przez nową aranżację, w której ważną rolę kompozycyjną pełni przywrócona w 2011 r. fontanna Rolanda, zbudowana w 1900 r. przez Franza Schwechтена dla dzielnicy Charlottenburg, a przeniesiona do Prabut w roku 1929 r. Korzystnym rozwiązaniem podkreślającym charakter staromiejski Rynku było wprowadzenie kompozycji kolorystycznej elewacji budynku, wyznaczającego północny kwartał zabudowy. Do uzupełnienia pozostaje także pierzeja zachodnia Rynku.

Bardzo ważnym przedsięwzięciem w celu przywrócenia dawnego charakteru Prabut była odbudowa gotyckiej konkatedry św. Wojciecha, a także tzw. kościoła polskiego, położonego za murami. Kolejny krok stanowiła rewitalizacja części murów miejskich. Uporządkowanie brukowanej ulicy Długiej, biegnącej wzdłuż linii murów miejskich, z charakterystyczną, małomiasteczkową zabudową, przywróciło w znacznym stopniu klimat dawnego miasta.

Odsłonięto również fundamenty gotyckiego zamku biskupiego z lat 1267-1277. Tam także prezentowana jest makieta, wykonana przez Włodzimierza Wiśniewskiego, ukazująca rekonstrukcję Starego Miasta, w tym zamku, konkatedry kapituły pomezkańskiej, bram miejskich oraz ratusza miejskiego.

Postulaty konserwatorskie:

- w obrębie rynku zachowanie południowej pierzei budynków z pocz. XX w. i scalenie kolorystyczne z pozostałymi pierzejami
- uzupełnienie zabudowy w pierzei zachodniej, z zachowaniem układu historycznych parceli, dostosowaniem nowych obiektów do wysokości zachowanych tam dwóch budynków
- odtworzenie pierzei pozostałych kwartałów Starego Miasta, z uwzględnieniem historycznego podziału parcel i dostosowaniem kubatury do budynków istniejących
- ochrona konserwatorska zachowanych fragmentów zabudowy w obrębie Starego Miasta, w tym ciągu

ul. Długiej z charakterystyczną zabudową małomiasteczkową pierzei odcinka południowego i zachodniego

- zachowanie układu ulic i dawnych dzielnic z lokowaniem nowej zabudowy zgodnej z charakterem i kubaturą z zabudową istniejącą
- wyeksponowanie w nawierzchni Rynku miejsca dawnych pomp historycznego systemu wodociągowego, w formie metalowych pokryw z napisami informacyjnymi
- ochrona zieleni miejskiej i zielonych terenów rekreacyjnych wokół miasta.

Prabuty. Zespół Szpitala Specjalistycznego. Obsza, na którym znajduje się obecnie szpital jeszcze w XIX wieku był piaskowym nieużytkiem, zalesionym w 2 połowie XIX w. Do dziś na terenie szpitala znajduje się budynek dawnej leśniczówki z pamiątkową tablicą z 1882 r. Na początku XX wieku miejsce to zaczęto nazywać Lasem Doktora (Doktorwald). W drugiej połowie lat 20-tych XX w. władze Niemiec postanowiły wybudować w prowincji Prusy Wschodnie nowoczesny zakład psychiatryczny. Wybrano część majątku Grażymowo, położonego na południe od miasta, graniczącego z lasami miejskimi, ze względu na największy obszar oraz korzystne położenie.

Budowa trwała w latach 1928–1932. Zakład posiadał miejsca dla 2000 pacjentów. W 1939 roku został zlikwidowany. Pacjentów przeniesiono do Starogardu Gdańskiego lub zamordowano. Po rozpoczęciu II wojny światowej zakład zamieniono na lazaret dla żołnierzy niemieckich.

Po 1946 r. budynki przekazano władzom polskim, wówczas na ich bazie zostało założone Państwowe Sanatorium Przeciwgruźlicze. Budynki posiadały własną oczyszczalnię ścieków, osiedle mieszkaniowe dla pracowników oraz odrębne od miejskich, ujęcie wody. Wkrótce zorganizowano działalność dwóch ostatnich pawilonów (V i VI), powstała powiatowa przychodnia przeciwgruźlicza. Sanatorium liczyło wówczas 890 miejsc, w 6-ciu pawilonach dostępnych dla pacjentów z całego kraju, kierowanych za pośrednictwem Wojewódzkich Przychodni.

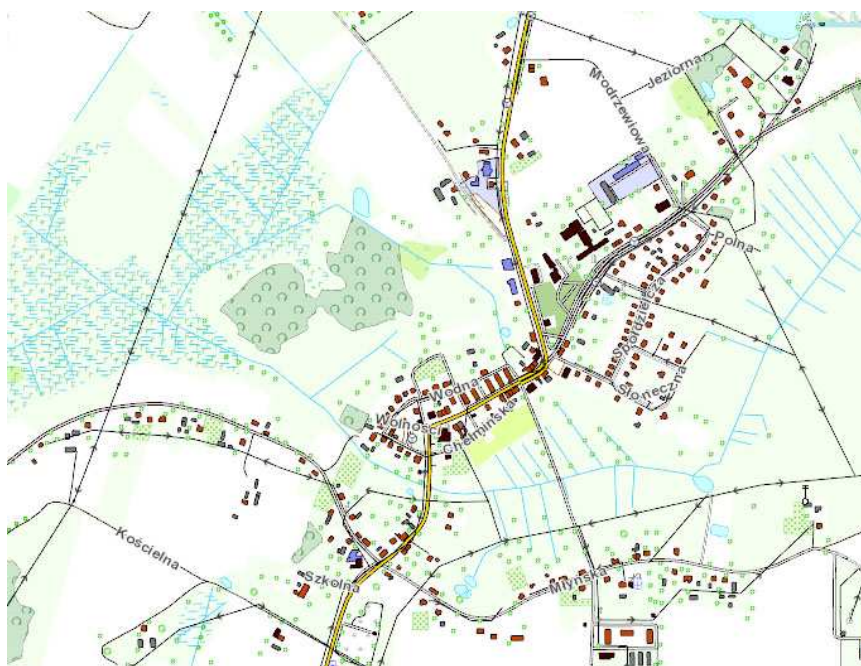
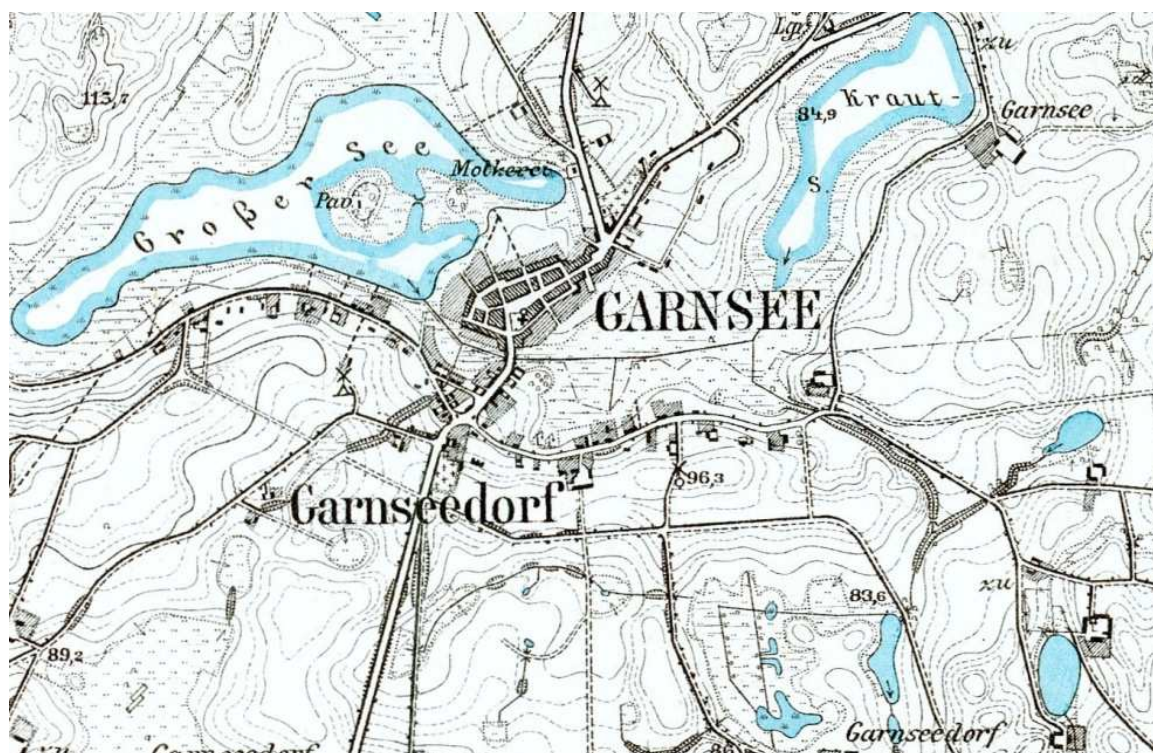
Od 1993 r. na bazie Sanatorium powstał Specjalistyczny Pneumologiczny Zakład Opieki Zdrowotnej, obejmujący podstawową opieką zdrowotną mieszkańców gmin: Prabuty, Susz, Kisielice. Funkcjonowało tutaj w pełni 6 oddziałów: chorób płuc, torakochirurgii, intensywnej terapii, chirurgii ogólnej, ortopedii i oddział wewnętrzny wraz z tzw. intensywnym nadzorem kardiologicznym. Rok 2000 przyniósł przekształcenie Specjalistycznego Szpitala Pneumologicznego w Szpital Specjalistyczny w Prabutach. W 2012 r. roku szpital został przekształcony w spółkę prawa handlowego.

Obecnie Szpital Specjalistyczny zajmuje 3 z 6 pawilonów dawnego zespołu oraz budynek starej apteki, w którym znajduje się izba muzealna i sala konferencyjna. W czwartym pawilonie mieści się szpital psychiatryczny, a w piątym zakład opiekuńczy. Pozostałe budynki zostały sprzedane i w tej chwili są niezagospodarowane (ostatni pawilon i budynki zaplecza: kuchnia, pralnia oraz administracja). Pawilony Szpitala Specjalistycznego poddawane są kolejno remontom.

Postulaty konserwatorskie:

- Podział zespołu między różnych właścicieli i użytkowników nie może przekładać się na podział kompozycyjny, kompleks powinien zachować spójność przestrzeni, bez wprowadzania wewnętrznych granic
- Prowadzone remonty, a zwłaszcza w zakresie termoizolacji czy wymiany stolarki okiennej i drzwiowej powinny zostać przeprowadzone w uzgodnieniu z Powiatowym Konserwatorem Zabytków w Kwidzynie
- Podobnie plany co do nowych inwestycji na terenie zespołu, a także ewentualnych rozbiórek
- Ochronie podlega także zielen komponowana na terenie zespołu

Gardeja (Garnsee)

Miasto położone na przesmyku między dwoma jeziorami, kształtem dostosowane do topografii terenu. Prawa miejskie otrzymało przed 1334 r. Wówczas zapewne powstał dosyć regularny, lekko owalny plan, którego główną oś stanowił trakt prowadzący z południa do Kwidzyna. W centrum trakt ten był rozszerzony w prostokątny, wydłużony plac, pełniący rolę rynku. Do rynku od strony południowo-wschodniej przylegał teren kościoła parafialnego (zachowana wieża) z 1340 r. oraz cmentarz. Od strony północnej biegła ul. Wodna, od południa ul.

Chelmińska, które wyznaczały kwartały zabudowy o zróżnicowanej wielkości. Drugi, obszerny cmentarz zlokalizowany był na pn. od centrum, w rozwidleniu dróg prowadzących do Kwidzyna i na pn.- wsch.

Zniszczone podczas ostatniej wojny, utraciło prawa miejskie. Obecnie czytelny jest pierwotny układ z ul. Kwidzyńską jako główną osią oraz ul. Wodną od pn. i Chelmińską od strony pd. Natomiast zatarty został kształt kwartałów, poprzez znaczne ubytki w zabudowie. Kierunek nowej zabudowy został przeniesiony z dawnego centrum, jakim był rynek w stronę północną, gdzie wytyczono nowe ulice: Słoneczną, Spółdzielczą i Polną. Na terenie dawnego cmentarza ewangelickiego urządzono park z parkingiem, stanowiący oprawę dla ważnych budynków, w tym także siedziby urzędu gminy. Tym samym powstało nowe wnętrze publiczne, a dawny rynek stracił charakter centrum miejscowości.

Postulaty konserwatorskie:

- przywrócenie charakteru staromiejskiego dawnego rynku poprzez uzupełnienie zabudowy obu pierzei obiektami o formach współczesnych, dostosowanych kubaturą do obecnie istniejących
- wprowadzenie w jednej z pierzei rynku elementu kompozycyjnego charakterystycznego dla wnętrz rynkowych (fontanna, zegar, pamiątkowy głaz)
- zachowanie zieleni wysokiej w obrębie rynku, z uzupełnieniami podkreślającymi wnętrze placu.

b. UKŁADY RURALISTYCZNE

Panorama wsi powiatu kwidzyńskiego prezentuje znaczną różnorodność, zgodną z odmiennością geograficzną tego rejonu, na którą składają się szeroko rozciągające się niziny Doliny Wisły oraz pofałdowane, lesiste tereny Pojezierza Iławskiego. O ile na obszarach nizinnych przy Wiśle rozwinęło się przede wszystkim osadnictwo holenderskie (zwane również ołederskim), w formie wsi typu rzędowego, to na ziemiach wyżynnych występowały głównie układy ulicowe oraz ulicowo-placowe, ukształtowane jako owalnice czy ulicówki. Tam również dotrwała (zwłaszcza w gminie Gardeja), znaczna ilość dużych majątków ziemskich, nieraz o średniowiecznej metryce, rozwiniętych w 2. połowie XIX w. o obszerne założenia folwarczne i komponowane tereny parkowe.

Układy przestrzenne wsi nadwiślańskich to głównie rzędówki bagienne lub przywałowe, niekiedy o formie połączonej. Typ ten charakteryzuje rozmieszczenie wzdłuż głównej drogi, przeważnie posadowionej na grobli, siedlisk na terpach, za którymi rozciągają się wąskie pola w układzie pasmowym, poprzecinane kanałami i rowami odwadniającymi, tworzącymi gęstą sieć, a jednocześnie granice własności. W przypadku rzędówki przywałowej zabudowę lokuje się jedynie po zewnętrznej stronie drogi. Tak rozplanowanych wsi zachowało się bardzo dużo w gminie Ryjewo (ob. Jarzębina, Rudniki), Kwidzyn (Janowo, Gniewskie Pole, Pastwa) czy Sadlinki (Bronisławowo, Glina, Grabowo, Kaniczki, Nebrowo Wielkie).

Wsie miejscowości wyżynnych powstawały przede wszystkim przy uczęszczanych drogach lub jako rozwinięcie osady folwarcznej wielkich majątków. Poza najpopularniejszymi ulicówkami, występują układy ulicowo-placowe w formie owalnicy, z placem centralnym niezabudowanym lub zajęтым częściowo przez kościół parafialny (Nowa Wioska, Rakowiec, gmina Kwidzyn, Obrzynowo i Rodowo, gmina Prabuty). Niezabudowany plac centralny w założeniu miał

służyć wszystkim mieszkańcom, z czasem został zabudowany. Ciekawą odmianą owalnicy jest okolnica, w której plac centralny zajmuje zwykle zbiornik wodny i taki jedyny przykład znajdziemy w Krzykosach, gmina Gardeja.

Postulaty konserwatorskie:

- Konieczna jest ochrona **historycznych układów ruralistycznych** wsi poprzez umiejętne lokowanie nowej zabudowy mieszkaniowej i innych inwestycji, nie zakłócającej wspólnej przestrzeni (zwłaszcza w układach owalnicowych), z zachowaniem **dawnego układu parcel**, bez dogęszczania centrów
- Wskazane dostosowanie **gabarytów** nowych inwestycji do istniejącego otoczenia
- Niezwykle istotna jest ochrona **sylwet wsi**, zwłaszcza położonych w rejonie nadwiślańskim, szczególnie w związku z powstającymi fermami wiatraków, masztów telefonii cyfrowej czy innych elementów wielkogabarytowych.
- Należy zwrócić uwagę na **zieleń komponowaną** przy drogach dojazdowych i w centrach wsi.

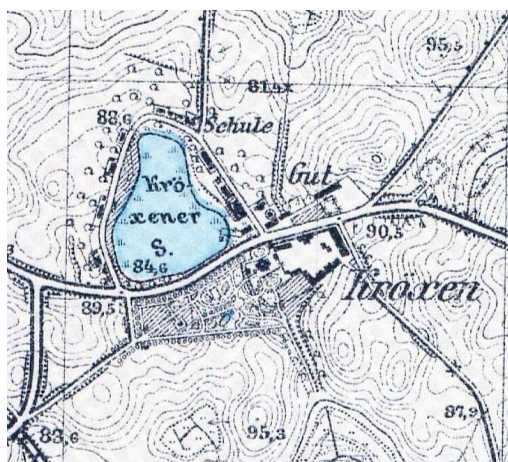
Poniżej przedstawiamy najbardziej **charakterystyczne, ale też najlepiej zachowane i czytelne układy wsi**, przy czym załączona mapa archiwalna (messtischblatt) z 1898 lub z 1913 r. obok mapy współczesnej (Geoportal) pozwoli prześledzić zmiany zaistniałe w przestrzeni każdej miejscowości.

L.P.	GMINA	MIEJSCOWOŚĆ	TYP WSI
1.	Gardeja	Czarne Dolne i Górne	Ulicówka z majątkiem
2.	Gardeja	Klasztorek	Ulicówka z majątkiem
3.	Gardeja	Krzykosy	Okolnica
4.	Gardeja	Nowa Wioska	Owalnica
5.	Gardeja	Otłowiec	Ulicówka z majątkiem
6.	Kwidzyn	Baldram	Ulicówka
7.	Kwidzyn	Gniewskie Pole	Rzędówka przywałowa
8.	Kwidzyn	Gurcz	Rzędówka bagienna
9.	Kwidzyn	Janowo	Rzędówka przywałowa
10.	Kwidzyn	Korzeniewo	Wielodrożnica
11.	Kwidzyn	Nowy Dwór	Rzędówka bagienna
12.	Kwidzyn	Nowa Wieś Kwidzyńska	Ulicówka
13.	Kwidzyn	Mareza	Rzędówka bagienna
14.	Kwidzyn	Pastwa	Rzędówka bagienna
15.	Kwidzyn	Rakowiec	Owalnica
16.	Kwidzyn	Tychnowy	Wielodrożnica
17.	Prabuty	Obrzynowo	Owalnica
18.	Prabuty	Rodowo	Owalnica
19.	Prabuty	Sypanica	Ulicówka

20.	Prabuty	Trumiejki	Wielodroźnica
21.	Ryjewo	Barcice	Ulicówka
22.	Ryjewo	Benowo	Wielodroźnica
23.	Ryjewo	Jarzębina	Rzędówka przywałowa
24.	Ryjewo	Mątownie Pastwiska	Rzędówka
25.	Ryjewo	Ryjewo	Ulicówka
26.	Ryjewo	Rudniki	Rzędówka przywałowa
27.	Ryjewo	Trzciano	Ulicówka
28.	Ryjewo	Watkowice	Osada folwarczna
29.	Ryjewo	Watkowice Małe	Osada folwarczna
30.	Sadlinki	Białki	Wielodroźnica
31.	Sadlinki	Bronisławowo	Rzędówka bagienna
32.	Sadlinki	Glina	Rzędówka bagienna
33.	Sadlinki	Grabowo	Rzędówka bagienna
34.	Sadlinki	Kaniczki	Rzędówka bagienna
35.	Sadlinki	Nebrowo Małe	Ulicówka
36.	Sadlinki	Nebrowo Wielkie	Rzędówka przywałowa
37.	Sadlinki	Olszanica	Rzędówka przywałowa
38.	Sadlinki	Rusinowo	Rzędówka przywałowa
39.	Sadlinki	Sadlinki	Wielodroźnica
40.	Sadlinki	Wiśliny	Rzędówka przywałowa

OKOLNICE

Krzykosy (Kröxen), gmina Gardeja

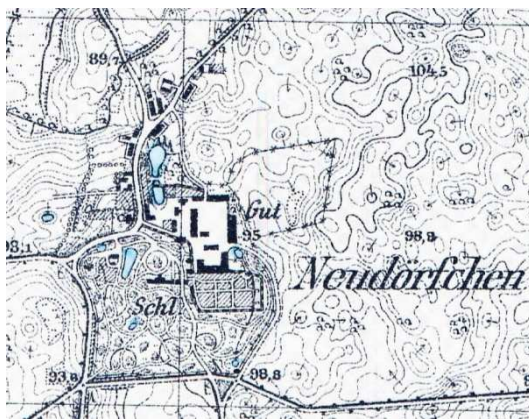
Analiza układu przestrzennego. Zachowany kształt okolicy, z zabudową skupioną przy drodze obiegającej staw oraz zespół folwarczny z reliktem parku.

Postulaty konserwatorskie:

- konieczne zachowanie historycznego układu okolicy, na tym terenie rzadkiego przykładu takiego typu rozplanowania wsi
- niezwykle cenna architektura zespołu folwarku, obecnie w trakcie renowacji, wymaga stałego nadzoru konserwatorskiego
- nowa zabudowa bez kolizji z historycznym układem może zostać wprowadzona wzdłuż drogi prowadzącej w kierunku zach., jako uzupełnienie już istniejącej współczesnej oraz w układzie liniowym na niezabudowane tereny przy drodze w kierunku wsch.

OWALNICE

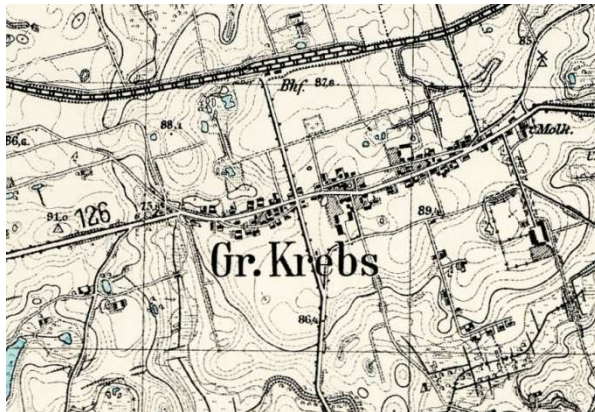
Nowa Wioska (Neudörfchen), gmina Gardeja

Analiza układu przestrzennego: dawna owalnica o średniowiecznej metryce, z kościołem w pierzei zach., powiązana kompozycyjnie z dużym zespołem dworsko-parkowym i folwarkiem. Całość wpisana do rejestru zabytków pomorskiego. Obecnie układ owalnicowy mocno zatarty, zakłócony także geometryczny plan folwarku (stadnina koni), z nową zabudową w obrębie dziedzińca gospodarczego.

Postulaty konserwatorskie:

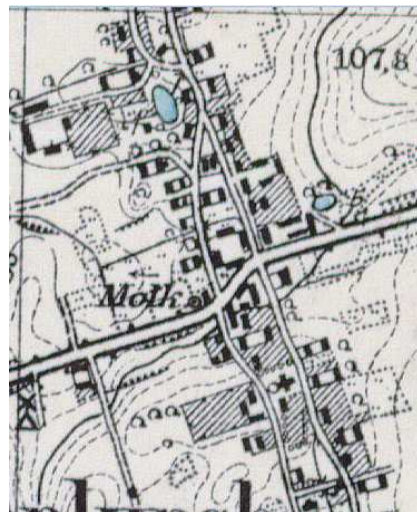
- zachowanie historycznego układu wsi, dworu z parkiem oraz folwarku.
- nowa zabudowa mieszkaniowa możliwa w układzie liniowym wzdłuż drogi dojazdowej (odcinek zach.) a gospodarcza, usytuowana poza dziedzińcem gospodarczym, w obu przypadkach dostosowana gabarytowo do istniejącej.

Rakowiec (Gross Krebs), gmina Kwidzyn

Analiza układu przestrzennego: owalnica o średniowiecznej metryce, z późniejszymi koloniami oraz linią kolejową poprowadzoną równolegle do dróg. W zach. części placu centralnego zlokalizowany kościół. Zachowany kształt owalnicy, część środkowa placu niezabudowana, użytkowana jako parking, teren wsch. zabudowany. Nowa zabudowa w formie regularnie rozplanowanego osiedla zlokalizowana w części pd.-zach.

Postulaty konserwatorskie:

- utrzymanie kształtu owalnicy z zachowaniem niezabudowanej części placu.
- tereny pod nową zabudowę wskazane wzdłuż drogi prowadzącej do linii kolejowej.

Obrzynowo (Riesenkirch), gmina Prabuty

Analiza układu przestrzennego: zachowany, czytelny układ rzadko spotykanej wydłużonej owalnicy, z budynkiem kościoła usytuowanym w części środkowej placu centralnego i regularnie rozplanowanymi siedliskami w pozostałych częściach.

Postulaty konserwatorskie:

- zachowanie kształtu owalnicy

- nowa zabudowa, o charakterze i gabarytach podobnych do istniejącej, dawnej zabudowy, bez kolizji z historycznym układem może zostać wprowadzona jako uzupełnienie wzdłuż drogi przecinającej owalnicę ze wsch. w kierunku zach. w kierunku wsch. oraz na terenach poza owalnicą.

Rodowo (Gross Rohdau), gmina Prabuty

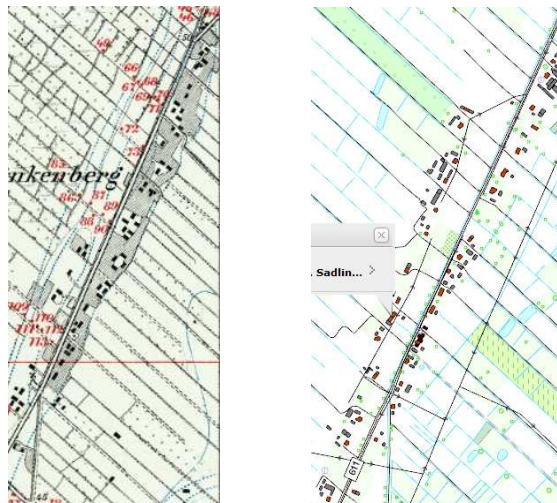
Analiza układu przestrzennego: Układ owalnicowy wsi z kościołem na placu w większości zachowany. Zabudowa wewnątrz owalnicy jest nieco późniejsza, zachowała się tylko w części pn., a część pd. pozostaje niezabudowana.

Postulaty konserwatorskie:

- konieczne zachowanie historycznego układu owalnicy bez wprowadzania zabudowy w obręb placu centralnego
- nowa zabudowa o charakterze i gabarytach podobnych do dawnej, bez kolizji z historycznym układem, może zostać wprowadzona wzdłuż dróg w kierunku wsch. i zach., jako uzupełnienie już istniejącej współczesnej.

RZĘDÓWKI BAGIENNE

Bronisławowo (Schinkenberg), gmina. Sadlinki

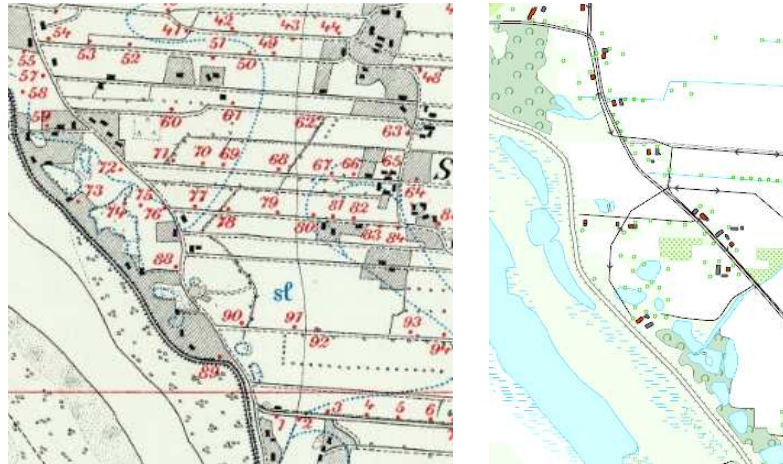

Analiza układu przestrzennego: rzędówka bagienna z zachowaną jednostronną zabudową od strony wsch. oraz pasmowym układem pól. Obecna zabudowa rozwinęła się równolegle wzdłuż drogi od strony zachodniej.

Postulaty konserwatorskie:

- nowa zabudowa niska o gabarytach podobnych do dawnej zabudowy powinna rozwijać się wzdłuż strony zachodniej drogi. Nie należy wprowadzać nowej zabudowy na pasmowy układ pól.

Glina (Stangendorf), gmina Sadlinki

Analiza układu przestrzennego: Rzędówka bagienna powstała wzdłuż brzegu rzeki z zabudową przy drodze przywałowej i układem pasmowym pól.

Postulaty konserwatorskie :

- Nowa zabudowa niska o gabarytach podobnych do dawnej zabudowy powinna powstawać wzdłuż wsch. strony drogi bez rozprzestrzeniania się na teren pól.

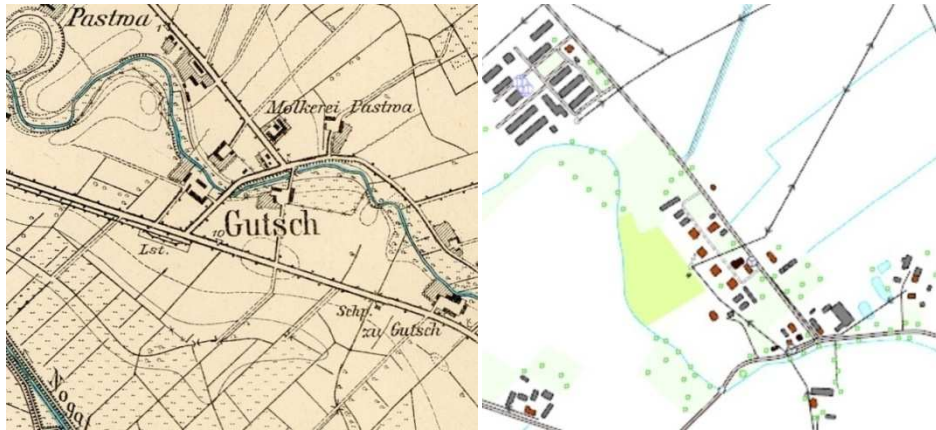
Grabowo (Gross Grabau), gmina Sadlinki

Analiza układu przestrzennego: rzędówka bagienna z typowym pasmowym układem pól i zachowaną drogą założoną na osi pn.-pd., przy której są luźno rozlokowane duże siedliska.

Postulaty konserwatorskie:

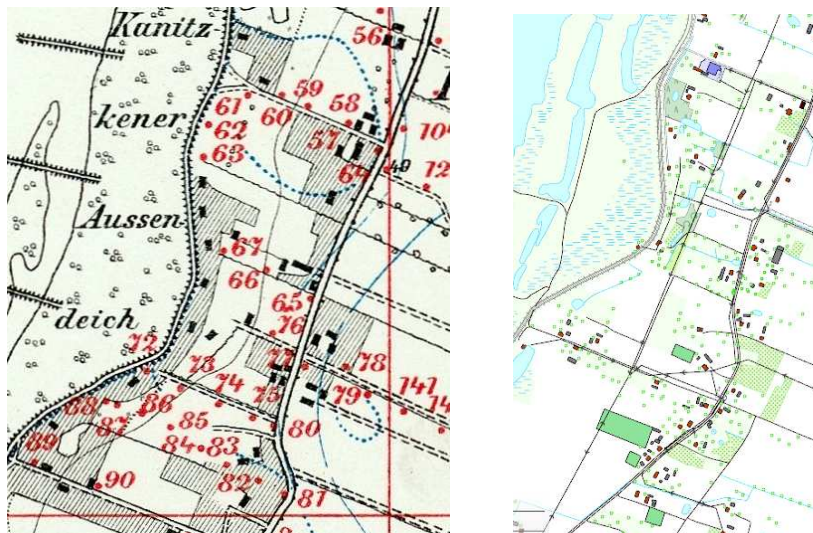
- współczesna zabudowa niska o gabarytach podobnych do dawnej zabudowy powinna rozwijać się od strony zach. drogi, bez lokowania jej na terenie dawnego układu pasmowych pól.
- ochrona cmentarzy mennonickich

Gurcz (Gutsch), gmina Kwidzyn

Analiza układu przestrzennego: układ rzędówki bagiennej, w średniowieczu przeciętej odnogami Nogatu, następnie zagospodarowanej przez olędrów wzdłuż jednej z odnóg. Układ ten zmieniony po wybudowaniu drogi przez Pastwę do Szkaradowa i przeprowadzeniu linii kolejowej, rozebranej w 1920 r. W ostatnich latach w pn.-zach. części wsi, przy drodze do Szkaradowa zlokalizowano duży kompleks gospodarczy.

Postulaty konserwatorskie:

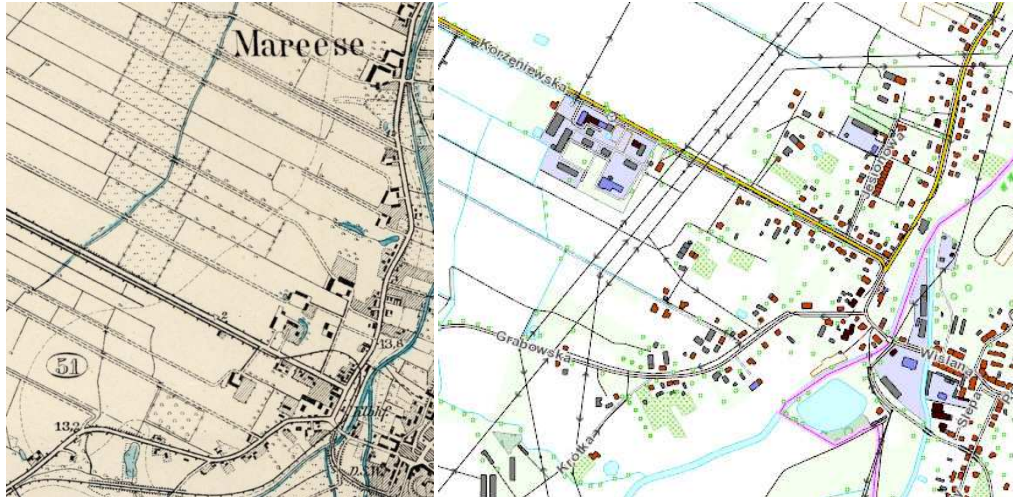
- siedliska położone wzdłuż cieku powinny zachować luźny układ, bez zagęszczania zabudowy
- nową zabudowę można zlokalizować przy odcinku drogi prowadzącej do kompleksu gospodarczego

Kaniczki (Kanitzken, Kunkenau), gmina Sadlinki

Analiza układu przestrzennego: rzędówka bagiennej z zabudową rozwiniętą głównie wzdłuż zach. strony drogi, z zachowanym pasmowym układem pól. Nowsza zabudowa przy pn. odcinku wału wiślanego.

Postulaty konserwatorskie:

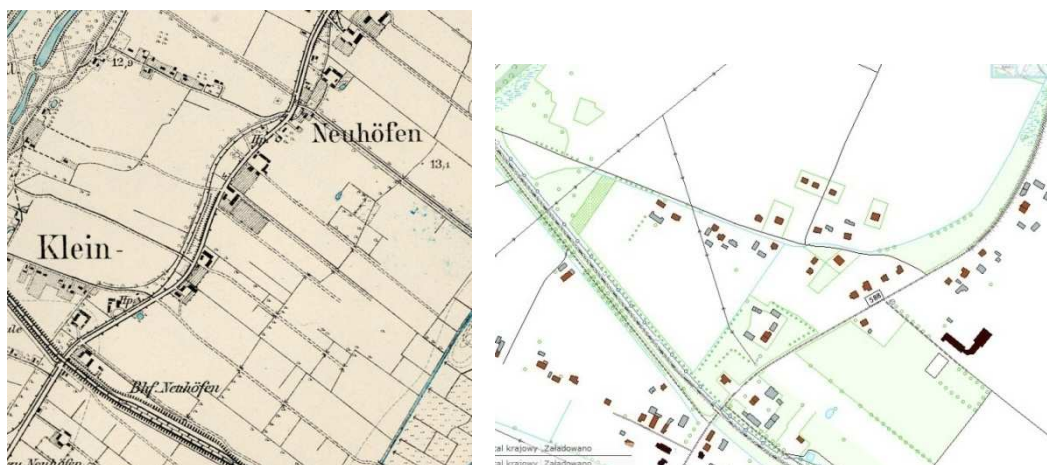
- Współczesna zabudowa niska o gabarytach podobnych do zabudowy dawnej powinna rozwijać się od strony zach. drogi, bez lokalizowania jej na terenie dawnego układu pasmowego. Może rozwijać się także wzdłuż dwóch poprzecznych dróg od strony zach.

Mareza (Mareese), gmina Kwidzyn

Analiza układu przestrzennego: Mareski Dwór był pierwotnie obszarem rozlewisk Starego Nogatu. Mareza Górna zlokalizowana została na skraju wysoczyzny. Zachowany układ rzędówki o luźno rozlokowanych siedliskach, z koloniami i zespołem dworsko-folwarcznym. W pn. części, przy ul. Długiej, niewielki cmentarz z pochówkami mennonickimi. W części południowej biegła linia kolei wąskotorowej, rozebrana w 1987 r., zachował się budynek stacyjny. Układ przestrzenny i zabudowa zachowane w dobrym stanie.

Postulaty konserwatorskie:

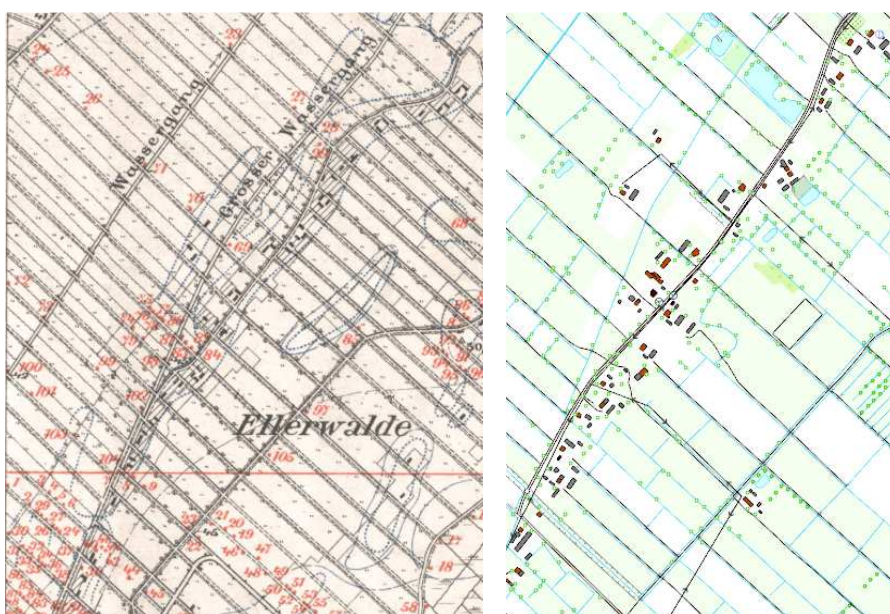
- zachowanie historycznego układu
- ochronie podlega dawny dworzec kolei wąskotorowej i pozostałości po jej infrastrukturze
- ochronie podlega teren cmentarza położonego w oddaleniu od centrum wsi
- nowa zabudowa powinna kontynuować luźne rozmieszczenie siedlisk, unikać budownictwa szeregowego, wprowadzonego już przy ul. Jesionowej.

Nowy Dwór (Neuhöfen), gmina Kwidzyn

Analiza układu przestrzennego: siedliska rozmieszczone w luźnym układzie wzdłuż drogi prowadzącej z południa na północny-wschód. W części pd.- zach., przy drodze nr 588, biegła linia kolei wąskotorowej (rozebrana w 1989 r.), obecnie już mało czytelna. Zachowany układ siedlisk z zabudową mieszkaniową i gospodarczą wzdłuż głównej drogi wiejskiej. Znaczenie równorzędne zyskała droga prowadząca w kierunku zachodnim, zabudowana obecnie obustronnie.

Postulaty konserwatorskie:

- Nowa zabudowa powinna kontynuować kierunek rozwoju miejscowości przy drodze prowadzącej na pn.- zach.
- W centrum wsi możliwe dogęszczenie zabudowy w formie swobodnie rozmieszczonych siedlisk, usytuowanych w części przedniej istniejącego układu działek.

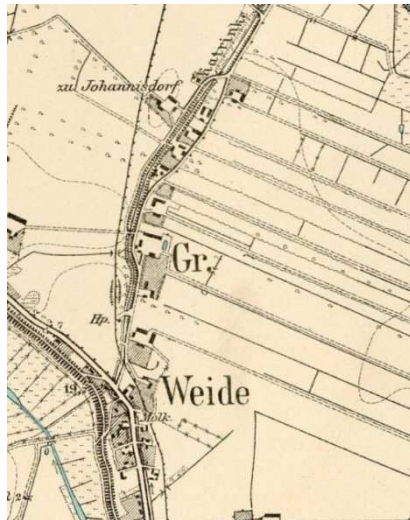
Olszanica (Ellerwalde), gmina Sadlinki

Analiza układu przestrzennego: rzędówka bagienna z zabudową wzdłuż drogi biegnącej z pd. na pn. i z zachowanym pasmowym układem pól.

Postulaty konserwatorskie:

- zachowanie układu z pasmowym typem pól.
- należy zachować i rozwijać zabudowę o charakterze i gabarytach podobnych do dawnej zabudowy wzdłuż drogi w kierunku pn. i pd.
- ochrona cmentarza mennonickiego.

Pastwa (Gross Weide), gmina Kwidzyn

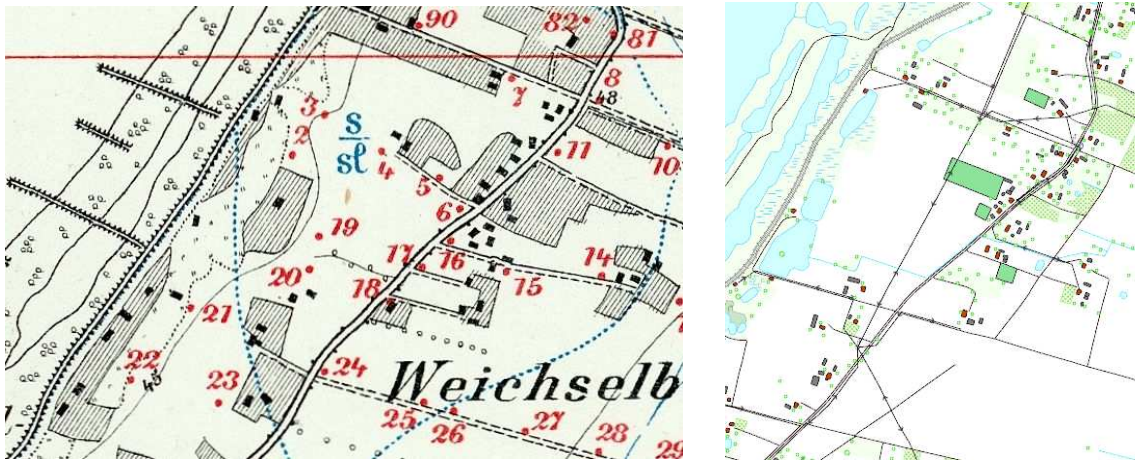

Analiza układu przestrzennego: dawna kępa wiśłana, następnie rzędówka przywałowo-bagienna. W południowej części od 1910 r. kościół ewangelicki. Po stronie wschodniej w części północnej wsi przechodziła linia kolei wąskotorowej rozebranej w części północnej w 1920 r., zaś w części południowej w 1987 r. Zachowany układ przestrzenny, w tym przebieg dróg, rozmieszczenie i zabudowa siedlisk oraz układ pól.

Postulaty konserwatorskie:

- konieczne zachowanie układu historycznego z układem dróg, siedliskami i pasmowych pól
- zagospodarowanie terenu wokół budynku kościoła z wprowadzeniem zieleni komponowanej
- wprowadzenie nowej zabudowy w ograniczonym zakresie, jedynie jako uzupełnienie luźno rozmieszczonych siedlisk.
- dostosowanie nowej zabudowy wielkością siedlisk i zabudowy do istniejących rozwiązań.

Wiśliny (Weichselburg), gmina Sadlinki

Analiza układu przestrzennego: rzędówka bagienna poprowadzona na osi pd.-pn., z bocznymi, podrzędnymi drogami biegnącymi w kierunku wsch. – zach. i z układem szerokich pasm pól.

Postulaty konserwatorskie:

- współczesną zabudowę niską o charakterze i gabarytach podobnych do dawnej zabudowy należy lokalizować wzdłuż drogi w stronę pn. i pd. lub przy bocznej drodze wsch.- zach., prostopadłej do głównej.
- nie należy zabudowywać terenów pól pasmowych.

RZĘDÓWKI PRZYWAŁOWE

Gniewskie Pole (Mewischfelde), gmina Kwidzyn

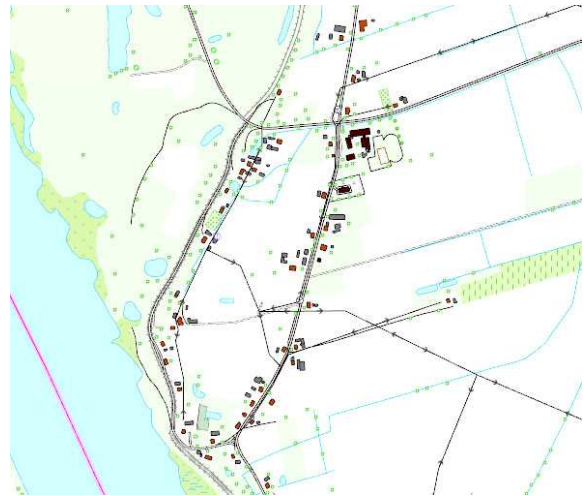
Analiza układu przestrzennego: wieś rzędowa, złożona z luźno rozmieszczonych siedlisk rozlokowanych między dwoma wałami wiślanymi, z których wsch. przypuszczalnie starszy. Czytelny dawny układ dróg i siedlisk, jednak

obecnie zabudowa zajęła także tereny po wsch. stronie wału. Po wschodniej stronie wsi przechodziła linia kolei wąskotorowej, rozebranej w 1987 r., fragmentami jeszcze czytelnej.

Postulaty konserwatorskie:

- zachowanie historycznego układu z rozmieszczeniem siedlisk,
- ochrona cmentarza mennonickiego
- wprowadzenie nowej zabudowy w ograniczonym zakresie, dostosowanej rozmiarami siedliska i gabarytami obiektów do już istniejącej.

Janowo (Johannisdorf), gmina Kwidzyn

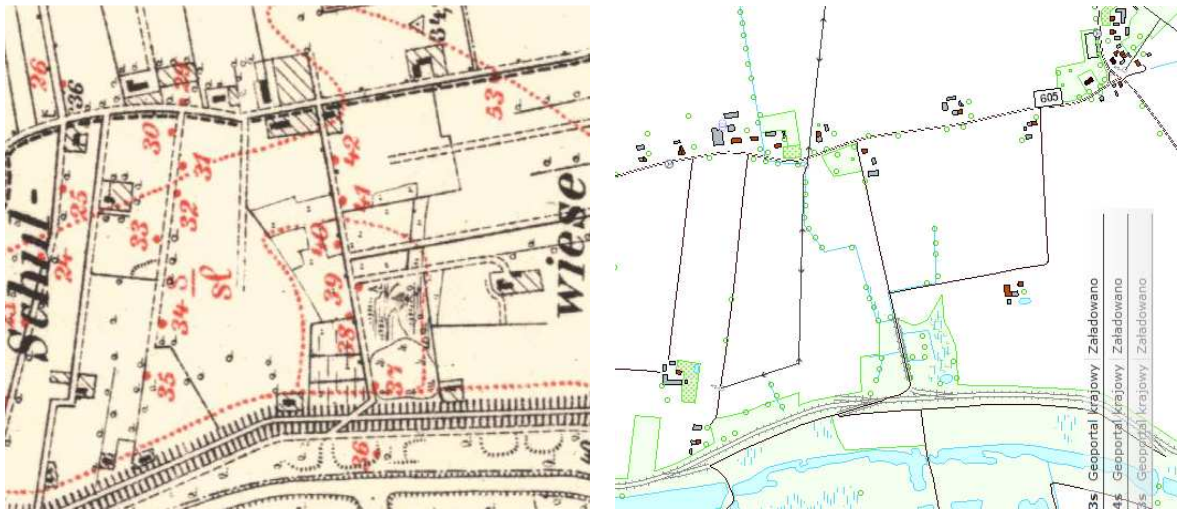

Analiza układu przestrzennego: układ rzędówki wykształcony z pięciu wsi czynszowych: Małe Pólko, Kępa Brolewska, Nowe Lignowy, Kramry Dwór (Kramrowo) i Bursztych, których siedliska luźno rozmieszczone wzdłuż jednej drogi. W centrum, po wsch. stronie drogi zlokalizowany XIX-wieczny kościół oraz szkoła. Przy drodze nr 518 prowadziła linia kolejowa, rozebrana po 1920 r., obecnie już słabo czytelna.

Postulaty konserwatorskie:

- zachowanie historycznego układu dróg i siedlisk
- nowa zabudowa możliwa jedynie jako dogęszczenie obecnej, wzdłuż głównej drogi, z wielkością siedliska oraz gabarytami budynków dostosowana do istniejącej.

Jarzębina (Schulwiese, Dorff Schulwiese), gmina Ryjewo

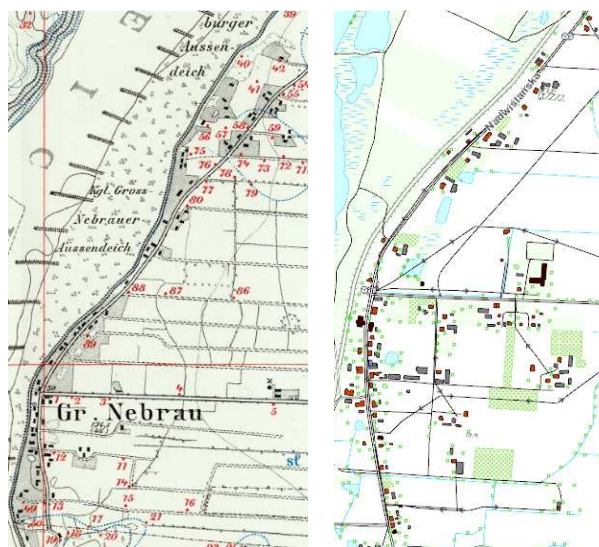

Analiza układu przestrzennego: wieś przywałowa z zachowanym układem dróg i częściowo z zabudową historyczną skupioną przy skrzyżowaniu od strony wsch. Charakterystyczna zabudowa mennonicka oraz cmentarz mennonicki w pobliżu wału w części zach. (zaniedbany).

Postulaty konserwatorskie:

- zachowanie i ochrona domów mennonickich
- lokalizacja zabudowy nowej, niskiej o charakterze i gabarytach podobnych do dawnej zabudowy jedynie wzdłuż pn linii drogi przebiegającej w kierunku wsch.–zach.
- ochrona, uporządkowanie i bieżąca opieka nad cmentarzem mennonickim.

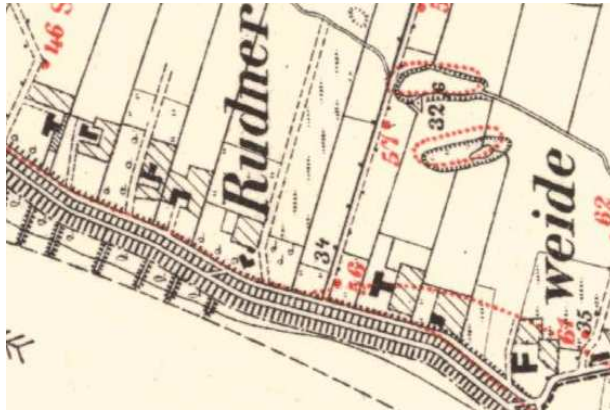
Nebrowo Wielkie (Gross Nebrau), gmina Sadlinki

Analiza układu przestrzennego: rzędówka przywałowa z rozwidleniem w części pn i pasmowym układem pól oraz drogą poprzeczną w kierunku wsch.–zach. z zanikiem pasmowego układu pól.

Postulaty konserwatorskie:

- współczesna zabudowa niska nie powinna kolidować z dawną zabudową
- dopuszcza się lokalizację niskiej zabudowy o charakterze i gabarytach podobnych do dawnej wzdłuż drogi poprzecznej w kierunku wsch.-zach.

Rudniki (Rudnerweide), gmina Ryjewo

Analiza układu przestrzennego: wieś przywałowa, z dodatkowo rozproszoną zabudową na rozległym terenie z układem pasmowym pól. Zachowana częściowo zabudowa typu holenderskiego wzdłuż wału. Najstarsze siedliska tego typu rozproszone także w układzie pasmowym pól.

Postulaty konserwatorskie:

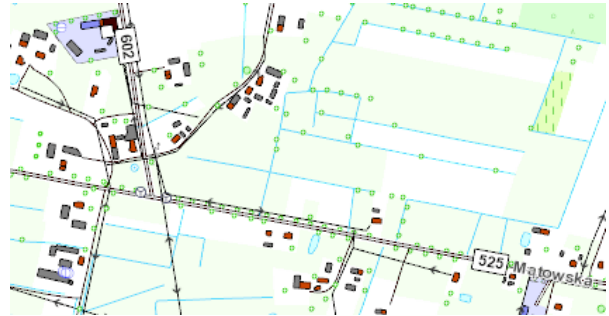
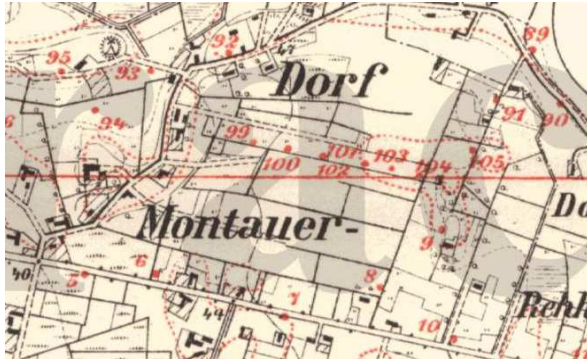
- nie należy wprowadzać zabudowy wzdłuż wału jedynie wzdłuż głównej drogi prowadzącej do Benowa i Barcic o gabarytach podobnych do dawnej zabudowy
- bezwzględna ochrona zabudowy typu holenderskiego.

Rusinowo (Russenau, Reussenau, Rossenau), gmina Sadlinki

Analiza układu przestrzennego: rzędówka przywałowa z zachowaną częściowo zabudową i układem pasmowym pól.

Postulaty konserwatorskie:

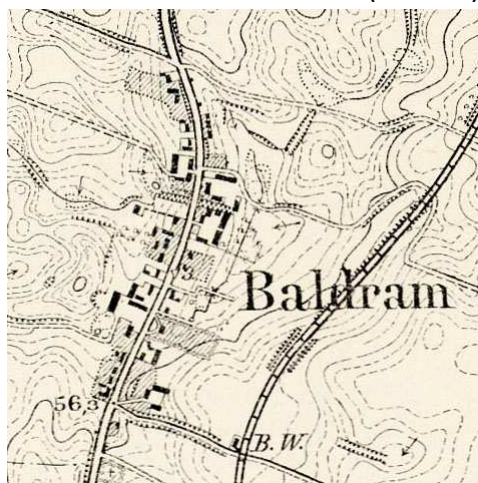
- dopuszcza się lokalizacja niskiej zabudowy o gabarytach podobnych do dawnej wzdłuż bocznych dróg biegnących prostopadle w kierunku wschodnim.

RZĘDÓWKI**Mątowskie Pastwiska (Montauerweide), gmina Ryjewo**

Analiza układu przestrzennego: wieś rzędowa z rozproszonym układem siedlisk powstała od jednego rzutu; część pn. oparta wzdłuż łuku drogi na Barcice i Benowo, część wzdłuż ulicy Mątowskiej i Krzywej wychodzącej z Ryjewa. Zachowany układ drogi z nieliczną zabudową mennonicką (m.in. zagroda nr 30, z 1789).

Postulaty konserwatorskie:

- Należy bezwzględnie zachować układ wsi wzdłuż łuku drogi w kierunku pn (Barcice, Benowo) oraz wzdłuż drogi wychodzącej z Ryjewa o charakterze rzędówki.
- ochrona cmentarza mennonickiego
- Uzupełnienia zabudowy winny być w charakterze i o niskiej kubaturze, wzorowane na zachowanych budynkach mieszkalnych i gospodarczych mennonickich.
- Stworzenie tzw. Zaułka Mennonickiego (w planach Urzędu Gminy w Ryjewie)

ULICÓWKI**Baldram (Baldram), gmina Kwidzyn**

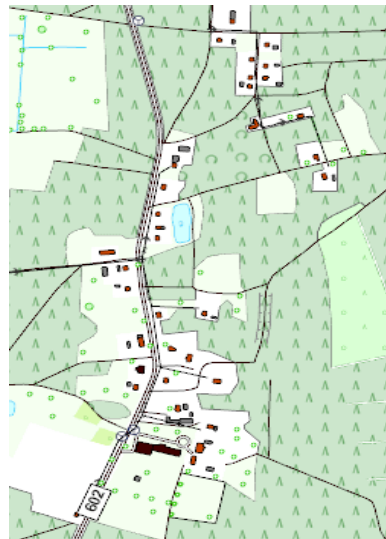
Analiza układu przestrzennego: zachowany niezmienny układ siedlisk wzdłuż głównej drogi wiejskiej o przebiegu

z pd. na pn., bez większych zmian dotrwała zabudowa mieszkalna i gospodarcza. Równoległe do głównej drogi, od strony wschodniej poprowadzono linię kolejową, przy której znajduje się budynek dróżnika. Wówczas zapewne w części południowej wsi, między linią kolejową a główną drogą powstała nowa ulica, obecnie już z zabudową. Współcześnie na terenach sąsiadujących od strony pn. umieszczono zabudowania zakładu przetwórczego.

Postulaty konserwatorskie:

- zachowanie układu ulicówki z obustronnie rozlokowanymi siedliskami
- możliwość dogęszczania siedlisk nową zabudową jedynie wzdłuż głównej drogi, zarówno w pn. części wsi, jak i w pd., poniżej drogi prowadzącej na wsch. do torów kolejowych
- dostosowanie wielkości nowych siedlisk i wysokości zabudowy do budynków sąsiadujących.

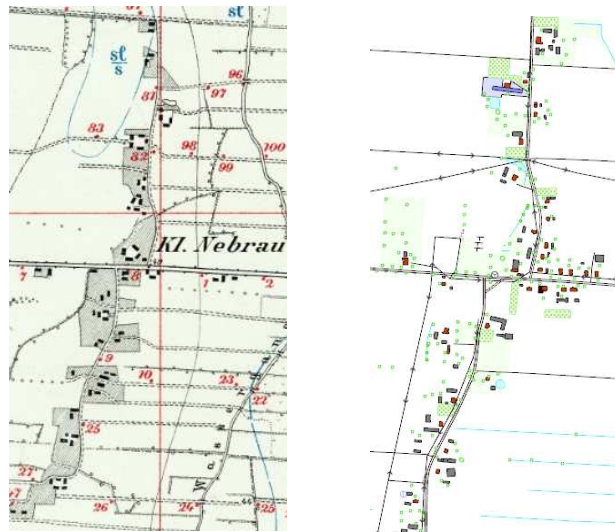
Barcice (Tragheimerweide), gmina Ryjewo

Analiza układu przestrzennego: wieś ulicowa poprowadzona na osi pn.- pd., z rozproszonymi przyczółkami, połączona z trzech osad w jeden organizm wiejski w 1928 r., z zachowanym układem i częściowo z zabudową historyczną. Zachowane dwa cmentarze mennonickie, ostatnio uporządkowane i opatrzone informacją.

Postulaty konserwatorskie:

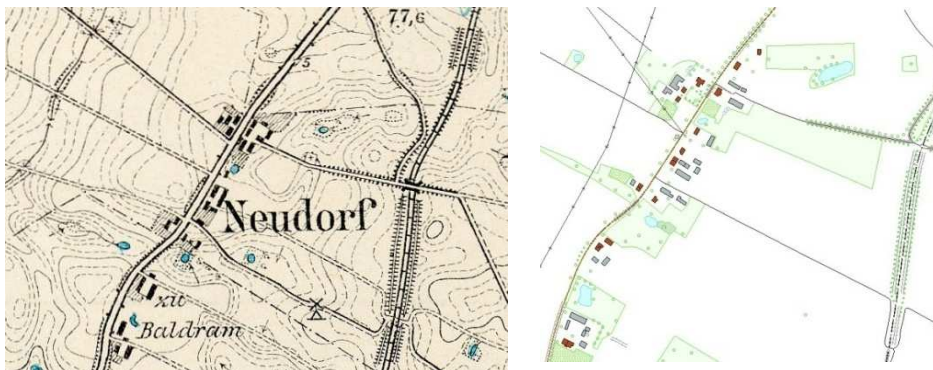
- zachowanie układu drogi
- ochrona cmentarzy mennonickich
- możliwa zabudowa niska o gabarytach podobnych do dawnej zabudowy wzdłuż drogi w kierunku pn.

Nebrowo Małe (Klein Nebrau), gmina Sadlinki

Analiza układu przestrzennego: rzędówka bagienna, wieś równoległa do Nebrowa Wielkiego, która przekształciła się w ulicówkę. Obie wsie łączyła droga wsch.-zach., prostopadła do założeń. Zachowany układ pasmowy pól.

Postulaty konserwatorskie:

- należy zachować układ dróg z pasmowym układem pól bez ich zabudowy
- wskazana rozbudowa niska o gabarytach podobnych do dawnej zabudowy, sytuowana wzdłuż drogi w kierunku wsch. i zach.

Nowa Wieś Kwidzyńska (Neudorf), gmina Kwidzyn

Analiza układu przestrzennego: typ małej ulicówki, założonej na osi pn.- pd., z luźno rozmieszczonymi obszernymi siedliskami, w obrębie których znajdują się niewielkie oczka wodne. Zabudowa skupiona głównie wzdłuż pierzei wschodniej. Zachowana zabudowa mieszkalna i gospodarcza. Z tej strony wsi, równolegle do drogi prowadzi linia kolejowa.

Postulaty konserwatorskie:

- zachowanie układu ulicówki z istniejącymi siedliskami
- nowa zabudowa możliwa wzdłuż pierzei zachodniej ulicy, dostosowana charakterem do istniejących dużych siedlisk o regularnym rozplanowaniu.

Ryjewo (Rehnhof)

Analiza układu przestrzennego: wieś ulicowa o zwartej zabudowie powstała z kilku osad z zachowanym układem ulic bocznych i zabudową historyczną. Zachowany układ i historyczna zabudowa, w tym kościół p.w. Św. Rodziny (1908-1909 r.), kościół p.w. Bł. Michała Kozala (1895 r.). W części wsch., w oddaleniu od centrum, na wydzielonym terenie układ budynków z komponowaną zielenią, dawne sanatorium, ob. Dom Pomocy Społecznej.

Postulaty konserwatorskie:

- ochrona historycznego układu ulicówki z zachowaną zielenią
- lokalizacja nowej zabudowy o gabarytach podobnych do dawnej zabudowy wzdłuż głównej ulicy w kierunku pn. i pd. oraz wzdłuż ulic bocznych
- zachowanie zabudowy dawnego sanatorium wraz zielenią bez lokowania nowej zabudowy.

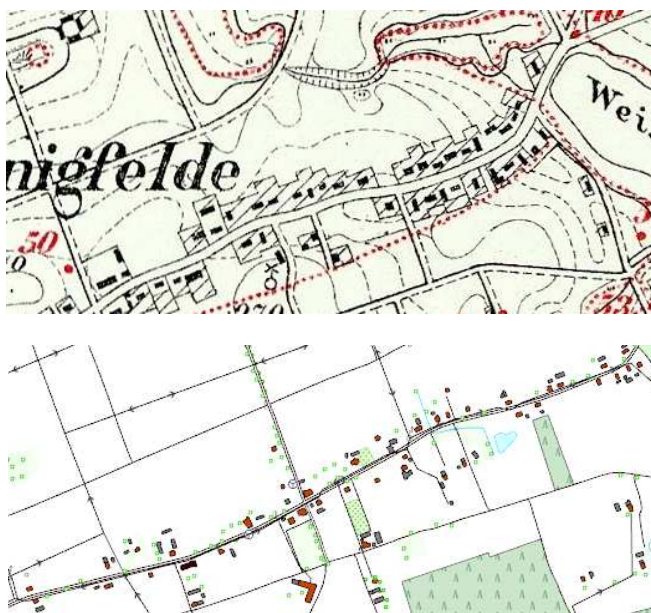
Sypanica (Scheipnitz), gmina Prabuty

Analiza układu przestrzennego: wieś ulicowa o zwartej zabudowie z zachowanym układem i częściowo zabudową historyczną.

Postulaty konserwatorskie:

- lokalizacja nowej, niskiej zabudowy o gabarytach podobnych do dawnej zabudowy jako uzupełnienie, nie koliduje z zabudową historyczną. Możliwa zabudowa wzdłuż drogi w kierunku pn. i pd.

Trzciano (Honigfelde), gmina Ryjewo

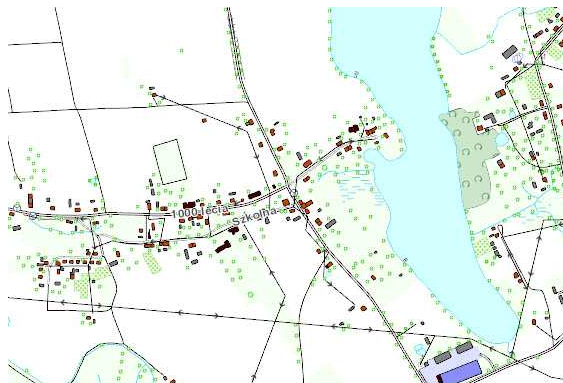
Analiza układu przestrzennego: wieś ulicowa z zachowanym układem historycznym i częściowo z zabudową. Wśród niskiej zabudowy mieszkalnej wyróżnia się kubatura budynku szkoły z pocz. XX w.

Postulaty konserwatorskie:

- lokalizacja nowej, niskiej zabudowy o gabarytach podobnych do dawnej zabudowy wzdłuż głównej ulicy nie będzie kolidowała z zabudową historyczną.

ULICÓWKI Z MAJĄTKAMI

Czarne Dolne (Niederzehren) ulicówka i Czarne Górne (Hochzehren), majątek, gmina Gardeja

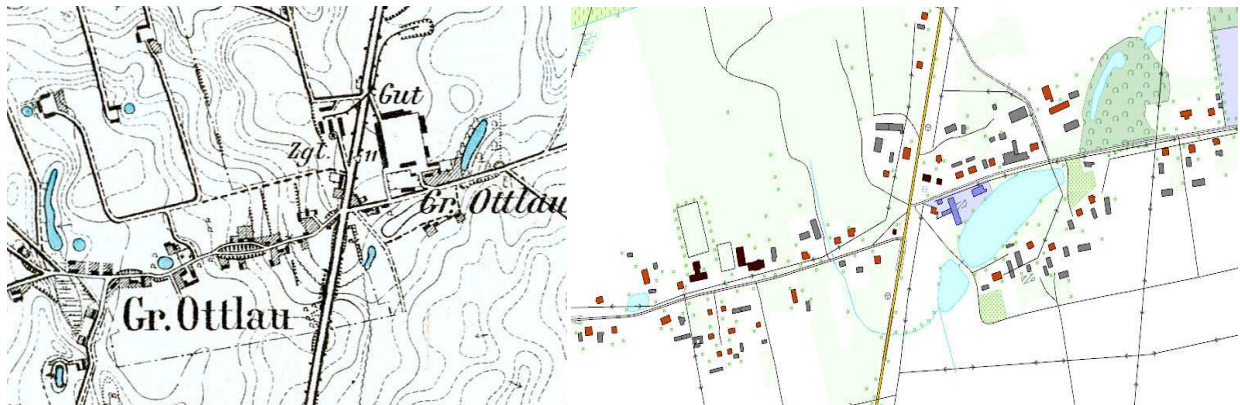

Analiza układu przestrzennego: wieś typu ulicowego, z osią prowadzącą ze wsch. na zach., na cypel Jeziora Czarne, na którym niegdyś funkcjonowała przeprawa do majątku Czarne Górne. Na wzniesieniu cypla, w miejscu dawnego grodziska, zlokalizowany gotycki kościół p.w. Matki Boskiej Różańcowej. Zabudowa wsi skupiona dosyć ściśle wzdłuż obu pierzei głównej drogi wiejskiej (ul.1000-lecia) oraz przy dawnej uliczce gospodarczej, zabudowanej siedliskami już w końcu XIX w. (ul Szkolna). Z zespołu dworsko-parkowego z folwarkiem w Czarnym Górnym, założonym na regularnym planie czworoboku, z komponowanym parkiem na brzegu jeziora, zachowanym częściowo, dotrwał fragment zabudowy w narożniku pn.-wsch. oraz pozostałości parku.

Postulaty konserwatorskie:

- zachowanie układu z główną ulicą i uliczką gospodarczą
- zachowanie układu majątku w Czarnym Górnym z fragmentami zabudowy i zieleni komponowanej
- dostosowanie nowych, planowanych inwestycji do układu historycznego
- ochrona wzgórza kościelnego z budynkiem kościoła i starodrzewem
- nowa zabudowa wprowadzona jako dogęszczenie siedlisk przy ul. 1000-lecia i Szkolnej.

Otlowiec (Gross Ottlau), gmina Gardeja

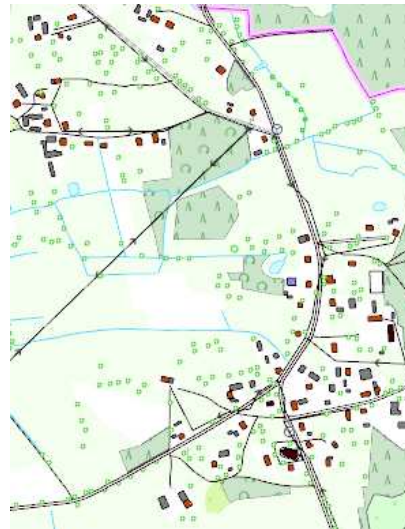
Analiza układu przestrzennego: wieś typu ulicowego rozwinięta na osi wsch. – zach., w części wsch. połączona z zespołem dworsko-parkowo-folwarcznym. Zachowany układ wsi i obustronna zabudowa w formie niewielkich siedlisk. Zespół majątku zachowany częściowo.

Postulaty konserwatorskie:

- zachowanie układu wsi z możliwością dogęszczenia zabudowy w obu pierzejach w formie siedlisk o wielkości zbliżonej do istniejących
- zachowanie układu terenu zespołu dworsko-folwarcznego, z nową zabudową posadowioną w miejscu dawnych zabudowań
- zachowanie terenu parku z ciekami wodnymi.

WIELODROŻNICE

Benowo (Bönhof, Dorf Bönhof), gmina Ryjewo

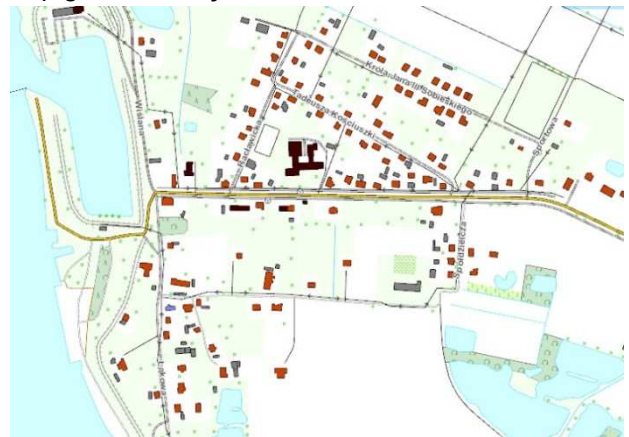
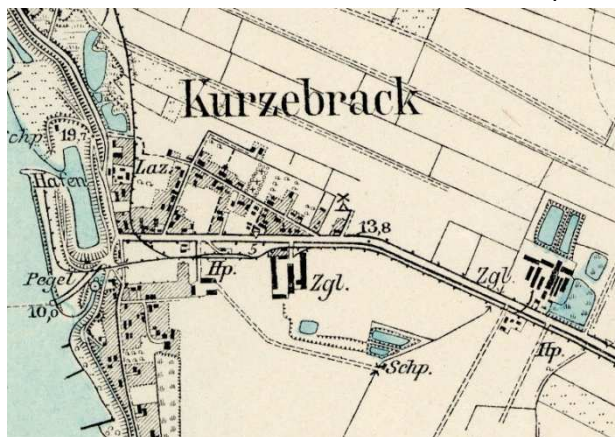

Analiza układu przestrzennego: wieś wielodrożna z zachowanym układem historycznym i częściową zabudową oraz dominantą, która stanowi bryła kościoła (1881-86 r.)

Postulaty konserwatorskie:

- lokalizacja nowej, niskiej zabudowy o gabarytach podobnych do dawnej nie koliduje z zabudową historyczną.

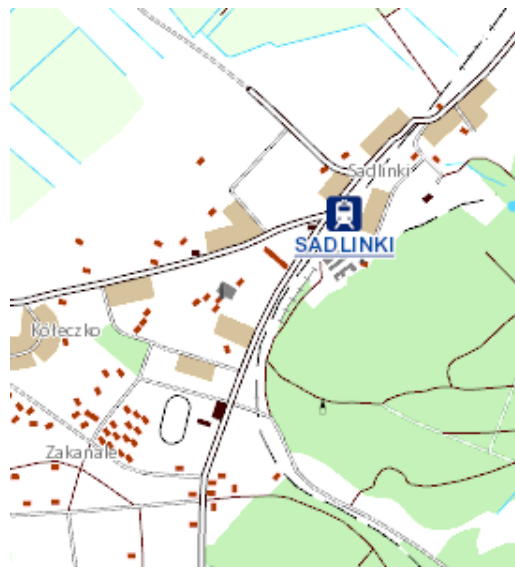
Korzeniewo (Kurzebrack), gmina Kwidzyn

Analiza układu przestrzennego: wieś o metryce średniowiecznej sięgającej XIV w., pierwotnie ulicówka, założona na osi pn.-pd. wzdłuż wału wiślanego. Uruchomienie przeprawy przez Wisłę przyczyniło się tutaj do rozwoju wsi o charakterze miejsko-portowym Korzeniewa. Doprowadzenie w 1828 r. bitej drogi do portu przeobraziło miejscowość w wielodrożnicę. Wówczas powstała zabudowa murowana. Port stracił znaczenie po wybudowaniu mostu powyżej Korzeniewa. Obecnie zachował się kanał portowy, część budynków oraz pozostałości kwidzyńskiej kolejki wąskotorowej, wybudowanej w 1901 r., prowadzącej na bocznice do rzeczno-portu na Wiśle. Na wale przy porcie znajduje się dawny budynek bosmanatu portu wiślanego, zachowała się także siedziba urzędu wodnego. W 2002 r. odnowiono obelisk ze znakiem „wielkiej wody”, czyli najwyższego poziomu wód wiślanych. Na nasypie dawnej linii kolejowej, rozebranej w 1987 r. urządzono w ostatnich latach ścieżkę rowerową.

Postulaty konserwatorskie:

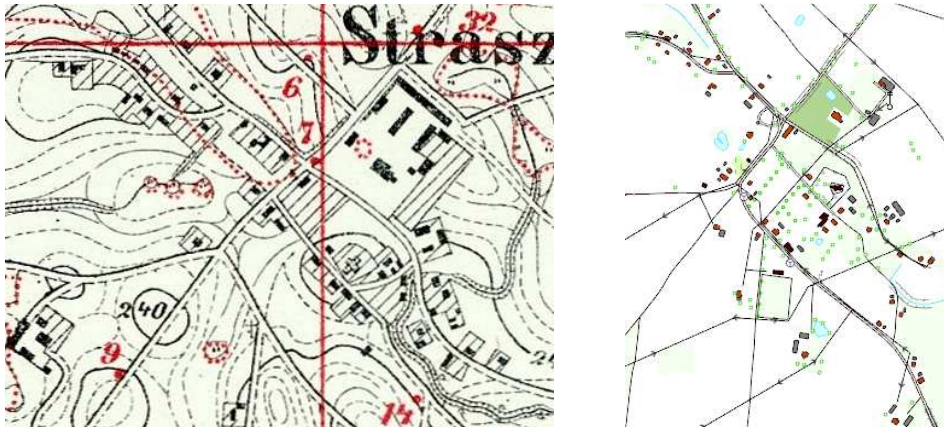
- pierwotny układ przestrzenny wielodrożny mocno zatarty przez poprowadzenie kolejnych, nowych ulic (ul. Kościuszki, Sobieskiego), równoległych do ul. Kwidzyńskiej. Ponadto dosyć niezorganizowana zabudowa terenu położonego na pd. od ul. Kwidzyńskiej, gdzie obok krótkich, prostopadłych uliczek (ul. Spółdzielcza, Łąkowa) ulokowano luźno rozmieszczone siedliska
- konieczne uczytelnienie i ochrona zabudowy zachowanej wzdłuż ulicy prowadzącej przy wale
- ochrona i zagospodarowanie dawnych obiektów portowych i związanych z przeprawą. Dotrwał do naszych czasów nie tylko basen portowy, ale większość zabudowań o charakterystycznej, drewnianej architekturze. Ciekawym pomysłem wydaje się stworzenie na bazie zachowanych obiektów muzeum na wolnym powietrzu, czyli **rezerwatu zabytków techniki**, powiązanego z bazą rekreacyjno-sportową. Pozwoliłoby to na znalezienie nowej funkcji dla zachowanych budynków, wykorzystując zainteresowanie aktywnymi dziedzinami sportu i już obecnej infrastruktury ob. obecnej ścieżki rowerowej. Rozbudowanie zaplecza w formie wypożyczalni sprzętu turystycznego (rowery), urządzeń rekreacyjnych na wolnym powietrzu i gastronomii, a w przyszłości może i mariny dla sportów wodnych, może stanowić o przyszłym charakterze Korzeniewa
- Wskazana ochrona obsadzeń dróg, w tym drogi przywałowej do Korzeniewa oraz drogi Korzeniewo-Mareza

Sadlinki (Sedlinen)

Analiza układu przestrzennego. Miejscowość o korzeniach średniowiecznych (gródek). Pod koniec XIX w. zagłębie uprawy i produkcji tytoniu (siedziba Westpreussischen Tabakengenossenschaft.) Stąd charakterystyczna forma suszarni tytoniu, zlokalizowana przy większości gospodarstw. Wieś wielodrożna powstała z luźno rozmieszczonych osad i koloni. Jednym z ciekawszych osiedli jest pochodzące z lat trzydziestych modernistyczne osiedle, przy ul. Robotniczej, charakterystyczne dla pruskich miast tego czasu (Elbląg, Osiedle E. Kocha), grupujące zespół niewielkich budynków o powtarzalnej formie wokół obszernego, zielonego placu, tutaj owalnego.

Postulaty konserwatorskie:

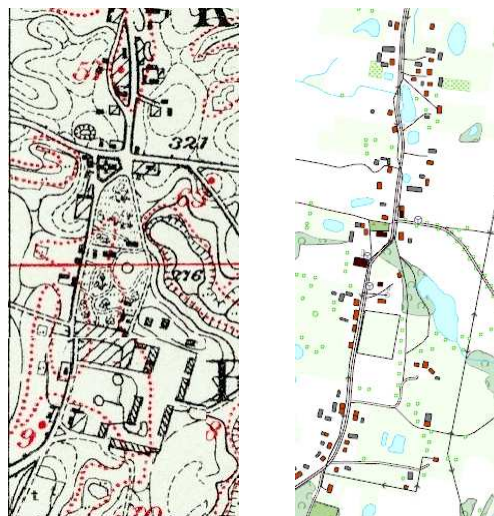
- zachowanie charakteru poszczególnych osiedli, w tym szczególnie zespołu przy ul. Robotniczej, z utrzymaniem niezabudowanego placu centralnego, form budynków mieszkalnych oraz wielkości działek
- utrzymanie istniejących jeszcze drewnianych suszarni tytoniu, jako typowego elementu składowego gospodarstwa, nawet przy zmianie pierwotnej funkcji
- lokalizacja nowej, niskiej zabudowy przystosowanej gabarytami do istniejącej i nie kolidującej z zabudową istniejącą wzdłuż dróg jak i na terenie między rozwidleniami.

Straszewo (Dietrichsdorf), gmina Ryjewo

Analiza układu przestrzennego: wieś wielodrożna (dwudrożna) z zachowanym układem historycznym i częściowo z zabudową oraz dominantą, którą tworzy kościół p.w. św. Katarzyny (1647r.), z wieżą z 1819 r., otoczony cmentarzem. Ponadto dotrwał dwór z założeniem parkowym, a także 4 kapliczki przydrożne.

Postulaty konserwatorskie:

- zachowanie układu przestrzennego wsi swobodnie rozlokowanej na pagórkowatym terenie, z zespołem kościoła i dworsko-parkowym
- lokalizacja nowej zabudowy wskazana w pd. części wsi, w formie luźno rozlokowanych siedlisk

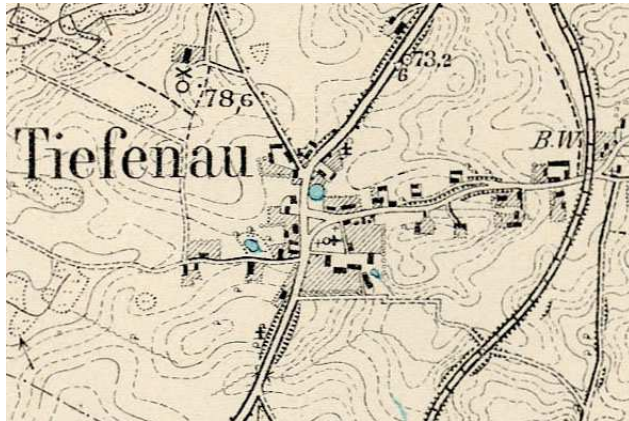
Trumiejki (Klein Tromnau), gmina Prabuty

Analiza układu przestrzennego: zachowany dawny układ wsi wielodrożnej z placem na rozwidleniu dróg, na którym zlokalizowany kościół p.w. Św. Trójcy.

Postulaty konserwatorskie:

- wprowadzenie nowej, niskiej zabudowy o gabarytach podobnych do historycznej, wskazane jako uzupełnienie pierzei głównej drogi wiejskiej

Tychnowy (Tiefenau), gmina Kwidzyn

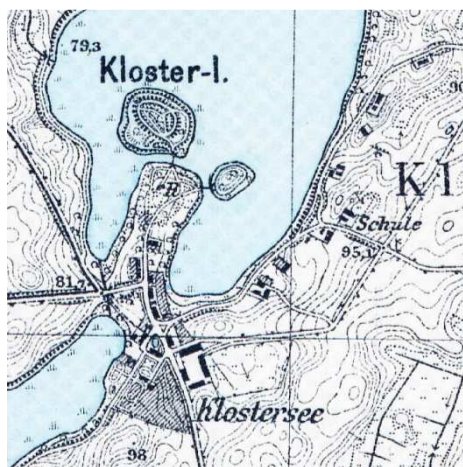
Analiza układu przestrzennego: pierwotnie wieś wielodrożna z trójkątnym placem w centrum, przy którym na początku XIV w. powstał kościół parafialny kościół p.w. św. Jerzego, otoczony następnie obszernym cmentarzem. Droga prowadząca w kierunku wsch. powstała w związku z przeprowadzeniem w 1883 r. linii kolejowej relacji Toruń – Kwidzyn, ze stacją towarową. Obecnie zarys trójkątnego placu został zatarty, podobnie jak droga prowadząca od ostatnich zabudowań na pn. w kierunku pn.- zach., czytelny układ siedlisk, zachowana zabudowa mieszkalna i gospodarcza oraz dwa budynki dróżników z obiektów kolejowych.

Postulaty konserwatorskie:

- zachowanie układu wielodrożnego, którego obecne centrum wyznacza teren z charakterystyczną bryłą kościoła otoczonego cmentarzem z ceglana bramą
- ochrona charakteru siedlisk z ich zabudową mieszkalną i gospodarczą
- zachowanie budynków kolejowych
- wprowadzenie nowej zabudowy wzdłuż drogi nr 5, w układzie liniowym, z dostosowaniem wielkości siedlisk, gabarytów i charakteru budynków do obiektów istniejących.

INNE

Klasztor (Klößterchen), gmina Gardeja

Analiza układu przestrzennego: miejscowość położona na półwyspie między dwoma jeziorami, układ wsi nietypowy, uzależniony od nietypowych warunków topograficznych. Ośią półwyspu prowadzi droga do kamienno- ceglanych relikwów kościoła, wzniesionego zapewne w 2. połowie XIII w., zniszczonego już podczas działań wojny trzynastoletniej. U nasady półwyspu, na wsch. od drogi zlokalizowany jest regularnie rozplanowany folwark, wzdłuż drogi w kierunku pn. zabudowania wsi folwarcznej. Nieopodal ruin kościoła znajdują się pozostałości po cmentarzu ewangelickim. Na wyspie jeziornej zachowały się także ślady grodziska –strażnicy z czasu wczesnego średniowiecza.

Postulaty konserwatorskie:

- Zachowanie układu ulicówki z istniejącą zabudową wiejską i zespołem folwarku
- Zabezpieczenie w formie trwałej ruiny pozostałości po budynku kościoła. Uporządkowanie terenu cmentarza ewangelickiego
- Konieczne umieszczenie tablicy informacyjnej o zabytkach przy zjeździe z głównej drogi (kościół, grodzisko, cmentarz ewangelicki).

6.3.2. Architektura sakralna (kościół, kapliczki, cmentarze)**a. Kościoły****Budowle średniowieczne**

L.P.	MIEJSCOWOŚĆ	GMINA	OBIEKT	FORMA OCHRONY
1.	Kwidzyn	Kwidzyn	Katedra p.w. NMP i św. Jana Ewangelisty	Nr rejestru 263

2.	Czarne Dolne	Gardeja	Kościół p.w. Matki Boskiej Różańcowej i św. Antoniego	Nr rejestru 1379
3.	Gardeja	Gardeja	kościół filialny p.w. św. Józefa (wieża).	Nr rejestru 1588
4.	Obrzynowo	Prabuty	kościół p.w. Matki Boskiej Anielskiej	Nr rejestru 24
5.	Prabuty	Prabuty	Konkatedra p.w. św. Wojciecha.	Nr rejestru 30
6.	Prabuty,	Prabuty	kościół p.w. Najświętszej Marii Panny tzw. Polski.	Nr rejestru 85
7.	Rakowiec	Kwidzyn	Kościół , p.w. św. Antoniego i Narodzenia NMP.	Nr rejestru 836
8.	Trumieje	Gardeja	kościół filialny p.w. Chrystusa Króla	Nr rejestru 264
9.	Tychnowy	Kwidzyn	kościół p.w. św. Jerzego	Nr rejestru 265

Kwidzyn, katedra p.w. Najświętszej Marii Panny i św. Jana Ewangelisty

Zlokalizowana w kompleksie zamkowo-sakralnym górującym nad Doliną Wisły, **najwybitniejsza średniowieczna świątynia Powiśla**, wznoszona etapami od 1320 r., na miejscu wcześniejszego kościoła. Murowana z cegły w wątku wendyjskim i gotyckim. W pierwszym etapie powstał chór, zamknięty pięciobocznie, początkowo jedno-, następnie dwukondygnacyjny, z dwunawową kryptą. W drugim, do 1355 r., wzniesiono długi, połączony ze wsch. skrzydłem zamku, trójnawowy, pseudobazylikowy korpus, z wieżyczkami schodowymi przy wschodnich narożach oraz wieżę dzwonową. W trzecim etapie ukończonym w 3. ćwierci XIV w., wnętrze nawy głównej nakryto sklepieniem gwiaździstym, ośmioramiennym, naw bocznych o polach trójkątnych z trójpromieniem. Po zniszczeniach podczas

oblężenia miasta w 1478 r. chór jednoprzestrzenny (zawalenie sklepień), oddzielony ścianą od nawy (współużytkowanie przez katolików i protestantów); w 1775 r. wprowadzenie empor. Po połowie XIX w. poddany gruntownej neogotyckiej restauracji według projektu Friedricha A. Stülera. Wówczas nastąpiło przelicowanie pd. elewacji korpusu, rekonstrukcja sklepień krypty, nowa przegroda prezbiterium i chór muzyczny. W maju 2007 r. w obrębie katedry odnaleziono groby wielkich mistrzów krzyżackich.

Czarne Dolne, kościół p.w. Matki Boskiej Różańcowej i św. Antoniego

Położony na miejscu dawnego grodziska, zlokalizowanego na skraju skarpy. Powstał w 1. ćwierci XIV w., murowany z cegły, na kamiennej podmurówce. Następnie przebudowany w 1719 r. oraz w 1892 r., kiedy powstała drewniana wieża-dzwonnica. Jednonawowy, typu salowego, nakryty stropem, ze sklepieniem kolebkowym w zakrystii. Od strony wsch., w zwieńczeniu elewacji, schodkowy szczyt z dekoracją blendowo-sterczykową.

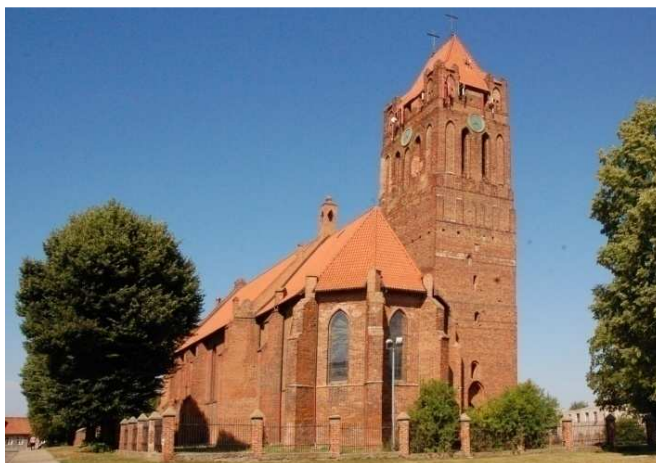
Gardeja, wieża kościoła św. Józefa

Wzniesiony w latach 1330-1340, z pierwotnego założenia dotrwała wieża-dzwonnica, o charakterze obronnym. Odbudowany po pożarze w 1559 r., odtąd w rękach protestantów. W 1729 r. rozebrano nawę, w miejsce której wzniesiono dwa lata później obecną. Wieża otrzymała nowe zwieńczenie w 1879 r. Świątynia jednonawowa typu salowego.

Obrzynowo, gmina Prabuty, kościół p.w. Matki Boskiej Anielskiej

Zbudowany w XIV w., odbudowany i przebudowany w XVI/XVIII wieku. Założony na planie prostokąta, orientowany, murowany z cegły, na fundamentach z kamienia polnego, otynkowany, w narożach ujęty niskimi skarpami. Przykryty dachem dwuspadowym, a jego kwadratowa wieża zwieńczona kopulastym hełmem, została podwyższona w 1737 r. Gotycki szczyt wschodni, rozczłonkowany blendami i zwieńczony sterczynami. Portal w fasadzie uskokowy, zamknięty ostrym łukiem. Wnętrze kryte stropem.

Prabuty, konkatedra p.w. św. Wojciecha

Początek budowy miał najprawdopodobniej miejsce w 1330 r. Formę architektoniczną wzorowano na katedrze kwidzyńskiej. Mury wzniesiono w wątku wedyjskim i gotyckim. Układ kościoła halowy, z trójbocznym prezbiterium oraz z potężną, masywną wieżą od pn. W czasie wojny polsko – krzyżackiej kościół został znacznie uszkodzony, a następnie odbudowany. W 1619 r. przeprowadzono remont dachu, który ponownie uległ zniszczeniu w czasie wielkiego pożaru w 1688 r. W 1842 roku dokonano gruntownej przebudowy przedsionka, nadając mu wygląd

neogotycki. Podczas ostatniej wojny katedra uległa prawie całkowitemu zniszczeniu. Odbudowę rozpoczęto dopiero w latach osiemdziesiątych XX w. Częściowo zachowało się oryginalne sklepienie gotyckie w zakrystii.

Prabuty, kościół p.w. Najświętszej Marii Panny tzw. Polski

Wybudowany w latach 1378-1402, położony w południowo-zachodniej części miasta, poza murami obronnymi. Połączony z murem miejskim arkadą przerzuconą przez fosę. Kościół został przebudowany w XVI wieku. Zachował gotyckie szczyty, szczyt wschodni schodkowo-blendowy ze sterczynami, częściowo ażurowy, z kolistymi otworami. Szczyt zachodni z czterema wnękami i biforiami po bokach. Wieża ośmioboczna o charakterze baszty obronnej. Wnętrze kościoła kryje drewniany polichromowany strop barokowy z połowy lat dwudziestych XVIII w. Obecnie w kościele znajduje się Izba Pamiątek.

Rakowiec, kościół, p.w. św. Antoniego i Narodzenia NMP

Zbudowany został w latach 1330 – 1340, przebudowany w latach 1722 – 1725. Murowany z cegły o wiązaniu gotyckim, na kamiennej podmurówce. Jednonawowy, z masywną, kwadratową wieżą od wschodu i kruchtą od zachodu. Wnętrze przesklepione kolebką. Elewacja zachodnia zwieńczona szczytem schodkowym z bogatą dekoracją blendowo-sterczynową. Przy kościele zachowana neogotycka, dwukondygnacyjna plebania.

Trumieje, kościół filialny p.w. Chrystusa Króla

Jedna ze starszych świątyni na terenie powiatu, wzniesiona w latach 1300-1313, przebudowana w końcu XVI w. , odnowiona w 1851 r. Budowla ceglano-kamienna, jednonawowa, z masywną wieżą, wzmocnioną w narożach przyporami . Wnętrze przykryte kolebką.

Tychnowy, kościół p.w. św. Jerzego i Opatrzności Bożej

Początki parafii sięgają końca XIII w. , w kolejnych wiekach świątynia zawsze pozostawała w rękach katolików. Z najstarszej fazy pochodzi prezbiterium, murowane z cegły o wątku gotyckim, zamknięte ścianą prostą od strony wsch. W XV w. nastąpiła rozbudowa o nawę, równą szerokości prezbiterium, wykonaną z kamienia. Na początku XVII w całość podwyższono, dodając sklepienie krzyżowe oraz szczyt zach. wykonane z cegły nowożytniej. Kolejna rozbudowa miała miejsce w 1869 r., kiedy dostawiono neogotycką wieżę z aneksami i kruchtę. W ostatnich latach przeprowadzono prace restauracyjne kościoła, z odsłonięciem polichromii ściennej we wnętrzu.

Kościóły barokowe

L.P.	MIEJSCOWOŚĆ	GINA	OBIEKT	FORMA OCHRONY
1.	Gdakowo	Prabuty	Kościół p.w. Św. Anny	Nr rejestru 26
2.	Nebrowo Wielkie	Sadlinki	Kościół p.w. Matki Bożej Królowej Polski.	Nr rejestru 1441
3.	Rodowo	Prabuty	Kościół p.w. Św. Stanisława Kostki	Nr rejestru 463
4.	Straszewo	Ryjewo	Kościół p.w. św. Katarzyny	Nr rejestru 1054
5.	Trumiejki	Prabuty	Kościół p.w. Św. Trójcy	Nr rejestru 461

Gdakowo, gmina Prabuty, kościół p.w. Św. Anny

Zbudowany w latach 1753-57 według projektu Gottlieba Haselbachera, sporządzonych na podstawie koncepcji pruskiego królewskiego mistrza budowlanego Garlinega. Murowany z cegły i otynkowany, nakryty dachem czterospadowym. Wieża z wielokrotnie odbudowywanym hełmem, w 1796 roku przez królewskiego mistrza budowlanego Bach'a z Kwidzyna, następnie w 1835 roku z obecnym, neobarokowym hełmem.

Nebrowo Wielkie, gmina Sadlinki, kościół p.w. Matki Bożej Królowej Polski

Kościół parafialny wzniesiono w 1747 r., w miejscu starszej świątyni, jako ceglana, zwartą bryłę z przysadziłą wieżą, zwieńczoną baniastym hełmem z ażurową galeryjką. We wnętrzu nawy rozdzielone dwoma rzędami smukłych kolumn, a także chór muzyczny i empory. Nawa główna przykryta kolebą. Na wieży zachował się dzwon z czasu budowy, a przed wejściem głównym na cokole ustawiona jest granitowa kropielnica.

Rodowo, gmina Prabuty, kościół p.w. św. Stanisława Kostki

Najstarszy kościół powstał na początku XIV w. (wymieniony w źródłach w 1336 i 1361 r.), kolejny drewniany wzniesiono w 1624 r. Obecny, murowany, jednonawowy typu salowego, zbudowano w 1754 r., dostawiając w 1859 r. wieżę, z przezroczową ostatnią kondygnacją. We wnętrzu zachowane cenne wyposażenie z wcześniejszych świątyń, w tym ołtarz główny, chrzcielnica i polichromowane fragmenty dawnej empory.

Straszewo, gmina Ryjewo, kościół p.w. św. Katarzyny

Najstarszy z zachowanych kościołów w gminie Ryjewo. Został wzniesiony w 1647 roku, prawdopodobnie na reliktach wcześniejszej budowli (z końca XIII lub początku XIV wieku). Kościół jednonawowy, z wieżą dobudowaną w 1819 r. W 1867 roku odbył się gruntowny remont świątyni, wówczas, nieopodal zbudowano także plebanię i kapliczkę na cmentarzu.

Trumiejki, gmina Prabuty, kościół p.w. Św. Trójcy

Kościół o tradycji średniowiecznej, zapewne istniał już w 1. połowie XV wieku. W kolejnych wiekach zrujnowany, zastąpiony w latach 1745-1748 murowanym z cegły. Obecny jednonawowy typu salowego, z masywną wieżą od strony zach. nakrytą dachem wiciowym. Budowlę wzniesiono pod nadzorem mistrza budowlanego Haselbachera.

Kościół XIX w.

L.P.	MIEJSCOWOŚĆ	GINA	OBIEKT	FORMA OCHRONY
1.	Kwidzyn	Kwidzyn	Kościół p.w. św. Trójcy .	Nr rejestru 1470
2.	Kwidzyn, ul. Basztowa 5	Kwidzyn	Kaplica staroluterańska, obecnie rzymskokatolicka p.w. św. Ojca Pio.	Nr rejestru 1494
3.	Kwidzyn, ul. Batalionów Chłopskich 44 a	Kwidzyn	synagoga	Nr rejestru 1313
	Kwidzyn, ul. Warszawska 39	Kwidzyn	Kaplica sióstr benedyktynek p.w. Najświętszego Serca Pana Jezusa	
4.	Nowa Wioska	Gardeja	kościół p.w. Zwiastowania NMP.	Nr rejestru 1550
5	Janowo.	Kwidzyn	kościół p.w. św. Jana Chrzciciela	Nr rejestru 1439

6	Prabuty	Prabuty	Kościół p.w. św. Andrzeja Apostoła	
7.	Benowo	Ryjewo	Kościół p.w. Najświętszego Serca Pana Jezusa i Zwiastowania NMP	Nr rejestru 1451
8.	Ryjewo, ul. Jana Pawła II 1	Ryjewo	Kościół p.w. bł. Michała Kozala	Nr rejestru 1294

Kwidzyn, kościół p.w. św. Trójcy

Zbudowany w 1858 r., pierwotnie łączony ze znanym pruskim architektem Karlem Friedrichem Schinklem, jednak ostatnie badania (A. Lademann-Wcisło) wykazały, że autorem projektu jest jego uczeń August Soller. Kościół został wzniesiony w stylu historyzującym, z elementami neoromańskimi i neogotyckimi, a także z odniesieniem do tzw. stylu arkadowego (Rundbogenstil), popularnego w środowisku berlińskim. Murowany z cegły, na kamiennych fundamentach, otrzymał formę trójnawowej bazyliki, z pięciobocznie zamkniętym prezbiterium od wschodu, ujętym uskokowymi przyporami, zwieńczonymi sterczynami. Wnętrze nakryto drewnianym stropem. Fasada wyróżniona kompozycją trzech okazałych, półkoliście zamkniętych portali o jednakowej wysokości. Strzeliste wieże zostały dobudowane w 1886 r.

Kwidzyn. Synagoga

Stara synagoga została zbudowana w 1832 r., przy nieistniejącej już dziś ulicy Mauerstrasse, ob. Batalionów Chłopskich 44a. W latach 30-tych XX w. gmina żydowska wzniosła nową, obecnie nie zachowaną synagogę, położoną u zbiegu dzisiejszych ul. 15 Sierpnia i Dębowej. Stary budynek synagogi został sprzedany władzom miasta.

Po ostatniej wojnie obiekt był wykorzystywany kolejno jako warsztat, rozlewnia wód i piwa, stopniowo ulegając dewastacji. Wzniesiony z cegły, parterowy, nakryty dachem naczółkowym. Pierwotnie otynkowane elewacje akcentowane ostrołukowymi blendami, w których umieszczono prostokątne otwory okienne.

Kwidzyn, ul. Basztowa 5, kaplica staroluterańska, ob. rzymskokatolicka p.w. św. Ojca Pio

Wzniesiona w 1892 r., murowana z cegły, w stylu neogotyckim. Jednonawowa, z wyodrębnionym i znacznie niższym prezbiterium, zamkniętym trójbocznie. Bryła akcentowana wąskimi wieżyczkami w narożnikach, kompozycja licowanych cegłą elewacji z zastosowaniem dekoracji ramowej.

Nowa Wioska, kościół p.w. Zwiastowania NMP

Najstarsza świątynia opisana została w XVI w., kolejną wznieśli protestanci w 1624 r. Obecna powstała w 1845 r., jako eklektyczna, jednonawowa budowla, z trójbocznie zamkniętym prezbiterium oraz wieżą od strony zachodniej. Wnętrze przekryte drewnianym stropem, w części zach. chór muzyczny wsparty na kolumnach.

Janowo, gmina Kwidzyn, kościół p.w. św. Jana Chrzciciela

Zbudowany w 1872 r. jako neogotycki, jednonawowy, z wydzielonym, węższym prezbiterium oraz wieżą wbudowaną w zach. część korpusu. W narożach wąskie wieżyczki ze sterczynami. We wnętrzu otwarte wiązanie dachowe. Zachowane w pełni neogotyckie wyposażenie, z ołtarzem głównym, amboną, ławkami. Licowane cegłą elewacje, wzmacniają uskokowe przypory, na fasadzie zachowane ślady uszkodzeń pochodzących z czasu ostatniej wojny. Wokół kościoła cmentarz okolony starodrzewem.

**Benowo, gmina Ryjewo,
kościół p.w. Najświętszego Serca Pana Jezusa i Zwiastowania NMP**

Wzniesiony w latach 1881-1886 jako katolicki, parafia erygowana w 1906 r. Neogotycki, jednonawowy, z wysoką wieżą od frontu.

Ryjewo, kościół p.w. bł. Michała Kozala

Powstał w 1895 roku dla miejscowej gminy protestanckiej. Po II wojnie światowej popadł w ruinę, następnie odbudowany w latach 1988-91, służy parafii rzymskokatolickiej.

Świątynie XX w.

L.P.	MIEJSCOWOŚĆ	GMINA	OBIEKT	FORMA OCHRONY
1.	Kwidzyn, ul. Kopernika 8	Kwidzyn	Kaplica ewangelicka	
2.	Gardeja	Gardeja	kościół p.w. Serca Pana Jezusa	
3.	Pastwa	Kwidzyn	kościół filialny p.w. Najświętszego Serca Pana Jezusa	Nr rejestru 1886
	Ryjewo, ul. Grunwaldzka 40	Ryjewo	Kościół p.w. św. Rodziny	Nr rejestru 1437
4.	Nebrowo Wielkie, ul. Nadwiślańska	Sadlinki	Kościół p.w. św. Wojciecha Bpa i Męczennika	

Gardeja, kościół p.w. Serca Pana Jezusa

Świątynię wzniesiono w 1932 r., według projektu kwidzyńskiego architekta Grenza. Murowana z cegły na kamiennej podmurówce. Prezentuje połączenie klasycznej formy neogotyckiej z modernistycznymi fasadą, i elewacją tylną, bliskie nurtowi modnego wówczas ekspresjonizmu ceglanego, stosującego zestawienia zróżnicowanych faktur ceglanych. Jednonawowa, z fasadą i elewacją wschodnią płynnie przechodzącymi w schodkowy szczyt o zgeometryzowanej formie.

Pastwa, gmina Kwidzyn, kościół filialny p.w. Najświętszego Serca Pana Jezusa

Niewielka ewangelicka świątynia, zbudowana w 1910 r., czasami błędnie opisywana jako mennonicka. Murowana z cegły, o formie neogotyckiej. Jednonawowa, z salką katechetyczną i mieszkaniem pastora na poddaszu.

Ryjewo, kościół p.w. św. Rodziny

Wzniesiony w latach 1908-1909. Neogotycki, trójnawowy, halowy, z wydzielonym, prostokątnym prezbiterium i wieżą od frontu. Wnętrze nakryte sklepieniem gwiaździstym, podpartym dwoma rzędami ośmiobocznych filarów.

b. Zabytkowe kapliczki

Historycznie tradycja stawiania kapliczek związana była z terenami należącymi pierwotnie do Prus Królewskich, a po 1920 r. do II Rzeczypospolitej. Znaczna część kapliczek została jednak zniszczona w czasie ostatniej wojny, niekiedy mieszkańcom udało się przechować tylko ich elementy, przeważnie figury. Po 1945 r. pojawiły się już na całym terenie powiatu kwidzyńskiego, głównie jako wota dziękczynne. Tradycja okazała się na tyle silna, że niektóre z przedwojennych, zniszczonych obiektów odbudowano lub wystawiono nowe w tym samym miejscu. Formy kapliczek wykształciły się jako architektoniczne lub figuralne, niekiedy stanowiąc połączenie obu typów. Architektoniczne to przeważnie ceglane, dwu lub trójkondygnacyjne konstrukcje, o kondygnacjach zmniejszających się ku górze, na ostatnim poziomie ażurowe albo otwarte z trzech stron, z figurą w środku. Niewiele zachowało się oryginalnych figur, najstarsza, drewniana w Tychnowach, przedstawiająca św. Rocha, przechowywana jest w kościele. W zwieńczeniu kapliczki architektonicznej zwykle znajduje się chorągiewka, niekiedy z datą powstania. Istotnym elementem jest tablica informująca o intencji, historii, czasami umieszczone są na niej ważne dla obiektu daty oraz fundatorzy.

Zachowane kapliczki to przede wszystkim XIX-wieczne konstrukcje, najstarsza z 1853 r. znajduje się w **Tychnowach**. Wzniesiona z kamienia i cegły, prezentuje typową, trójkondygnacyjną bryłę, ze współczesną figurą św. Rocha. Jednak jej obecny stan zachowania **wymaga pilnych prac remontowych**. Równie wiekowa jest kapliczka w **Straszewie**, pochodząca z 1854 r. W tej miejscowości znajdują się również jeszcze trzy inne kapliczki, w tym jedna, z 1913 r.,

z napisem odnoszącym ob. do fundatorów (Martha i Andreas Rnorr). Bardzo ciekawa kapliczka, o niezwykle , okazałej formie zachowała się w **Trzcianie**. Wiele kapliczek nosi daty tuż powojenne: w 1946 r. powstały obiekty w Korzeniewie, Marezie, Glinie, o rok późniejsza znajduje się w Krzykosach.

Kapliczki figuralne, wśród których przeważa wyobrażenie Matki Boskiej, powstały głównie po ostatniej wojnie. We wsi **Baldram** wzniesiono taką figurę w 1950 r., a w **Janowie** w 2000 r. uczczono nową figurą tradycję istnienia takiej kapliczki wystawionej w 1922 r.

Z kolei zwyczaj stawiania krzyży przydrożnych był bardzo popularny na całym terenie powiatu kwidzyńskiego. Umieszczano je przeważnie na rozstajach dróg, jak również na początku lub przy ostatnich zabudowaniach wsi. Pokazną ilość krzyży, obecnie głównie nowych lecz umieszczanych od pokoleń tym samym miejscu, pokazują najlepiej kolejne edycje archiwalne mapy typu messtischblatt .

Zabytkowe kapliczki

I.p.	Gmina	Miejscowość
1	Gardeja	Bądk
2.	Gardeja	Cygany
3.	Gardeja	Czarne Dolne
4.	Gardeja	Krzykosy
5.	Gardeja	Otoczyn
6.	Gardeja	Żebrdowo
7.	Kwidzyn	Gurcz
8.	Kwidzyn	Korzeniewo
9.	Kwidzyn	Lipianki
10.	Kwidzyn	Tychnowy I
11.	Kwidzyn	Tychnowy II
12.	Prabuty	Trumiejki
13.	Ryjewo	Straszewo I
14.	Ryjewo	Straszewo II
15.	Ryjewo	Straszewo III
16.	Ryjewo	Straszewo IV
17.	Ryjewo	Trzciano
18.	Sadlinki	Białki
19.	Sadlinki	Glina
20.	Sadlinki	Grabowo
21.	Sadlinki	Kaniczki I
22.	Sadlinki	Kaniczki II
23.	Sadlinki	Kaniczki III
24.	Sadlinki	Nebrowo Wielkie

Gmina Gardeja**Neogotyckie, murowane z cegły, niektóre otynkowane****Cygany****Żebradowo****Krzykosy****Gmina Kwidzyn****Tychnowy****Najstarsza w tym rejonie, z datą na chorągiewce****1853 r., z kopią figury św. Rocha****(oryginał w kościele parafialnym)****Neogotycka , na cmentarzu**

Gmina Prabuty**Trumiejki****Gmina Ryjewo****Straszewo****Kapliczka I**

Jedna z najstarszych neogotycka z 1854 r.

Kapliczka II

Murowana, ceglana, tynkowana, 1913 r.

Kapliczka III, neogotycka z pocz. XX w.**Kapliczka IV, z początku XX w.****Trzciano, neogotycka, ceglana, 1882 r.****Gmina Sadlinki****Białki****Głina**

Kaniczki, kapliczki I, II i III

c. Zabytkowe cmentarze

Na terenie powiatu kwidzyńskiego zachowała się bardzo duża ilość historycznych cmentarzy, zróżnicowanych wyznaniowo. Najbardziej charakterystyczne to **cmentarze mennonickie**, jednak największą grupę stanowią dawne **cmentarze ewangelickie**, zdecydowanie mniej jest **rzymskokatolickich**. W najlepszym stanie pozostają **cmentarze przykościelne**, wśród nich przeważały dawne ewangelickie, po 1945 r. stopniowo zamieniane na rzymskokatolickie. Na obszarach dużych majątków lokalizowano także pochówki prywatne właścicieli, w formie małych cmentarzy lub grobowców rodzinnych. Rzadkie są cmentarze żydowskie, właściwie znany tylko na terenie Kwidzyna i Prabut. Poza wyznaniowymi wyróżnić należy **cmentarze wojenne** oraz tzw. **cmentarze epidemiologiczne**, związane z masowymi pochówkami.

Niżej prezentowany wykaz cmentarzy powstał na podstawie aktualnych gminnych ewidencji zabytków, których zadaniem była weryfikacja stanu zachowania.

Cmentarze mennonickie

Powstawały od czasu pojawienia się mennonitów na obszarze Doliny Kwidzyńskiej, w drugiej połowie XVI w., początkowo jako kwatery w obrębie cmentarzy protestanckich. Podobnie w drugiej połowie XIX w. mennonici dzielili tereny cmentarzy z ewangelikami. Niewiele zachowało się cmentarzy ściśle mennonickich, które zazwyczaj zakładano poza terenem wsi, na terpie lub na wale wiślanym. Wypracowano charakterystyczne formy nagrobków, stosowanych zwłaszcza po połowie XVIII w., wśród których znalazły się stele, cippusy i ścięte pnie drzew. Formom tym towarzyszył zestaw ornamentyki i symboli odnoszących się do życia i śmierci. Była to akantowa wić roślinna, skrzyżowane gałązki palmowe, liście dębu bądź lauru czy żółędzie. Z symboli występowały motyle, tulipany, pajęczyna, kiście róż, słońce. Ponadto obficie stosowano elementy epigraficzne, zwłaszcza wersy pisma świętego. W ostatnich latach nastąpiło wyraźne zainteresowanie kulturą mennonicką, w ramach którego uporządkowano także część cmentarzy, zaopatrując je w tablice informacyjne. Wyróżnia się w tych przedsięwzięciach gmina Ryjewo.

WYKAZ CMENTARZY MENNONICKICH

L.P.	GMINA	MIEJSCOWOŚĆ	FORMA OCHRONY
1.	Kwidzyn	Gniewskie Pole	
2.	Kwidzyn	Lipianki	
3.	Kwidzyn	Mareza	Rejestr zabytków 1249
4.	Ryjewo	Barcice I	
5.	Ryjewo	Barcice II	
6.	Ryjewo	Jarzębina	
7.	Ryjewo	Mątowskie Pastwiska	
8.	Sadlinki	Grabowo	
9.	Sadlinki	Olszanica	
10.	Sadlinki	Okrągła Łąka	

Gmina Kwidzyn

1. Mareza. Założony około połowy XVIII w., z tego czasu zachowały się dwie rokokowe stele z piaskowca, zdobione płaskorzeźbami figuralnymi oraz bogatą ornamentyką roślinną, czytelne są także inskrypcje odnoszące się do rodziny Schwartz. Obecnie cmentarz jest dobrze utrzymany, ze współczesnym ogrodzeniem. Przy cmentarzu znajduje się tablica informacyjna o zabytkach mennonickich z regionu.

2. Gniewskie Pole. Posadowiony na wale wiślanym, z zachowaną stelą z 1809 r., zdobioną elementami figuralnymi, w tym maską z gałązką oliwną.

3. Lipianki. Położony na wale przeciwpowodziowym od strony Wisły, na wysokości budynku stacyjnego kolejki wąskotorowej.

Gmina Ryjewo

1. Barcice, dwa cmentarze obecnie uporządkowane i zadbane. Jeden z nich znajduje się przy posesji nr 70. Powstał prawdopodobnie po połowie XIX w. Usytuowany przy drodze na niewielkim wzniesieniu. Zachowała się część nagrobków kamiennych i steli wraz z fragmentami ogrodzeń. Stele prostokątne z inskrypcjami i skromnymi dekoracjami roślinnymi,

zwieńczone trójkątnymi lub półkolistymi tympanonami zdobionymi symbolami motyla, wieńca lub ornamentem roślinnym. Po bokach tympanonów akroteriony. Zachowała się też część nagrobków w postaci sękatych pni.

2. Barcice. Drugi cmentarz prawdopodobnie z początku XX w., usytuowany obok domu nr 85, na niewielkim wzniesieniu. Zachowała się część nagrobków kamiennych i steli wraz z fragmentami ogrodzeń. Stele prostokątne z inskrypcjami i skromnymi dekoracjami roślinnymi. Na rewersach niektórych steli inskrypcje. Zachowały się dwie unikatowe stele drewniane.

3. Jarzębina , cmentarz powstał prawdopodobnie w. XVII w., obecnie jest mocno zaniedbany.

Gmina Sadlinki

1. Olszanica, cmentarz pochodzi z 1. Połowy XIX w., obecnie zaniedbany, zachowało się kilka fragmentów nagrobków.

2. Okrągła Łąka, cmentarz z XIX/XX w., mennonicko-ewangelicki, założony na dużej powierzchni, zaniedbany. Zachowało się kilka nagrobków.

Cmentarze ewangelickie

Pochodzą głównie z 1 i 2. Połowy XIX w., poza przykościelnymi, lokalizowane były poza granicami wsi czy majątków, zwykle na niewielkich wzniesieniach, wyróżniających się starodrzewem na tle pól. Przeważają założenia o regularnym, prostokątnym planie, z granicami obsadzonymi szpalerami drzew lub żywopłotami oraz z osiowo rozmieszczonymi alejami.

Na terenie miast część z nich po 1945 r. stała się cmentarzami katolickimi, wykorzystywano także płyty kamienne czy też obramowania nagrobków przy nowych pochówkach. Niektóre cmentarze zostały zamknięte i przekształcone na rekreacyjne tereny zielone, zazwyczaj wówczas z umieszczoną informacją o dawnej funkcji.

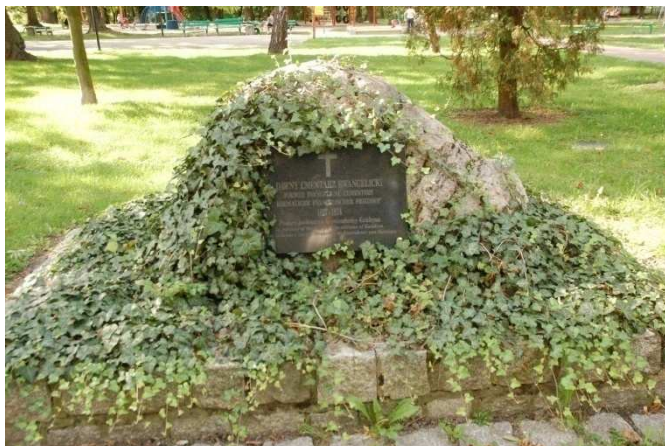
Na terenach wiejskich przykościelne stopniowo zamieniły się w katolickie, a położone poza miejscowościami, obecnie nieczynne, najczęściej mocno zdewastowane, zachowały jedynie reliktory nagrobków i starodrzew.

W latach 1986-87 wykonano dokumentację tych cmentarzy, która świadczy o tym, że najczęściej pozostała czytelna kompozycja i starodrzew komponowany, w niewielkim stopniu reliktory płyt i obramowań nagrobnych. W ostatnich latach część z tych cmentarzy została uporządkowana staraniem mieszkańców.

Kwidzyn, dawny cmentarz szpitala św. Jerzego, obecnie Plac Plebiscytowy

. Kwidzyn, ul. Hallera, pamiątkowa tablica w miejscu cmentarza ewangelickiego

. WYKAZ CMENTARZY EWANGELICKICH

L.P.	MIASTO KWIDZYN	UWAGI
1.	Cmentarz szpitala Św. Jerzego, później komunalny, na Placu Plebiscytowym	Założony w XIV w., splantowany w 1827 r., obecnie skwer z zabytkowym drzewostanem, z tablicą pamiątkową
2.	Cmentarz przy ul. Hallera, pocz. XIX	Zlikwidowany w 1974 r., na jego miejscu w 1999 r. utworzono park miejski
3.	Cmentarz przy ul. Piastowskiej	Założony w 2. Połowie XIX w., zachowały się nagrobki z datą pochówku z 1926 r.
4.	Cmentarz wsi Rozpędziny	Przy leśnej drodze na pd.-wsch. od wsi, z końca XVIII w. W granicach administracyjnych miasta po wybudowaniu zakładów celulozy. Zamknięty po 1945 r. Zachowały się reliktory starych nagrobków.

L.P.	GMINA KWIDZYN	UWAGI
1.	Dubiel	
2	Gilwa Mała	
3	Górki	
4	Grabówko	Kaplica z 1930 r.
5.	Janowo	2 połowa XIX w.
6.	Kamionka	2 połowa XIX w.
7.	Licze	2 połowa XIX w., zachowana aleja

8.	Nowa Wieś Kwidzyńska	2 połowa XIX w.
9.	Ośno	
10.	Podzamcze	
11.	Rakowice	
12.	Rakowiec, ul. Spokojna	Aleja przy ul. Parkowej

L.P.	GMINA GARDEJA	UWAGI
1.	Bądk	
2.	Cygany	2. połowa XIX w.
3.	Czarne Dolne	przykościelny
4.	Czarne Górne	dwa cmentarze
5.	Czarne Małe	dwa cmentarze
6.	Gardeja, ul. Grudziądzka	obecnie katolicki, zachowane brama i kaplica, wpisany do rejestru zabytków pod nr 1587
7.	Gardeja ul. Kwidzyńska	przykościelny, wpisany do rejestru zabytków pod nr 1588
8.	Gardeja ul. Kwidzyńska/Sportowa	obecnie park Małego Księcia
9.	Klasztor	dwa cmentarze
10.	Klecewo	cmentarz rodowy z grobowcem A. von Rossenberga, cmentarz ewangelicki
11.	Krzykosy	
12.	Morawy	dwa cmentarze
13.	Nowa Wioska	przykościelny, obecnie katolicki
14.	Otlowiec	dwa cmentarze
15.	Otlówko	cmentarz rodowy z grobowcem
16.	Olszówka	
17.	Otoczyn	
18.	Pawłowo	
19.	Trumieje	1. połowa XX w.
19.	Wandowo;	
20.	Wilkowo;	XIX w.
21.	Wrocławek;	
22.	Zebrdowo	dwa cmentarze

L.P.	GMINA PRABUTY	UWAGI
1.	Gilwa	
2.	Gonty	
3	Grażymowo	
4.	Jakubowo;	
5	Kałdowo	
6.	Kleczewo	Oddalony od wsi w lesie
7.	Kołodzieje	Z czytelnym podziałem na dwie kwatery
8.	Młynisko	
9.	Orkusz	
10.	Obrzynowo	W centrum wsi przykościelny XIV w. do XVI w. katolicki, po reformie, od XVI w. protestancki Drugi , poza wsią
11.	Pachutki	
12.	Rodowo	Przykościelny, pierwotnie katolicki drugi obecnie katolicki
13.	Sypanica	Przykościelny
14.	Szramowo	
15.	Trumiejki	Przykościelny, obecnie katolicki drugi poza wsią

L.P.	GMINA RYJEWO	UWAGI
1.	Benowo	Cmentarz ewangelicki (fragment)
2.	Klecewko	Cmentarz rodowy –nieistniejący
5.	Ryjewo, ul. Grunwaldzka	Przykościelny
6.	Ryjewo,	Drugi przykościelny, obecnie katolicki
7.	Straszewo	Przykościelny, obecnie katolicki
8.	Trzciano	Centarz ewangelicki

L.P.	GMINA SADLINKI	UWAGI
1.	Kaniczki	

2.	Karpiny	Dwa cmentarze
3.	Nebrowo Wielkie	Obecnie katolicki, wokół kaplicy p.w. św. Wojciecha
4.	Sadlinki	
5.	Sadlinki	Obecnie katolicki
6.	Cmentarz Białki, położony w lesie, na pd. od bocznic kolejowej	Z pocz. XX w., zachowały się fragmenty nagrobków oraz okazały starodrzew komponowany

Cmentarze rzymskokatolickie

Kwidzyn, ul. Grudziądzka, park na terenie dawnego cmentarza katolickiego

W ubiegłych stuleciach nieliczne (Kwidzyn, Prabuty, Tychnowy, Janowo), głównie przykościelne, po 1945 r. stopniowo ich ilość wzrastała, głównie poprzez pochówki na cmentarzach ewangelickich. Od połowy XX w. na terenie miast przenoszone z centrum na przedmieścia lub zamieniane na tereny parkowe.

L.P.	MIASTO/GMINA	UWAGI
1.	Kwidzyn, ul. Grudziądzka	Z przełomu XVIII i XIX w., w 1977 r. został przeznaczony na park
2.	Kwidzyn, ul. Hallera	Zamknięty w 2. połowie XX w., obecnie park z, zachowanym fragmentem bramy
3.	Kwidzyn, komunalny, ul. Malborska	Dawny katolicki, z końca XIX w., wówczas 96rój kwaterowy, powiększony w latach 60 i 70-tych XX w. W 1997 r. urządzono lapidarium.
3.	Janowo, gmina Kwidzyn	Przykościelny od 1872 r.
4.	Tychnowy, gmina Kwidzyn	Średniowieczny, rozszerzony w 1819 r. Najstarszym nagrobkiem jest żeliwny krzyż z porcelanową tabliczką z 1899 roku., dwa inne krzyże pochodzą z początku XX wieku. (sygnatura warsztatu kamieniarskiego Balzerowicz z Kwidzyna), krata żeliwna ma sygnaturę C. Ballach Marienwerder.

		Zachowała się także ceglana brama.
5.	Prabuty, ul. Malborska	Cmentarz komunalny
6.	Prabuty, ul. W. Jagiełły	Cmentarz komunalny
7.	Benowo, gmina Ryjewo	Przykościelny, z czasu budowy kościoła (1886)
8.	Ryjewo, ul. Grunwaldzka 40	Cmentarz przy kościele p.w. św. Rodziny

Cmentarze żydowskie

Kwidzyn, teren cmentarza żydowskiego z tablicą pamiątkową

L.P.	MIASTO/GMINA	UWAGI
1.	Kwidzyn, między ul. Kościuszki i Grudziądzką	Czynny w latach 1815-1938, aktualnie jest to teren zielony z tablicą pamiątkową
2.	Prabuty, ul. Jagiełły	Tradycja miejsca cmentarza z XVIII w.

Cmentarze wojenne

Kwidzyn, cmentarz żołnierzy rosyjskich z 1813 r., tablica pamiątkowa

L.P.	MIASTO/GMINA	UWAGI
1.	Kwidzyn cmentarz wojenny żołnierzy rosyjskich, przy ul. Południowej	Z 1813 r., obecnie zamieniony na teren zielony z krzyżem prawosławnym i tablicą pamiątkową
2.	Kwidzyn, ul. Sportowa, cmentarz żołnierzy radzieckich	Urządzony po wojnie dla poległych żołnierzy w obrębie powiatu

6.3.3. Architektura obronna

Związana ze średniowiecznym okresem rozwoju miast na terenie powiatu kwidzyńskiego, kiedy w czasach ciągłego zagrożenia militarnego zamki, prezentujące najnowsze rozwiązania obronne, decydowały o przetrwaniu miejscowości. Wizytówką Doliny Kwidzyńskiej stał się zespół katedry i zamku Kapituły Pomezańskiej, równie ważny był zamek w Prabutach, którego tylko fragmenty dotrwały do naszych czasów.

Kwidzyn, zespół zamkowo-katedralny

Zamek ulokowany nad krawędzią skarpy, wchodzi w skład kompleksu katedralno – zamkowego, wznoszącego się nad Doliną Wisły. Założony na planie zbliżonym do kwadratu, czteroskrzydłowy (trzy skrzydła z krużgankami), o narożach akcentowanych trzema wieżyczkami i wieżą dzwonnicą, z wysuniętym w kierunku doliny potężnym danskerem. Wznoszony etapami od 1322 r. do 2. połowy XIV w. (1350 krużganki, 1384 dansker), jako siedziba kapituły pomezańskiej, w latach 1526-51 stanowił siedzibę biskupów protestanckich.

Po 1772 r. kilkakrotnie przebudowywany na siedziby sądu, więzienia i szkoły, łącznie z rozbiórką skrzydeł wschodniego i południowego.

W latach 1855-75 przeprowadzono szeroko zakrojone prace konserwatorskie pod kierunkiem Gustava Reicherta i Ferdinanda von Quasta. Wówczas zaszły znaczne zmiany w układzie, m.in. nowa klatka schodowa, otwory okienne, rekonstrukcja krużganków, sklepień i wieżyczek. Oryginalne sklepienia w piwnicach, w skrzydle pn gwiaździste, pod niezachowanym skrzydłem wsch. krzyżowe. Na piętrze także gwiaździste, częściowo rekonstruowane, w tym w kwadratowej sali skrzydła pn., z 8-bocznym filarem środkowym. Obecne II piętro powstało z dawnych dwóch kondygnacji spichrzowych, krytych stropami, z małymi okienkami i gankiem ze strzelnicami. Elewacje akcentowane w górnej strefie tynkowanymi blendami, analogiczne blendy w 2 strefach pn. wież narożnych. W elewacji pn. ostrołukowy otwór przelotu bramy w obramowaniu wnęki, obejmującej trzy kondygnacje. Wieża danskeru dostępna z piętra zamku krytym gankiem, wspartym na 5 arkadach filarów. Od strony pn. wieża studzienna połączona 2-arkadowym gankiem. Wieża-dzwonnica zwieńczona krenelażem, zdobiona w górnej partii 2 rzędami blend. Od 1950 r. w zamku kapituły pomezańskiej mieści się siedziba Muzeum w Kwidzynie.

Prabuty, zamek

Murowany zamek zbudowano w latach 1276–1345, na wysokim wzniesieniu pomiędzy jeziorami. Założenie powstało na planie trapezu, z trzema skrzydłami mieszkalnymi (pd., zach. i pn.) zgrupowanymi wokół dziedzińca i murem obronnym od strony wsch., wzmocnionym dwiema wieżami. Brama wjazdowa poprzedzona mostem przerzuconym nad fosą, prowadziła od strony wsch. Zamek posiadał dwa rzędy murów obronnych, w tym zewnętrzny połączony z murami miejskimi. Budynki mieszkalne skrzydła pn. i zach. były podpiwniczone i trójkondygnacyjne.

Zamek stanowił siedzibę biskupów pomezańskich, a w trakcie XV w. kilkakrotnie był zdobywany przez wojska polskie oraz częściowo niszczone (1414 i 1422 r.) Wiek XVI i XVII to najlepsze lata jego istnienia. Rozwijało się w nim życie kulturalne oraz naukowe, bywały znane osobistości, miały miejsce rokowania wojen polsko–szwedzkich.

Rok 1688 to pożar zamku, który zniszczył go prawie całkowicie. Nie został już odbudowany, jedno skrzydło rozebrano, a pozostałe po przebudowie, przeznaczono na koszary, szpital i magazyny wojskowe. Prawie równe sto lat później (1787) następny pożar uszkodził budowlę. Tym razem odbudowano tylko częściowo budynki o przeznaczeniu wojskowym.

W dalszych latach zamek został powoli rozbierany, a po drugiej wojnie światowej pozostały jedynie fragmenty. Do dziś przetrwały relikty fundamentów, piwnice zachodniego skrzydła o krzyżowo-żebrowych sklepieniach wspartych na filarach oraz częściowo mury obronne.

6.3.4. Budownictwo miejskie

a. mury obronne

Kwidzyn

Wzniesione zostały około 1336 roku, kamienno-ceglane, wzmocnione jedenastoma basztami oraz trzema bramami miejskimi. Były to bramy Malborska, Grudziądzka (Wysoka) i Wodna (Nizinna). Większość murów miejskich rozebrano na początku XIX w., a bramy ostatecznie w 1823 r. Najlepiej zachował się odcinek południowo-zachodni., wzdłuż ul. Gdańskiej oraz między ul. Górną i Batalionów Chłopskich.

Prabuty

Do otoczonego murami miasta wiodły 3 bramy: od południa Kwidzińska (Szpitalna), od północy Wysoka (rozebrana w 1841 roku) i Królewiecka (nie istniała już w 1745 roku), a także od zachodu furta w murze, zwana Bramą Garncarską. W wyniku wojen z XV i XVI wieku mury miejskie zostały uszkodzone i od XVIII wieku były stopniowo rozbierane. Gotycka **Brama Kwidzińska** z resztką fundamentów murów obronnych z XIV wieku stanowi ślad dawnych umocnień obronnych.

W XVIII w. użytkowana była jako skład prochu i areszt, była też wieżą wodociagową, która powstała w 1908 roku i istniała do początku lat 60-tych XX wieku, wyróżniając się głowicą z miedzianą kopułą.

b. rezydencje

Kwidzyn. Pałac Fermora (1758,1784, 1802), ul. Katedralna 5

Wzniesiony według projektu Gustawa Reicherta, dla rosyjskiego generała i gubernatora Wilhelma Fermora, następnie siedziba Kamery Domen i Wojny oraz Sądów Nadwornego i Krajowego, od 1773 r. regencji kwidzińskiej. Rozbudowany w 1784 r. według projektu Davida Gilly, w latach siedemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XIX w. stał się czteroskrzydłowym założeniem utrzymanym o formie klasycystycznej. W kompozycji monumentalnej fasady wyróżnia się trzyczęściowy stiukowy fryz pochodzący z 1802 roku, którego twórcami mogli być uczniowie artyści Johanna Godfrieda

Schadowa (1764 – 1850) z Berlina. Przedstawione są na nim sceny alegoryczne, nawiązujące do antyku. Po 1945 r. uszkodzony pożarem, odbudowany w 1959 r. na siedzibę technikum młynarskiego; obecnie w budynku mieści się Zespół Szkół Ponadgimnazjalnych nr 2.

Kwidzyn, ul. Katedralna 3, pałacyk

Zbudowany na początku XIX w., następnie przeznaczony na siedzibę prezydenta regencji kwidzyńskiej. Klasycystyczny, przebudowany pod koniec XIX w. Parterowy, z wyższym, trójosiowym, pozornym ryzalitem od frontu, dzielonym pilastrami, zwieńczonym masywnym frontonem.

c. obiekty użyteczności publicznej

Kwidzyn. Miasto zachowało okazały zespół reprezentacyjnych obiektów administracyjno-urzędowych, wznoszonych etapami w czasach regencji kwidzyńskiej. Godna uwagi jest zarówno skala tych realizacji, jak i staranność wykonania, dzięki udziałowi najlepszych architektów i artystów działających w Prusach Wschodnich. Prezentują głównie **formę eklektyczną, łączącą elementy neostylów, najczęściej z kręgu neorenesanu i neogotyku.** Wszystkie obiekty zachowały się po 1945 r. i chociaż nieco ucierpiały na skutek wojennych pożarów, obecnie po remontach, świadczą o doskonałym poziomie architektury XIX i XX w. Najciekawsze przedstawiamy poniżej:

**Pierwsza siedziba Starostwa (Kreishaus), przy ul. Warszawskiej 18,
od 1864 r. Miejska Kasa Oszczędności, a po 1920 r. rezydencja burmistrza**

**Nowa, neobarokowa siedziba starostwa (Landratsamt), obecnie Urząd Miasta,
ul. Warszawska 19, wzniesiony 1913-15**

**Urząd Finansowy (Finanzamt), ul. Piłsudskiego 21,
3. ćwierć XIX w., po 1926 r. siedziba policji, obecnie biblioteka**

Neorenesansowy budynek Zachodniopruskiego Ziemstwa Kredytowego, 1879 r.

**Budynek Sądu Ziemskiego (Oberlandesgericht),
1798–1801, wg proj. architekta Davida Gilly,
ul. Braterstwa Narodów 59**

**Pierwsza siedziba Ziemstwa Zachodniopruskiego Ziemstwa Kredytowego, 1864-1866,
eklektyczna, z elementami neorenesansu i neogotyku, projektu G. Reincherta,
od 1975 r. siedziba Sądu Rejonowego**

**Neogotycki gmach dawnej poczty cesarskiej , 1911 r.,
ul. Braterstwa Narodów 50**

**Neorenesansowy budynek z około 1900 r.,
od 1932 r. siedziba Konsulatu Rzeczypospolitej,
ul. Braterstwa Narodów 65, dzisiaj Niepubliczne Przedszkole nr 1**

**Prabuty, neogotycki budynek poczty, 1893-1906 ,
ul. Warszawska 1**

**Kwidzyn, ul. Piłsudskiego, dawne kasyno cywilne, około 1850, od 1935 r. kino,
po 1945 r. kino „Tęcza”.**

e. Szkoły

Budynki szkolne tak licznie powstające w Kwidzynie po połowie XIX w., prezentowały zawsze najnowsze trendy w architekturze i wysoki poziom ówczesnej myśli technicznej. Najstarsze realizacje formą i stopniem monumentalności niewiele różnią się od siedzib najwyższych urzędów administracyjnych, co świadczy o randze, jaką państwo pruskie nadało przybytkom nauki. Podobnie w okresie międzywojennym, nowoczesne szkoły, wówczas najczęściej zawodowe, otrzymywały rozwiązania zgodne z trendami tego czasu, stąd tak dobre przykłady architektury modernizmu na gruncie kwidzyńskim.

**Kwidzyn, Gimnazjum Królewskie im. Friedricha Schillera,
obecnie Zespół Szkół Ponadgimnazjalnych nr 1, ul. Słowiańska 17**

Gimnazjum wybudowane w latach 1835 – 1838, o formach klasycystycznych, projektu architekta Karla Friedricha Schinkla.

**Kwidzyn, szkoła dla chłopców (Hindenburgschule),
obecnie Szkoła Podstawowa nr 4, ul. Warszawska 13**

Budynek powstał w latach 1930-31, formą nawiązujący do funkcjonalizmu, rozbudowany o skrzydło boczne w 1932 r.

**Kwidzyn, ul. Chopina 4,
obecnie Społeczne Gimnazjum i Liceum im. Polskich Noblistów**

Budynek wzniesiony w 1862 r. jako Szkoła dla Dziewcząt, z dobudowaną w 1895 r. częścią przeznaczoną na Ewangelicką Szkołę dla Dziewcząt, na początku XX w. dodano salę gimnastyczną, a w 1926 łącznik scalający całość.

**Neogotycki gmach Królewskiej Szkoły Podoficerskiej , 1879-1909,
przy ul. Grudziądzkiej 30**

**Szkoła Obywatelska wzniesiona 1851-1854, (następnie tzw. Friedrichsschule),
obecnie Państwowa Szkoła Muzyczna, ul. Chopina 2**

**Neogotycki budynek Szkoły dla Dziewcząt, po 1909 r.,
dzisiaj Szkoła Podstawowa nr 5, przy ul. Hallera 4**

**Gimnazjum Polskie, ul. Konarskiego 12, 1934-1935,
obecnie I Liceum Ogólnokształcące im. W. Gębika**

**Szkoła rolnicza z 1929 r., o architekturze z kręgu funkcjonalizmu,
obecnie część Szkoły Podstawowej nr 2, ul. Staszica 2**

f. koszary.

**Kwidzyn, neogotycki zespół koszar przy ul. Kościuszki 29, z lat 1893-95,
ob. siedziba Starostwa Powiatowego, Sądu Rejonowego i Prokuratury**

Wzniesiony w latach 1894-95 dla 35 Regimentu Artylerii Polowej, a od 1897 r. mieścił 72 Regiment Artylerii. Następnie siedziba policji do 1926 r., a od 1937 do 1945 r. placówka Wehrmachtu. Po ostatniej wojnie koszary Wojska Polskiego, obecnie siedziba **Starostwa Powiatowego**. Z dawnych 13 obiektów zachował się po rewitalizacji monumentalny gmach frontowy o neogotyckiej stylistyce, z licowanymi cegłą elewacjami. Ponadto budynki pomocnicze, usytuowane wzdłuż granic obszernego dziedzińca, mieszczące lokale gastronomiczne, klubowe i sportowe.

Neogotycki zespół Koszar Królewskiej Szkoły Podoficerskiej przy ul. Grudziądzkiej 30

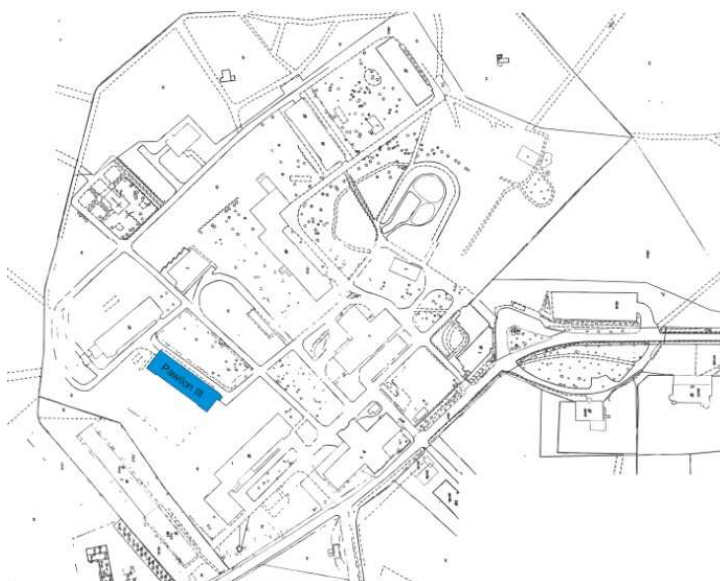
Zbudowane w latach 1881-1909, jako kompleks 7 obiektów rozmieszczonych wokół trapezowego dziedzińca i połączonych murem. Po 1920 r. nazywane koszarami Ślązaków, gdyż stacjonowały tam oddziały pruskie przybyłe z Jawora. Obecnie gmach mieści **Urząd Gminy**, Powiślańską Szkołę Wyższą oraz różne placówki np. Kwidzyńskie Centrum Kultury, a także halę sportową i centrum konferencyjne. W czasie przygotowywania dokumentacji trwały prace przy aranżacji dawnego placu ćwiczeniowego.

Prabuty, koszary przy ul. Wojska Polskiego

Zespół powstał w latach 1885 – 1887 wraz z kasynem, domem strzeleckim, placami ćwiczeń i torem jeździeckim.

g. szpitale**Kwidzyn, szpital św. Jerzego przy Placu Plebiscytowym**

Posadowiony w miejscu średniowiecznego szpitala dla trędowatych, rozebranego po roku 1543. Przebudowany w latach 1859-60, eklektyczny, ceglany, parterowy, z obustronnymi ryzalitami na osi, przechodzącymi w sterczynowe szczyty. Na fasadzie płaskorzeźba patrona.

Prabuty, Szpital Specjalistyczny 1928-32, plan zespołu

Budynek administracji

Leśniczówka

Kaplica

Pawilon III

Pawilon II

Pawilon V**h. budynki mieszkalne****Kwidzyn**

Zabudowę Starego Miasta, skupioną w regularnych kwartałach wokół kwadratowego rynku, tworzyły kamienice powstałe na średniowiecznych fundamentach, lecz w większości wzniesione po wielkim pożarze w 1710 r. Charakterystyczną formę kamienic z półkoliście otwartymi podcieniami, stopniowo wypierały obszerniejsze budynki, stawiane na łączonych działkach. Wydarzenia 1945 r. zniszczyły niemal dokładnie tę strukturę budowlaną, obecnie dotrwał jedyny obiekt przy ul. Bł. Doroty 6, wzniesiony w końcu XIX w. na gotyckich piwnicach i pozostałość po wieży ratusza. Dzisiaj plac otacza współczesna zabudowa powstała w latach 60-tych XX w. Badania archeologiczne odsłoniły układ parcel na poziomie piwnic w kwartale pn. i kwartale zach., toteż nowe obiekty mogą być posadowione na osnowie średniowiecznej. Na takiej zasadzie został odtworzony kwartał północny, takie również są plany wobec kwartału zachodniego, wyróżniającym się niegdyś kamienicami z ciągiem półkoliście zamkniętych podcieni.

Zabudowa poza miastem lokacyjnym, związana z czasami regencji, objęła tereny dawnych ogrodów i przedmieść. Wzdłuż głównych dróg wychodzących z miasta, w tym na południe wzdłuż ul. Grudziądzkiej, a na pn. Malborskiej, powstały domy urzędników, wolnostojące, na obszernej działkach, z ogrodami. Prezentowały zabudowę wolnostojącą, jedno lub kilkunostanową, często bliźniaczą, tworząc typowe przedmieścia. Bliżej ówczesnego centrum, czyli w okolicach Placu Plebiscytowego, przy ul. Piłsudskiego czy Słowiańskiej była to już zabudowa bardziej skupiona, parterowa lub piętrowa, zazwyczaj z zielonym ogrodem w tylnej części parceli.

Kwidzyn, zabudowa ul. Słowiańskiej**Kwidzyn, ul. Chopina skrzyżowanie z ul. Piłsudskiego**

Zabudowa z końca XIX i początku XX w., przypada na okres budowy kolei Toruń-Malbork i obejmuje teren z ul. Kościuszki, Kopernika, Chopina i Grudziądzką. Dworzec w Kwidzynie powstał poza miastem, na wschód od rogatek. Wówczas miasto zaczęło systematycznie rozbudowywać się w kierunku stacji kolejowej. Do lat 20-tych XX wieku teren między dotychczasowym obszarem miejskim a dworcem zapełnił się nowymi budynkami. Na siatce ulic powstała charakterystyczna regularna zabudowa, z reguły zwarte pierzeje kamienic (II-IV –kondygnacyjna), szczególnie reprezentacyjna wzdłuż głównej ulicy, osi łączącej dworzec z centrum miasta (ul. Chopina).

Osiedle Miłosna wraz ze stadniną koni powstało w latach 1907 – 1910. Regularny układ zabudowy tworzą obiekty murowane z cegły licowej, częściowo tynkowane, z elementami konstrukcji ryglowej stosowanej głównie w obrębie szczytów. Zarówno stajnie jak i domy mieszkalne zaprojektowano jako niewielkie parterowe lub 1,5-kondygnacyjne obiekty, o zindywidualizowanej formie, chociaż utrzymane w jednakowej stylistyce. Nakrywano je dachami mansardowymi lub naczółkowymi, rzadziej dwuspadowymi, o połaciach ze specjalnej dachówki korytkowej. Bryły obiektów charakteryzują się formami rozbudowanymi, z ryzalitami, licznymi wystawkami i oknami typu powiekowego w połaciach dachowych.

Stajnia zegarowa**Kuźnia**

Wieża**Nowa ujeżdżalnia**

Prabuty

Z dawnej zabudowy Starego Miasta pozostała pierzeja południowa, pochodząca z początku XX w. Tworzą ją eklektyczne, piętrowe kamienice, w zabudowie zwartej, zajmujące zwykle dwie pierwotne parcele, nakryte dachami dwuspadowymi o układzie kalenicowym. Drugie charakterystyczne miejsce o zachowanej zabudowie to brukowana ulica Długa. Prowadząca wzdłuż linii murów obronnych od strony południowej i zachodniej. W części pd. przy kwartale kościelnym, pierzeję południową wyznacza ciąg piętrowych domów, 3 i 4-osiowych, nakrytych dachami dwuspadowymi w układzie kalenicowym. W części zach. są to parterowe budynki, zbudowane w oparciu o mur obronny, nakryte wysokimi dachami, tworząc malowniczy zaułek. Na terenie przedmieść zachowały się liczne, okazałe wille i budynki wolnostojące o historyzujących formach, posadowione w otoczeniu zieleni. Osobnym tematem jest zespół osiedla robotniczego przy dawnej cukrowni (rozdział Zabytki techniki).

Prabuty, zachowana pierzeja południowa rynku

Zabudowa południowej części ul. Długiej**Odcinek zachodni ul. Długiej****Ul. Warszawska 25, pocz. XX w.****Ul. Jagielly 14, początek XX w.**

Gardeja

Zabudowa historyczna zachowała się głównie w obu pierzejach dawnego rynku. Tworzą ją trój- i dwukondygnacyjne kamienice, pochodzące przeważnie z początku XX w., pierwotnie wyznaczające zwarty ciąg zabudowy. Bryły nakryte dachami dwuspadowymi o układzie kalenicowym, elewacje budynków głównie 3 i 4-osiove, tynkowane, ze skromnym detalem architektonicznym w formie gzymsów, opasek okiennych oraz płycin. Obecnie w obu pierzejach widoczne są znaczne ubytki w zabudowie, puste, niezagospodarowane parcele odebrały rynkowi charakter głównej przestrzeni publicznej miasta.

Gardeja, zabudowa pierzei rynku, obecnie ul. Kwidzyńska

Gardeja, okolice Parku Małego Księcia**6.3.5. Budownictwo wiejskie**

Szczególnie charakterystyczne występuje na terenach nadwiślańskich, związane z osadnictwem holenderskim, (olęderskim) rozwiniętym na tym terenie po połowie XVI w., gdy rozpoczęła się masowa akcja zasiedlenia terenów przez protestanckich przybyszów z Niderlandów i Fryzji. Wśród nich największe uznanie pod względem umiejętności zagospodarowywania podmokłych terenów, zyskali sobie mennonici. Wypracowali powtarzalne typy rozplanowania zagrod, wśród których wyróżnić można dwa podstawowe : **1.** Skupiający pod jednym dachem wszystkie funkcjonalne części (mieszkalną, oborę i stodołę) oraz **2.** Rozproszony, w którym oddzielne budynki wyznaczają regularne podwórze gospodarcze. Typ skupiający wszystkie funkcje, **zwany także holenderskim** (olęderskim) był bardziej rozpowszechniony na terenie Powiśla, w odróżnieniu od rozproszonego, częściej występującego na Żuławach, stąd nazywany żuławskim.

Typ holenderski występuje ponadto w trzech odmianach: zagrody **liniowej** czyli podłużnej (langhof), **kątowej** (winkelhof) i **krzyżowej** (kreuzhof), przy czym na terenie powiatu kwidzyńskiego odnotowano dwa pierwsze typy.

Zagrody stawiano na sztucznie usypanych wzniesieniach, tzw. terpach. Na tym terenie w większości wypadków budynki mieszkalne ustawione są ścianą wzdłużną do drogi biegnącej przez wieś. W przypadku niektórych siedlisk głównym wyznacznikiem nieregularnego ich rozmieszczenia były ciekі wodne. Najwięcej tego rodzaju obiektów zachowało się w gminie Ryjewo. Najstarszą zagrodą zespoloną liniową są **Kaniczki nr 4** z gminy Sadlinki. Pochodząca z 1759 r. zagroda z charakterystyczną, podcieniową wystawką, wspartą na czterech słupach, konstrukcji wieńcowej z murowaną częścią inwentarską. Była jednym z nielicznych ocalałych świadków dziedzictwa olęderskiego, ostatnią i najstarszą tego typu zagrodą znajdującą się na Nizinie Kwidzyńskiej. **Obecnie została przeniesiona do Olęderskiego Parku Etnograficznego w Wielkiej Nieszawce.**

W 2. połowie XIX w. przy drewnianych częściach mieszkalnych stopniowo pojawiają się ceglane gospodarcze, nadal scalone w jedną konstrukcję. Pod koniec XIX w. i na początku XX w. również z cegły budowane są części mieszkalne, a wówczas układ podłużny łączono z rozproszonym, stawiając dodatkowe budynki gospodarcze (Rudniki 37, Benowo, gmina Ryjewo). Poniżej przedstawiono przykłady takiej zabudowy.

Typ podłużny, liniowy**Barcice 32- XVIII/XIX w.****Mątowskie Pastwiska 45, XVIII/XIX w.****Rudniki 36, pocz. XX w.****Rudniki 37, pocz. XX w.**

połączenie typu podłużnego wzniesionego z cegły,
z zabudową w czworobok

Układ kątowy

Występuje w Mątowskich Pastwiskach 30, pochodzących z 1779 r. Budynek pierwotnie usytuowany był ścianą szczytową do drogi wjazdowej. Drewniany, kryty strzechą, na podmurówce z cegły i kamienia polnego z zachowanym

układem wnętrza. Za częścią mieszkalną znajdowała się obora. Wejście główne znajdowało się w ścianie wzdłużnej od strony podwórza. Od szczytu, po 1779 r., dostawiono małą dwuizbową przybudówkę, tzw. izbę Starków. Prawdopodobnie powstała, gdy gospodarz przekazał gospodarstwo młodszemu pokoleniu. W 1827 r. w obrębie zagrody powstał dom dla pracowników rolnych, obecnie przeniesiony do skansenu w Nieszawce Wielkiej. Obecnie siedlisko stanowi przykład remontu przeprowadzonego wbrew zasadom konserwatorskim.

Mątowskie Pastwiska 30

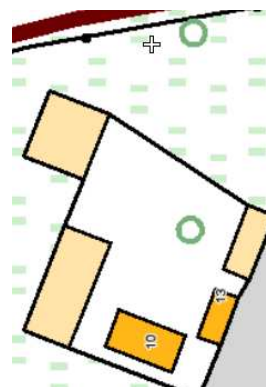
(fotografia udostępniona przez Gminę Ryjewo)

Układ rozproszony

W przypadku zagród rozproszonych najstarsze rozwiązania tego typu znane są z 2 ćwierci XIX w. Budynek mieszkalny usytuowany jest przeważnie ścianą wzdłużną do drogi. Wjazd na dziedziniec prowadzi przy jednej ze ścian szczytowych. W obrębie gospodarstwa występuje stodoła ustawiona w większości wypadków prostopadle do domu, ścianą szczytową do drogi. Równolegle do domu ustawiona jest natomiast obora. Bardzo duża ilość regularnie rozłożonych zagród rozproszonych znajduje się we wsi Bronisławowo oraz w Rudnikach. Elementem wyróżniającym Bronisławowo jest duża ilość suszarni tytoniu, które rozmieszczone są analogicznie jak stodoły.

Rudniki 10, XIX/XX w. zabudowa siedliska w czworobok

Barcice 20, XVIII /XIX w. (budynki gospodarcze przebudowane)**Rudniki 26, XIX/XX w.****Suszarnie tytoniu**

To specyficzne budownictwo pojawiło się w dolinie Dolnej Wisły na początku XX w., w związku z nowym kierunkiem rozwoju produkcji rolnej czyli uprawy tytoniu, na tutejszych gruntach torfowo – piaszczystych. Budynki te wznoszono głównie w okresie 1905 – 1920. Największe ich zagęszczenie występuje obecnie w Gminie Sadlinki, szczególnie w miejscowościach Bronisławowo i Olszanica. Mniej jest ich w gminach Kwidzyn i Ryjewo. Koncentrują się głównie w pasie u stóp wschodniej wysokiej krawędzi doliny Wisły. Występują w trzech rozmiarach – długość 8, 12 i 16 metrów, szerokość zawsze wynosi 6 – 7,5 metrów. Ściany tych budynków są w całości otwierane dwuskrzydłowymi, dwupoziomowymi drzwiami. W zależności od długości występuje jedna bądź dwie pary wrót, w wersji najdłuższej wrota są rozsunięte, w wersji 12-metrowej są one zblokowane. Wewnątrz znajduje się system konstrukcji belkowych umożliwiających rozciąganie wewnątrz drutów, na które nanizane były liście tytoniu. Dla zapewnienia odpowiedniego przepływu powietrza pomiędzy suszącymi się liśćmi budynki ustawiane były na betonowych klockach, a na dachu znajdował się charakterystyczny wzdłużny wywietrznik. W środkowym pasie (szczególnie w gminie Sadlinki) suszarnie łączone są pod jednym dachem ze stodołą, a poszczególne ich części różnią się sposobem deskowania ścian.

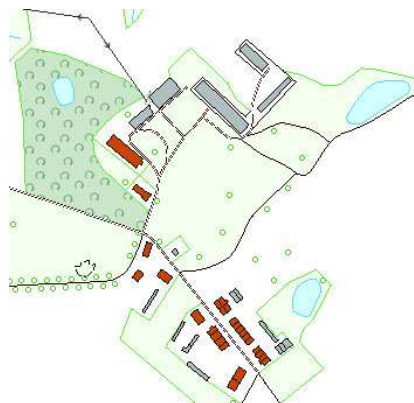
Bronisławowo 41**Sadlinki, ul. Kwidzyńska 25**

6.3.6. Zespoły dworsko-parkowe z folwarkami

Największe skupisko dużych zespołów pałacowo i dworsko-parkowych z okazałymi folwarkami zachowało się na terenie gminy Gardeja. Znacznie mniej założeń znajdziemy w gminie Kwidzyn i Prabuty, a jedynie nieliczne przykłady można wskazać w gminie Ryjewo i Sadlinki. Zachowały się głównie założenia powstałe w 2. połowie XIX w., na miejscu starszych, zwykle dużo skromniejszych zespołów. Wyjątek stanowi barokowy dwór w Liczu, jednocześnie przykład rzadkiego rozwiązania wśród rezydencji tego czasu, z licowanymi cegłą elewacjami, szczęśliwie gruntownie odrestaurowany w ostatnich latach. Architektura większości dworów i pałaców utrzymana jest w konwencji eklektycznej, z nawiązaniem do neorenesansu lub neoklasycyzmu. Bezspornymi atutami zespołów pozostają zawsze: komponowane parki, niekiedy bliskość rodowego cmentarza oraz malownicze położenie. Poniżej zostały przedstawione najciekawsze i najlepiej zachowane założenia.

GMINA GARDEJA

L.P.	MIEJSCOWOŚĆ	OBIEKT	FORMA OCHRONY
1.	Albertowo	Folwark	
2.	Cygany	Dwór, folwark	
3.	Czachówko	Dwór, folwark, park	
4.	Gardeja II Kalmuzy	Dwór, folwark, park	
5.	Klasztorzek	Dwór, folwark, park	
6.	Klecewo	Pałac, folwark, park	Rejestr zabytków nr 1265 (kuźnia), 1266
7.	Krzykosy	Folwark	
8.	Międzylesie	Folwark	
9.	Nowa Wioska	Pałac, folwark, , osada folwarczna, park	Rejestr zabytków nr 1314
10.	Otłowiec	Folwark	
11.	Otłówek	Pałac, folwark, park	Rejestr zabytków nr 1683
12.	Rozajny	Dwór, folwark, park	
13.	Rozajny Małe	Folwark	
14.	Wrocławek	Dwór, folwark	

Czachówko

Miejscowość znana od 1539 r., kiedy książę Albrecht nadał „wolnym” folwark „Klein Bandtkow” – 26 łąnów na prawie magdeburskim. Czachówek został zniszczony i spustoszony w wyniku wojen szwedzkich. Odbudowany i rozwinięty w dużą posiadłość pod koniec XVIII w., gdy właścicielem był pochodzący z Dolnego Śląska, Christoph Friedrich von Lehwald. Obecnie zachował się park z początku XIX w. i zespół dworsko-folwarczny z 2. połowy XIX wieku. Poza

dworem, z zabudowań folwarcznych dotrwała rządcówka, spichlerz (obecnie magazyn), stajnia (obecnie chlewnia), obora (obecnie chlewnia), stodoła, wiata, kuźnia oraz budynki mieszkalne dla pracowników.

Klecewo

Miejscowość znana już w XIII w., wówczas zamieszkała przez Prusów, następnie od 1289 r. nadana przez biskupa pomezańskiego na prawie chełmińskim Prusowi o imieniu Klec. Pierwszy pałac w Klecewie pochodzący z połowy XVIII wieku wyburzono w latach 1870 – 1872 i na jego miejscu wzniesiono obecny. Neorenesansowy, z trzema ryzalitami frontowymi i kolistą wieżyczką, o licowanych ceglą elewacjach zdobionych bogatą dekoracją kamienną. Zachowały się także zabudowania gospodarcze folwarku: kuźnia, budynek mieszkalny, wozownia, stajnia, pochodzące z wieków XVIII, XIX i XX., a także rządcówka z 1735 r., przebudowana w XIX i XX w. W pn części parku znajduje się cmentarz ewangelicki z grobowcem właścicieli, rodziny Rosenbergów.

Krzykosy

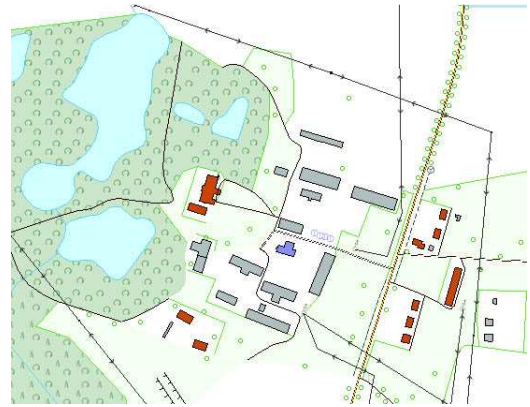

W średniowieczu dobra rycerskie, wymieniane w źródłach już w 1289 r., następnie w 1378 i 1402 r. W XIX w. duży majątek ziemski, którego folwark tworzą ceglane budynki zgrupowane wokół prostokątnego, rozległego dziedzińca, wzniesione z nawiązaniem do form historyzujących. Szczególnie wyróżnia się dawna gorzelnia z wieżą zegarową, zwieńczona neogotyckim krenelażem. Klasycystyczny budynek dworu z kolumnowym portykiem od frontu nie zachował się do naszych czasów.

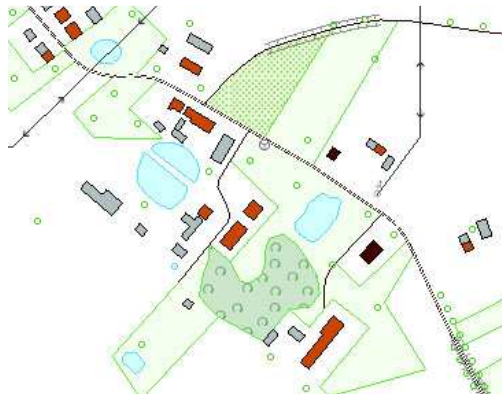
Nowa Wioska

Majątek znany od XVI w., gdy był własnością rodziny Heydeck, w XVII w. właścicielami zostali von Kerssenstein, a od 1693 do czasu ostatniej wojny zamieszkiwał tu ród Groeben. Zachował się zespół pałacowo-parkowy z obszernym folwarkiem oraz wioska folwarczna. Pałac wzniesiony w 1779 r., został znacznie przebudowany w 2. połowie XIX w., z pozostawieniem starszych relikwów w strukturze murów. Piętrową budowlę nakrytą wysokim dachem wyróżnia wieloosiowa fasada od strony parku, zaakcentowana półkolistym ryzalitem na osi. Wokół pałacu od strony pd. i zach. rozciąga się teren parku z wysoką zielenią komponowaną oraz pozostałości sadu. Na wsch. od pałacu znajduje się folwark założony wokół prostokątnego podwórza gospodarczego, obecnie częściowo zabudowanego nowymi stajniami. Wśród budynków wyróżnia się spichlerz wzniesiony w konstrukcji szkieletowej.

Otlówko

Pierwotnie stanowiło część Otlowa, jako odrębna miejscowość odnotowana w nadaniu na prawie chełmińskim przez biskupa Alberta. Na początku XX w., gdy właścicielami była rodzina von Buddenbrock, powstało założenie folwarczne, z którego zachowały się kuźnia, stelmacharnia i spichlerz. W latach 1900-1902, na miejscu wcześniejszego dworu, wzniesiono pałac o architekturze eklektycznej, z przewagą elementów neobarokowych. Przy pałacu powstał obszerny park z układem wodnym i wysoką zielenią komponowaną, a nieopodal cmentarz ewangelicki z grobem rodzinnym.

Rozajny

Wieś założona na tzw. surowym korzeniu przed 1326 rokiem przez biskupa Rudolfa. W XIV wieku istniał tu kościół parafialny, który razem ze sporą częścią wsi zniszczono najprawdopodobniej po bitwie grunwaldzkiej w 1410 r.

W 1693 roku wieś przechodzi w ręce Ottona von der Groebena. Ostatnim właścicielem Rozajny był Karl Ernst von Richter i jego syn Karl, który w roku 1930 sprzedał majątek Wschodniopruskiej Komisji Osiedleńczej. Zachował się zespół dworsko-parkowy założony w 2. połowie XIX w. Parterowy i podpiwniczony dwór wzniesiono w 1870 r. W skład folwarku wchodziły dwie stodoły – drewniana i murowana, budynki inwentarskie, kuźnia oraz jeden z czworaków.

GMINA KWIDZYN

L.P.	MIEJSCOWOŚĆ	OBIEKT	FORMA OCHRONY
1.	Podzamcze	Dwór	Rejestr zabytków nr 123
2.	Bronno	Dwór, folwark	
3.	Brokovo	Dwór, folwark	
4.	Górki	Dwór, folwark	Rejestr zabytków nr 1333
5.	Licze	Dwór, folwark, park	Rejestr zabytków nr 336
6.	Ośno	Dwór, folwark	
7.	Pawlice	Dwór, folwark, park	
8.	Rakowiec	Dworek myśliwski	Rejestr zabytków nr 924
9.	Szałwinek	Dwór, folwark	

Podzamcze

Obecna miejscowość stanowi połączenie w 1928 r. dwóch niezależnych wsi: Podzamcza i Starego Czerwonego Dworu. Podzamcze to pierwotnie własność krzyżacka, następnie rycerska nadana przez mistrza krajowego Hermanna Balka rodzinie Depenow. W czasach Prus Królewskich należał do szlachty polskiej. W 1527r. dobra te posiadał Maciej Trebenicz, ale już rok później przejął je Jerzy Sokołowski. **Stary Czerwony Dwór** powstał jeszcze w XIII w., jako siedziba rodu Stangów. Dwór o nazwie Czerwony Dwór (Rothhof) od 1774 roku do 1945 roku był w rękach rodziny Frowerk. W 1844 roku stary, podcieniowy, mocno zniszczony dwór został zburzony i ukończono budowę nowej siedziby.

Dwór w Podzamczu – zręby dworu pochodzą z przełomu XV/XVI w., początkowo był to dwór obronny, by w XVIII w. po przebudowie uzyskać bardziej rezydencjonalny charakter. Budynek murowany, otynkowany, kryty dachem naczółkowym, do elewacji frontowej na narożach przylegają dwa alkierze na rzucie ośmioboku, kryte dachem wielospadowym, zwieńczonym drewnianą iglicą, elewacje korpusu oraz alkierzy.

Górki

Pierwotnie miejscowość znana jako Wojsławice, prawdopodobnie od nazwiska pierwszych właścicieli lub mieszkańców wsi. Później powstała polska nazwa topograficzna – Górki, która wyparła nazwę pierwotną.

W 1910 r. majątek Górki przeszedł w ręce polskiej rodziny Kowalskich. Po przegranym plebiscycie w 1920 r., posiadłość Kowalskich stał się ostoją tutejszej środowiska polskiego. W 1937 r. Kowalscy zmuszeni byli sprzedać Górki, a władze hitlerowskie zmieniły nazwę na Waltershof (1938-1945).

Zachował się murowany dwór wzniesiony na przełomie XVI-XVII w., z dobudowanymi w latach późniejszych alkierzami. W latach 2003-2005 obiekt został odbudowany i zaadaptowany na Warsztaty Terapii Zajęciowej Fundacji „Misericordia”, uporządkowano także park. Na południe od dworu pozostały czytelne ślady cmentarza ewangelickiego związanego z majątkiem, założonego w 2. połowie XIX w.

Licze

Wieś i dobra rycerskie, odnotowane w źródłach przed 1293 r. W połowie wieku XVII właścicielem był Jan Kospot, który w 1664 r. wybudował zachowany obecnie dwór, otoczony komponowanym parkiem. Po przejęciu zarządzania majątkiem przez Karla Gorga, rozbudowany dwór był siedzibą jego rodziny do 1931 r. Po wojnie mieściły się tam magazyny wojskowe i Warmińskie Zakłady Przetwórstwa Owocowo-Warzywnego, a następnie szkoła budowlana, od 1980 r. stał się własnością prywatną, a obecnie siedzibą Domu Seniora.

Kompozycję dworu wyróżnia wśród barokowych budowli sposób aranżacji elewacji, w której użyto cegły licówki skonstruowanej z bogatym detalem architektonicznym. Elewacje dworu dzielą jońskie pilastry wspierające drewniany gzyms. Pod oknami facjat i w polu szczytu elewacji frontowej występuje dekoracja w formie girland. Powojenne

i współczesne dobudowy nie zatępiły formy pierwotnej bryły. We wnętrzu zachował się jeden z kominków oraz polichromie na stropie holu. W parku, założonym jeszcze w XVIII w., a rozwiniętym w 2. połowie XIX w., czytelne są elementy komponowanej zieleni w formie alei, altan i szpalerów granicznych.

Rakowiec

Położony przy ul. Cichej 8, powstał w XVIII w. jako dworek myśliwski, murowany, otynkowany, z narożami ujętymi boniowaniem, parami lizen dzielącymi elewacje boczne oraz ośmiobocznym gankiem na osi elewacji pd.

GMINA PRABUTY

L.P.	MIEJSCOWOŚĆ	OBIEKT	FORMA OCHRONY
1.	Orkusz	Dwór, folwark	Rejestr zabytków nr 1665
2.	Szramowo	Dwór, folwark	
3.	Kałdowo	Dwór, folwark	

Orkusz

Dwór wzniesiony w 1910 r. o formie neobarokowej, piętrowy nakryty dachem mansardowym, z trójkątnie zamkniętym frontonem i kolumnowym portykiem na osi fasady. Obecnie dwór jest po generalnym remoncie. Zachował się także jeden z budynków gospodarczych.

GMINA RYJEWO

L.P.	MIEJSCOWOŚĆ	OBIEKT	FORMA OCHRONY
1.	Klecewko	folwark	
2.	Straszewo	dwór, park	
3.	Watkowice małe	dwór, folwark, park	rejestr zabytków nr 1016
4.	Watkowice Duże	dwór, folwark, park	

Klecewko

Folwark pochodzący z początku XX w., z którego zachowały się jedynie obszerne budynki gospodarcze wyznaczające czworoboczne podwórze gospodarcze, a także budynki robotników. Dotrwały także relikty parku o nieczytelnej obecnie kompozycji.

Watkowice

Zachowany dwór wraz z parkiem oraz folwark, z zabudowaniami zgrupowanymi z trzech stron czworobocznego dziedzińca.

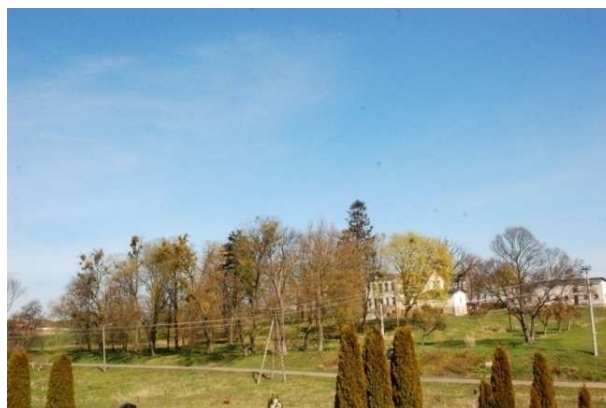
Watkowice Małe

Zachowany zespół dworsko-parkowy z folwarkiem z początku XX w. Dwór częściowo zniszczony; w dobrym stanie pozostał dom zarządcy wraz z zabudowaniami folwarcznymi.

Straszewo 14

Zachowany dwór pochodzący z przełomu XIX/XX w. oraz park z starodrzewem i aleją dojazdową prowadzącą do centrum wsi.

GMINA SADLINKI

L.P.	MIEJSCOWOŚĆ	OBIEKT	FORMA OCHRONY
1.	Białki	dwór, folwark z młynem	

6.3.7. Zabytki techniki (przemysłowe, hydrograficzne, kolejowe)

Młyny

Kwidzyn. Młyny wodne, położone głównie na przedmieściach, związane były z rzeką Liwą. Obecnie zachowała się tylko część budynków, jednak żaden nie pełni już pierwotnej funkcji. Najbardziej znane to:

Młyn Kaszarniak, położony przy dawnej owczarni, pierwotnie folusz sukienników, od 1831 papiernia Jana Kantera, dziś opuszczony.

Młyn Kuźnica (Hammermühle), zlokalizowany przy rzece Liwie, między ul. Sportową i ul. Młnarską, otwarty w 1858 r., obecnie nieczynny.

Młyn Piekarniak lub Piekarski Młyn (Bäckermühle), pracujący do 1998 r.

Kwidzyn, młyn parowy przy ul. Kościuszki 3

Wzniesiony w latach 1910-12 dla S. Flatauera. Po ostatniej wojnie funkcjonował jako magazyn, hurtownia, a po adaptacji w 2006 r. mieści się w nim galeria handlowa „Stary Młyn”.

Gardeja. Obecnie czynny młyn gospodarczy działający od 1880 r. przy ulicy Młyńskiej 22.

Prabuty, Młyn, ul. Wojska Polskiego, z początku. XX w.

Borowy Młyn, gmina Ryjewo

W 1833 r. kolejni właściciele osady, Gottfried Schneider z synami, Karl Biden (do 1903 r.) oraz bracia Otto i August Mullerowie zbudowali śluzę, staw oraz obmurowane kanały doprowadzające wodę. W końcu XIX w. powstał budynek młyna oraz dwurodzinny dom właściciela, zaś w latach 20. XX w. mieszkania dla pracowników, tartak i serownia.

Zakłady przemysłowe

Kwidzyn

Dawna gazownia miejska przy ul. Łąkowej 44, zbudowana w 1867 roku przez berlińską firmę Wilhelma Nolte i spółkę „Neue Gas-Gesellschaft”. W roku 1880 funkcjonowało w Kwidzynie ponad 1600 lamp gazowych, w tym 155 gazowych latarni ulicznych. Latarnie uliczne funkcjonowały od 15 grudnia 1868 r. W latach 1928 – 1932 została zmodernizowana. Gazownię zamknięto po wprowadzeniu do miasta gazu ziemnego w dniu 12 grudnia 1975 r.

Prabuty. Cukrownia powstała w 1883 r. jako spółka akcyjna i pracowała z niewielką przerwą w czasie pierwszej wojny, aż do 1945.r. Produkowała nie tylko cukier, ale i przetwory buraczane (płatki buraczane).

Przy fabryce założono duże, regularnie zakomponowane **osiedle dla pracowników**, skupione wzdłuż brukowanej ulicy obsadzonej drzewami. Obecnie zachował się układ całego założenia i budynki mieszkalne o charakterystycznej, ceglanej, szkieletowej i ceglano-drewnianej architekturze.

Gmina Ryjewo**Ryjewo, tartak****Ryjewo, cegielnia****Gmina Sadlinki****Zabudowania dawnego Monopolu Tytoniowego w Sadlinkach****Urządzenia wodociągowe i hydrograficzne****Kwidzyn**

Urządzenia związane z użytkowaniem wody to przede wszystkim wodociągi miejskie, uruchomione pod koniec XIX w., z ujęciem w Miłosnej. Z początkiem XX w. ruszyła budowa kanalizacji miejskiej. Z tego czasu pochodzą także budynki wodociągów i wieża ciśnień przy ul. Sportowej, a pod nr 31 znajduje się budynek mieszkalny, gdzie mieściło się mieszkanie zarządcy wodociągów.

Prabuty

Już w XVIII w., dokładnie w 1722 r., z dotacji udzielonej przez króla Fryderyka Wilhelma, powstał drewniano-żelazny system wodociągowy miasta. Na głębokości 3,5 m pod rynkiem starego miasta metodą odkrywkową zostały wykonane korytarze, które obecnie należą do nielicznych zabytków pruskiej sztuki inżynierskiej na tym obszarze. Woda w zbiornikach miała służyć gaszeniu licznych pożarów drewnianej zabudowy miasta. W specjalnych otworach zobaczyć

można zbiorniki, którymi kończy się każda odnoga. W kanałach zachowały się dawne haki, wnęki na lampy i pochodnie. Wejście do wodociągów znajduje się we wschodnich fundamentach dawnych murów miejskich.

Korzeniewo

Port w Korzeniewie wybudowano w połowie XVIII w., lokalizując go na południe od drogi prowadzącej do przeprawy, z basenem portowym ustawionym skośnie do nurtu Wisły. Wówczas tętnił życiem, zawiąły tu statki handlowe, służył nie tylko do przeładunku, był też miejscem zawierania transakcji (litografia C.A. Manna z 1. połowy XIX w.) Tuż przy wjeździe na most znajdował się budynek celny.

Po ukończeniu w 1828 r. nowej, utwardzonej drogi, w latach 1840-42 rozbudowano także port. Tym razem nowy basen portowy powstał na terenach pn. od przeprawy, otoczony potężnym wałem ziemnym, który wzmocniony był palowaniem. Powstały także zabudowania portowe, w tym bosmanat usytuowany na wale portowym, budynek urzędu wodnego, magazyny i wysoki maszt sygnalizacyjny. Ciekawostką był mechaniczny wodowskaz wskazujący stan wody w Wiśle, umieszczony w wieżyczce budynku bosmanatu, w formie tarczy ze wskazówką pokazującą stan wody w rzece. Do naszych czasów zachował się cały zespół z basenem portowym, miejscem przeprawy, nasypem kolei wąskotorowej, a także budynkami urzędu wodnego i bosmanatu. Ponadto dotrwał drzewostan drogi dojazdowej, bruk bocznych dróg, oraz obelisk z oznaczeniem najwyższego poziomu wód wiślanych.

Bosmanat, ul. Wodowska 2

Budynek urzędu wodnego, ul. Łąkowa 2

Basen portowy

Droga dojazdowa

Budownictwo kolejowe

Obejmuje nie tylko budynki dworcowe, ale całą infrastrukturę związaną z kolejnictwem, czyli budynki towarzyszące, nasypy, mosty i wiadukty, a także urządzenia kolejki wąskotorowej.

Dla całej linii Toruń – Malbork charakterystyczne były dworce barakowe takie jak te, które zachowały się w Gardei, Ryjewie czy też nieistniejący w Sadlinkach. W Gardei po zmianie granic zbudowano w 1927 r. drugą stację bliżej miasta.

Kwidzyn

Podobnie i tutaj pierwszy dworzec był parterowym dworcem barakowym. Nowy budynek dworca, zlokalizowanego na osi ul. Dworcowej, czyli obecnej ul. Chopina, ukończono w 1900 r.

W kolejnych miejscowościach powstawały okazałe budynki dworców w Gdakowie czy Brachlewie, murowane, o eklektycznej formie. Wśród nich wyróżnia się modernistyczna już bryła dworca w Prabutach, pochodząca z 1927 r.

Dworzec w Prabutach z 1927 r.

Obecnie część połączeń kolejowych zlikwidowano, a to stanowi realne zagrożenie dla niepotrzebnych już obiektów. Dlatego dawne budynki dworcowe zmieniły niekiedy pierwotną funkcję, są wykorzystywane jako mieszkalne czy usługowe, niektóre pozostają nieczynne.

Kolej wąskotorowa. Od 1901 r. rozpoczęła działalność prywatna spółka akcyjna, staraniem której uruchomiono kolej wąskotorową z Kwidzyna do Marezy, o długości 3,4 km. Kolejna linia prowadziła w kierunku południowym z Marezy do Rusinowa 20,5 km, a następna w kierunku północnym z Marezy przez Janowo i dalej przeprawa promem parowym przez Wisłę do miejscowości Wielkie Walichnowy o długości ob. 30 km. Tam kolejka łączyła się z siecią kolei cukrowni Pelplin. Główną stację z zapleczem wybudowano w Marezie. Po wojnie długie lata funkcjonowała jako Kwidzyńska Kolej Dojazdowa. Po wąskotorówce, zamkniętej ostatecznie w 1985 r., a rozebranej w 1989 r., pozostały nasypy, na których chętnie urządzone są ścieżki rowerowe oraz budynek dworca przy ul. Długiej 4. Zachowały się również niektóre wiadukty, w tym w Nowym Dworze Kwidzyńskim.

Wiadukty kolejowe

Linia Kwidzyn-Kisielnice otwarta w 1899 r., z przystankami Miłosna, Krzykosy, Rozajny i Wilkowo.

Most na Liwie w Kwidzynie, wysoki na około 20 metrów jest najciekawszym zachowanym obiektem linii Kwidzyn – Kisielnice, która została w większości rozebrana jeszcze przez Armię Czerwoną w 1945 r. Nasyp od mostu na wschód i wiadukt nad drogą krajową nr 55 zostały również w późniejszych latach rozebrane. Fragment nasypu po linii kolejowej do Kisielic został wykorzystany w Kwidzynie przy budowie bocznic kolejowej do zakładów papierniczych budowanych od 1973 roku. Reszta nasypu jest nadal zachowana, jednak trudno doszukać się na nim śladów kolei.

Zachował się także wiadukt w **Krzykosach**.

Linia Kwidzyn-Smętowo, stanowiła część linii Smętowo-Prabuty łączącej Kwidzyn z linią Toruń-Malbork, budowanej w latach 1905- 1909. Powstały wówczas, zachowane obecnie stacje w Nowym Dworze i Opaleniu Tczewskim. Reliktami tej linii kolejowej są również dwa wiadukty w Grabówku i przyczółki rozebranego mostu. Po ustanowieniu w 1920 r. nowej granicy państwowej, w dwa lata później wstrzymano ruch kolejowy, a części mostu przeniesiono do Torunia i Konina. Ponadto w Rozpędzinach zachował się wiadukt nad drogą Kwidzyn - Sadlinki oraz most nad rzeką Liwą.

Linia kolejowa Myślice-Prabuty, otwarta w 1916 r.

W Prabutach zachowały się 4 wiadukty, w tym 2 przy ul. Parkowej, a także 4 wiadukty w gminie Prabuty, m.in. w Jakubowie i Obrzynowie.

Wiadukty w Prabutach

Kuźnie

Zachowały się zarówno wśród wiejskich zabudowań, jak i w obrębie wielkich folwarków. Mają formę niewielkich, parterowych budynków, które zwykle nie pełnią swej pierwotnej funkcji, służąc obecnie jako magazyny czy warsztaty. Ich charakterystyczne bryły wyróżniają się wśród obiektów gospodarczych, a jedna z kuźni, położona w Klecewie, gmina Gardeja doczekała się indywidualnego wpisu do rejestru zabytków (nr rejestru 1265).

L.P.	MIEJSCOWOŚĆ	GMINA	FORMA OCHRONY/UWAGI
1.	Klecewo	Gardeja	Nr rejestru 1265
2.	Rozajny Małe	Gardeja	
2.	Gniewskie Pole	Kwidzyn	
3.	Nowy Dwór	Kwidzyn	
4.	Pastwa	Kwidzyn	
5.	Stary Kamień	Prabuty	
6.	Borowy Młyn	Ryjewo	Kamień pamiątkowy w miejscu kuźni wodnej
7.	Kaniczki	Sadlinki	Dwie kuźnie

Gniewskie Pole**Pastwa****Nowy Dwór**

6.3.8. Zieleń komponowana (z uwagami mgr inż. A. Jóźwiaka)

Poza licznymi parkami wchodzącymi w skład zespołów dworsko-parkowych, zachowało się w całym powiecie dużo alejowych obsadzeń dróg. Z 290 km zadrzewień przydrożnych (wg inwentaryzacji przeprowadzonych przez Stowarzyszenie Eko-Inicjatywa z Kwidzyna, 2012-2015), ponad 90 km to aleje budowane ze starodrzewu. Ciekawą, charakterystyczną dla tego terenu formą są szpalery wzdłuż dróg przywałowych, takie jak przy drodze do Korzeniewa. Innym rodzajem obsadzenia, rzadko już spotykanym, są aleje drzew owocowych (np.: aleja jabłoniowa w Watkowicach). Na obszarze dolinowym szczególna rola w krajobrazie przypadła wierzbom głowiastym, których skupienia, szpalery i aleje stanowią istotny element krajobrazotwórczy.

Na terenie powiatu żaden z wymienionych wyżej elementów zieleni komponowanej nie posiada obecnie ochrony prawnej (status pomnika przyrody czy parku kulturowego). W szczególnych przypadkach drzewa mogą podlegać ochronie jako siedliska organizmów gatunków chronionych (aleja z Gardei do Kwidzyna). Założenia alejowe chronią historyczny układ przestrzenny (system drożny) oraz tradycyjny krajobraz, po ich usunięciu, znikają także drogi (np.: aleje wokół zespołu dworsko-parkowego w Klecewie).

Prowadzone działania zachowawczo-pielegnacyjne podlegają regulacji na mocy ustawy o ochronie przyrody. Niekiedy wykonywane są nieprofesjonalnie (np.: zieleń wysoka w otoczeniu kościoła i cmentarza w Nowej Wiosce, czy park w Krzykosach, gm. Gardeja).

W gminie Sadlinki istniało bardzo dużo alei przydrożnych, chociaż obecnie część dróg pozbawiona została nasadzeń, w tym drzew owocowych. Aleje i zadrzewienia dróg zachowane są w części środkowej, np. droga przez Bronisławowo i Olszanicę, na krótkim odcinku szpaler przy drodze z Nebrowa Małego do Nebrowa Wielkiego oraz z Bronisławowa do Nebrowa Małego.

Postulaty konserwatorskie:

- Objęcie najcenniejszych zadrzewień (alei) formami ochrony np.: pomnik przyrody, park historyczno-kulturowy.
- Skuteczne przeciwdziałanie deprecjacji alei za pomocą dostępnych środków i kar administracyjnych.
- Skuteczne odtwarzanie alei usuniętych w toku inwestycji w ramach prac inwestycyjnych.
- Systematyczne odtwarzanie alei w miejscach gdzie występowały wcześniej z zachowaniem zasad bezpieczeństwa. W szczególności w otoczeniach obiektów zabytkowych.
- Zakładanie nowych zadrzewień wzdłuż dróg z zachowaniem zasad bezpieczeństwa.
- Systematyczny monitoring stanu zadrzewień wykonywany przez służby drogowe.

Zabytkowe zadrzewienia stanowiące własność powiatu

L.P.	GMINA	LOKALIZACJA	GATUNEK DOMINUJĄCY
1.	Ryjewo	Straszewo	Graby
2.	Ryjewo	Wątkowice Mała	Jabłonie
3.	Sadlinki	Ul. Leśna	Brzozy
4.	Sadlinki	Bronisławowo-Nebrowo Wielkie	Klony, lipy
5.	Prabuty	Trumiejki-Grodziec, droga w stronę wsi Płatwy Małe	Lipy
6.	Prabuty	Antonin-Rodowo	Klony, lipy
7.	Prabuty	Obrzynowo-Jakubowo	Lipy, klony
8.	Prabuty	Gdakowo-Kamienna	Klony
9.	Kwidzyn	Korzeniewo-Lipianki, szpaler przy wale	Lipy
10.	Kwidzyn	Rakowiec-Otoczyn	Klony, lipy
11.	Gardeja	Bądko-Jaromierz	Lipy, klony
12.	Gardeja	Otoczyn-Rakowiec	Lipy
13.	Gardeja	Nowa Wioska-Wandowo	Lipy
14.	Gardeja	Klecewo-Trumieje	Lipy
15.	Gardeja	Cygany-Rozajny	Klony, lipy

16.	Gardeja	Rozajny-Czarne Dolne	Lipy
17.	Gardeja	Rozajny-Rozajny Małe	Lipy

Gmina Kwidzyn

Droga przywałowa do Korzeniewa

Droga Korzeniewo-Mareza

Gmina Gardeja

Droga do Otlówka

Aleja siedliskowa gatunków chronionych Gardeja-Kwidzyn

Gmina Ryjewo

Ryjewo, ul. Grunwaldzka

Ryjewo, dawna droga na pn od ul. Grunwaldzkiej

6.3.9. Zabytki archeologiczne

Kwidzyn. Wśród 31 stanowisk archeologicznych ujętych w ewidencji wojewódzkiej, z pewnością najcenniejsze pozostają z kręgu Starego Miasta, łącznie z katedrą i jej kryptą, zamkiem i terenami przyrynkowymi. Do rejestru zabytków województwa pomorskiego wpisane jest średniowieczne grodzisko, zlokalizowane przy ul. Starozamkowej, datowane na XII-XIII w., pod nr rejestru 125/A.

Gmina Kwidzyn. Najcenniejsze stanowiska archeologiczne, wpisane do rejestru zabytków województwa pomorskiego to grodzisko i dwie osady w Baldramie oraz osada w Tychnowach, pochodzące z okresu średniowiecza. Ponadto zlokalizowano 134 stanowiska archeologiczne w programie AZP. Ochrona stanowisk o własnej formie krajobrazowej polega na zakazie inwestowania na ich terenie i na terenie bezpośrednio przyległym wchodzącym w skład strefy ochrony wokół stanowiska.

Gardeja. Z 114 zlokalizowanych obiektów archeologicznych, najciekawsze i najbardziej bogate ślady osadnictwa odnotowano w miejscowości Klasztor, pochodzące od czasów rzymskich aż po wieki średnie. W tym trzy obiekty zostały wpisane do rejestru zabytków województwa pomorskiego: grodzisko kultury wielbarskiej z IV-V w., nr rejestru 34/A, cmentarzysko szkieletowe i relikt budowy sakralnej z IX-X w., nr rejestru 174/A oraz osada z wczesnego średniowiecza pod nr rejestru 35/A.

Gmina Prabuty. Zewidencjonowane zostały 93 stanowiska archeologiczne. Najwcześniejsze to ślady osadnictwa neolitycznego oraz z epoki brązu, lateńskiego czy hallstatt, a także z okresu rzymskiego. Nieco późniejsze to okres wczesnego średniowiecza, średniowiecza i okresu nowożytnego.

Gmina Ryjewo. Znajduje się na tym obszarze 65 obiektów archeologicznych wpisanych do Wojewódzkiej Ewidencji Zabytków Archeologicznych i objętych ochroną konserwatorską. Do rejestru zabytków wpisane są cztery grodziska-szańce obronne w Benowie, trzy obiekty w Wygodzie oraz po jednym w Jałowcu i w Budzynie.

Gmina Sadlinki. Na terenie gminy znajduje się 8 zewidencjonowanych stanowisk archeologicznych. Analiza wyników badań nad nimi wskazuje, że teren ten nie był zasiedlony do czasów wczesnego średniowiecza, we wcześniejszych okresach był jedynie penetrowany przez człowieka.

6.3.10. Wartości niematerialne

Na definicję wartości niematerialnych składa się dziedzictwo kulturowe przekazywane z pokolenia na pokolenie, odtwarzane przez wspólnoty i grupy w relacji z ich otoczeniem, oddziaływaniem przyrody i historią, co zapewnia im poczucie tożsamości i ciągłości, przyczyniając się w ten sposób do wzrostu poszanowania dla różnorodności kulturowej.

W 2011 r. Polska przyjęła **Konwencję UNESCO z 2003 r. w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego**. Jednym z głównych celów Konwencji jest zapewnienie przetrwania niematerialnego dziedzictwa

kulturowego. Toteż zalecane jest rozpoznanie i udokumentowanie zachowanych jego elementów, a także zabezpieczanie, a następnie promowanie, przede wszystkim poprzez odpowiednio przygotowaną edukację. Najważniejszymi elementami tego dziedzictwa są zachowane tradycje oraz język jako podstawowy nośnik przekazu.

Przez wieki kulturę powiatu kwidzyńskiego, obejmującego w dużej mierze teren Powiśla, tworzyły odmienne grupy etniczne: polska, niemiecka, holenderska i żydowska, różniące się między sobą językiem, zwyczajami, kulturą i religią. Grupa polska, to potomkowie osadników z Ziemi Chełmińskiej, Mazowsza i lewobrzeżnego Pomorza. Grupa niemiecka to koloniści sprowadzani początkowo przez Zakon Krzyżacki, a potem przez rządy Prus i Rzeszy, grupa holenderska to potomkowie osadników przybywających z Niderlandów, a potem Holandii, Fryzji, w tym także mennonitów osiedlających się w dolinie Wisły od XVI wieku. Każda z tych grup wypracowała swoje własne zwyczaje i tradycje, które niekiedy potrafiły się łączyć i przenikać, jak to bywa na terenach granicznych

Po II wojnie światowej nastąpiła wymiana tutejszej społeczności, co przerwało dotychczasową ciągłość kulturową. Wyjechali dotychczasowi mieszkańcy, którzy współtworzyli charakter i kształt regionu w ubiegłych wiekach, jego wielokulturowy i wielowyznaniowy wizerunek z okresu XIX i początków XX w. Pojawili się osadnicy z województw sąsiednich, południowo – wschodnich (krakowskiego, lubelskiego, kieleckiego, rzeszowskiego) oraz repatrianci. Taka sytuacja spowodowała nowe zróżnicowanie kulturowe, gdyż każda z grup przyniosła swoje tradycje i zwyczaje.

Jednak kolejne lata obcowania z zachowanym dziedzictwem materialnym i zmiany pokoleniowe zrobiły swoje. Stopniowo obecni mieszkańcy tego regionu zaczęli dostrzegać i cenić zachowane ślady działalności swoich poprzedników. To dało impuls do wielu inicjatyw oddolnych, w ramach których rozpoczęto np. porządkowanie historycznych cmentarzy, badanie historii miejscowości czy poszukiwanie starych fotografii.

Wszystkie te działania zaowocowały powstaniem i niezwykłą popularnością działającej w internecie Kwidzynopedii, czy założeniem w 2010 r. przez Ryszarda Bartosiaka Wirtualnego Muzeum Gardei. Teraz nadszedł czas na zbieranie okruszków przeszłości w sferze niematerialnej, do czego już dojrzeli obecni mieszkańcy powiatu kwidzyńskiego.

Ważną niematerialną wartość stanowi nazewnictwo miejscowe: zachowały się, choć nieliczne, tradycyjne nazwy miejscowości, rzek, ulic, czy miejsc charakterystycznych, pochodzące niejednokrotnie sprzed wieków. Na terenie Kwidzyna historyczne nazwy niektórych ulic kwidzyńskich przetłumaczono po II wojnie światowej dosłownie na język polski i dzięki temu przetrwały jako niematerialne dziedzictwo kulturowe, ob.: Dworcowa, Zduńska, Zamkowa Góra, Wąskotorowa, Starozamkowa. Także stare nazwy niemieckie utworzone od nazw miejscowych jak: Grudziądzka, Toruńska, Wąbrzeska, Chełmińska. Niestety historyczne nazwy ulic Starego Miasta zostały zupełnie zmienione, co nie pozwala na nawiązania do tradycji miejsca. Ciekawym zjawiskiem w Kwidzynie jest przywoływanie dawnych nazw historycznych w nowych pomysłach promujących przeszłość miasta, czego najlepszym przykładem wydawnictwo „Schody Kawowe”.

Ilość i popularność wydawnictw badających nie tylko ważne wydarzenia historyczne, ale i codzienność miasta oraz regionu, do których oprócz wyżej wymienionych, trzeba dodać także „Zeszyty Kwidzyńskie”, czy „Krople Historii”, najlepiej świadczy o potrzebie rozwijania takich działań.

Trzeba też wspomnieć o licznych stowarzyszeniach społeczno-kulturalnych: „Prabuty- Riesenburg” czy też Stowarzyszenie Społeczno-Kulturalne Gminy Ryjewo „Na Plus”.

Nośnikiem niematerialnego dziedzictwa kulturowego jest też współczesny język. Przykładem może być „Mały słownik ziemi ryjewskiej”, czyli ryjevska odmiana polszczyzny. Tradycję muzyczną w kulturze ludowej: w pieśniach, tańcach, zwyczajach reprezentuje Zespół Pieśni i Tańca „Powiśle”, istniejący od 1961 r. Kulturę ludową krzewią także zespoły śpiewacze: „Mareziarki” z Marezy, „Janowiacy znad Wisły” i „Wesoła Gromadka” z Tychnów.

Ważnym elementem tradycji stało się upowszechnianie sztuki kulinarnej (powiślańska śliwka w occie, zupa z pasternaka, buraczki pruskie - „preussische Rote Beete”), która wydobywa ustne i zapisane zwyczaje związane z poszczególnymi świętami czy porami roku.

Ponadto istotne stało się reaktywowanie umiejętności związanych z miejscowym rzemiosłem (biały haft Powiśla) w formie warsztatów, konkursów czy wystaw oraz rozwijanie dawnych tradycji wikliniarskich.

6.3.11. Zasoby muzealne (muzea, regionalne izby pamięci, skanseny)

Muzeum w Kwidzynie utworzono w 1950 r., po przejęciu rok wcześniej zamku przez Ministerstwo Kultury i Sztuki i zmianie statusu placówki z muzeum miejskiego. Po raz pierwszy Muzeum otwarto dla publiczności 20 listopada 1950r., wówczas przedstawiono ogólną wystawę archeologiczną. W roku 1951 został przeprowadzony kapitalny remont wraz z adaptacją trzeciej kondygnacji zamku. Stałą wystawę archeologiczną, stanowiącą wynik dorobku pracy naukowo – badawczej pt. „Najdawniejsze dzieje człowieka i społeczeństw Powiśla Kwidzyńskiego” udostępniono publiczności w marcu 1954 r. Kolejnym etapem było otwarcie w październiku 1956 r. stałej wystawy etnograficznej, obrazującej sztukę ludową i kulturę materialną regionu opracowanej przez. Bożenę Stelmachowską z Uniwersytetu im. M. Kopernika w Toruniu.

W latach 1965 – 1969 Muzeum uczestniczyło w pracach archeologicznych prowadzonych na wyspie w Klasztorze, z których eksponaty trafiły na tutejszą ekspozycję archeologiczną.

Obecnie muzeum prezentuje wnętrza zamku kapituły, w tym pomieszczenia skrzydła wsch., refektarz zimowy, kaplicę, krużganki pn. i zach., mieszkanie prepozyta i gdańsko. Ponadto znajdują się w muzeum wystawy stałe: 1. Kultura materialna Dolnego Powiśla (ziemie kwidzyńska, suska i sztumka); 2. Rzemiosło artystyczne (XV – XX w.); 3. Rzeźba barokowa z terenu Pomorza; 4. Kultura ludowa Dolnego Powiśla; 5. Przyroda Polski Północnej.

Od 2003 r. w ramach Kwidzyńskiego Centrum Kultury działa Pracownia Regionalna, w której są gromadzone, a także katalogowane i opracowywane dobra kultury związane z historią miasta i powiatu.

Przy I Liceum Ogólnokształcącym (ul. Konarskiego 12) działa Izba Historii i Tradycji Szkoły.

Na etapie organizacyjnym pozostaje jeszcze założone przez Jacka Synakiewicza, **Kwidzyńskie Muzeum Rodła**, w którego zbiorach znajduje się głównie polska broń palna i biała oraz filatelistyka. Na podobnym etapie jest **Muzeum Broni i Sprzętu Wojskowego**, założone przez kwidzyńskie Stowarzyszenie Sportowo-Kolekcjonerskie GWARD. Wśród eksponatów znajdują się głównie sprzęty wojskowe, prezentowane na wystawie czasowej na terenie TRW Miłosna. W planach obu placówek, po uzyskaniu pomieszczeń w piwnicach budynku przy ul. Warszawskiej 18, jest stworzenie stałej wystawy poświęconej historii Wojska Polskiego.

Janowo w gminie Kwidzyn już od 1973 r. posiada Izbę Pamięci Narodowej, którą początkowo urządzono w dawnym budynku pocztowym. W 1979 r. ekspozycję przeniesiono do miejscowej szkoły, a w 1988 r. do jej nowego budynku.

Obecnie prezentowane są 4 wystawy: 1. Plebiscyt w Janowie; 2. 19 lat Małej Polski; 3. Losy wojenne Janowiaków; 4. Historia szkoły od 1920 r.

Na uwagę zasługuje nowoczesna i dostępna forma muzeum wirtualnego w **Gardei**, stworzonego i działającego z inicjatywy **Ryszarda Bartosiaka**, które jest inicjatywą społeczną, zapraszającą do współpracy wszystkich zainteresowanych miłośników przeszłości. Podobne muzeum wirtualne działa również w Kwidzynie, skupiając tropicieli historii miasta.

W **Prabutach** we wnętrzu dawnej Kaplicy Zamkowej zwanej też Kościołem Polskim znajduje się Izba Pamiątek, w której można zobaczyć przedmioty codziennego użytku, dawne narzędzia rolnicze i rzemieślnicze, militaria, zbiory numizmatyczne oraz prace miejscowych twórców.

Natomiast w Wieży Kwidzyńskiej w 2005 roku powstała sala wystawowa im. Wernera Zebrowskiego, mieszkańca Prabut. Zgromadzono tu pamiątki, obrazy, grafiki i odznaczenia związane z historią Prabut. Od 2007 r. dostępne jest tu drugie pomieszczenie ze zbiorami oraz makietą dawnego zamku biskupiego.

Na terenie Szpitala Specjalistycznego od 2011 r. działa Izba Muzealna, powstała z inicjatywy lokalnej społeczności, której celem jest zarówno gromadzenie, przechowywanie i udostępnianie zbiorów, związanych bezpośrednio z historią Szpitala w Prabutach. Znajdują się w niej dokumenty, elementy wyposażenia medycznego, fotografie pozyskane od obecnych i byłych pracowników Szpitala, eksponaty sięgające czasów PRL.

W gminach Ryjewo i Sadlinki jak dotąd nie zorganizowano placówek muzealnych.

6.3.12. Prawna ochrona zabytków (uwagi o rejestrze zabytków i ewidencji zabytków)

Rejestr Zabytków

Działaniami administracyjnymi w zakresie wpisu obiektu do rejestru zabytków zajmuje się Pomorski Wojewódzki Konserwator Zabytków, który z urzędu bądź na wniosek strony – właściciela lub użytkownika obiektu, rozpoczyna procedurę wpisu. W etapie przygotowawczym gromadzone są informacje i materiały dokumentacyjne (w tym dokonuje się oględzin obiektu), mające potwierdzić wartość danego obiektu dla dziedzictwa narodowego. Całe postępowanie zakończone jest wydaniem przez WKZ decyzji, która – o ile strony nie wniosą sprzeciwu czy uwag – nabiera mocy prawnej. Wówczas to zabytek otrzymuje numer rejestru zgodny z kolejnym zapisem w księdze rejestru zabytków. Prowadzone są odrębne księgi rejestru zabytków w trzech kategoriach:

A – zabytek nieruchomy, **B** – zabytek ruchomy, **C** – zabytek archeologiczny.

Miasto Kwidzyn

Rejestr zabytków nieruchomych miasta Kwidzyna obejmuje 59 decyzji, w których zostały ujęte takie sztandarowe dzieła jak zespół zamkowo-katedralny czy układ urbanistyczny miasta wraz z murami miejskimi. Ponadto objęto ochroną cenny zasób architektury publicznej z okresu rejencji, w tym siedziby administracyjne przy ul. Warszawskiej 18 i 19, budynek poczty przy ul. Braterstwa Narodów, urzędu skarbowego przy ul. Piłsudskiego czy liczne szkoły takie jak Gimnazjum Królewskie przy ul. Słowiańskiej 18, zespół szkół przy ul. Chopina 4 i Gimnazjum Polskie przy ul. Konarskiego 12. Wpisano do rejestru zabytków budowle sakralne, takie jak monumentalny kościół p.w. św. Trójcy, skromną kaplicę staroluterąską przy ul. Basztowej 5, czy klasztor franciszkanów, od 1993 r. ulokowany w dawnej

pastorówce kościoła św. Trójcy przy ul. Piłsudskiego 47. Nie zabrakło obiektów przemysłowych i magazynowych, wśród których wyróżnia się młyn parowy przy ul. Kościuszki 3 i czerwony spichlerz przy ul. Magazynowej 8.

Najwięcej jest budynków mieszkalnych, począwszy od rezydencji takich jak pałac Fermora przy ul. Katedralnej 5, liczne kamienice przy ul. Grudziądzkiej, Hallera i Słowiańskiej, po skromny dom przy ul. Warszawskiej 6.

Rejestr zabytków archeologicznych zawiera jedną decyzję o wpisie do rejestru zabytków obejmującą grodzisko przy ul. Starozamkowej, nr rejestru C-125.

Do rejestru zabytków ruchomych zostało wpisane wyposażenie katedry p.w. NMP i św. Jana Ewangelisty, z kaplicą Grobenów, pod nr B-34 oraz wyposażenie kościoła p.w. św. Trójcy, pod nr B-323.

Gmina Kwidzyn

Na terenie gminy objęto ochroną obiekty nieruchome ujęte w 12 decyzjach o wpisie do rejestru zabytków nieruchomych.

Są to cztery budowle sakralne: w Janowie, Pastwie, Rakowcu (z plebanią) i Tychnowach; cmentarze w Marezie i Tychnowach, a także cztery zespoły dworsko-parkowe: Górki, Licze, Podzamcze i Rakowiec.

Rejestr zabytków ruchomych zawiera decyzje chroniące wyposażenie kościoła w Rakowcu, nr rejestru B-316, i w Tychnowach, nr rejestru B-188.

W rejestrze zabytków archeologicznych znajduje się pięć decyzji o wpisie do rejestru dotyczących grodzisk w Baldramie i Podzamczu oraz osad w Baldramie, Bedronie i Starym Czerwonym Dworze.

Gmina Gardeja

W rejestrze zabytków nieruchomych znalazły się dwa układy przestrzenne Gardei i Nowej Wioski; z zabytków sakralnych średniowieczne kościoły w Trumiejach i w miejscowości Czarne Dolne; trzy zespoły dworsko-parkowe z folwarkami: Klecewo, Nowa Wioska i Otlówko, cztery kościoły: Czarne Dolne, Gardeja, Nowa Wioska, Trumieje oraz trzy cmentarze: Czarne Dolne Gardeja i Nowa Wioska.

Nie odnotowano wpisów w rejestrze zabytków ruchomych.

Rejestr zabytków archeologicznych zawiera 3 decyzje o wpisie do rejestru, dotyczące tylko jednej miejscowości – wsi Klasztorzek. Na jej obszarze ochroną objęto grodzisko, pod nr C-34, osadę średniowieczną, pod nr C-35/13 oraz cmentarzysko i ruiny świątyni, pod nr C-174.

Gmina Prabuty

Rejestr zabytków nieruchomych Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków zawiera 14 obiektów architektury. Pierwsze wpisy pochodzą z 1950 r., ostatnie z 1998 r. Ochroną ujęty jest układ urbanistyczny starego miasta Prabuty, zespół murów miejskich z bramą Kwidzyńską, relikty zamku biskupiego oraz dawne wodociągi miejskie, a także trzy kościoły i dwa domy. W gminie wpisano cztery kościoły w Obrzynowie, Gdakowie, Trumiejach i Rodowie; resztki domu podcieniowego w Obrzynowie oraz dwór w Orkuszu.

Do rejestru zabytków ruchomych wpisano 44 obiekty. W samych Prabutach jest to wyposażenie kościołów: konkatedry p.w. św. Wojciecha (nr rejestru B-131) oraz kościoła parafialnego p.w. św. Andrzeja (nr rejestru B-130). W pozostałych kościołach na terenie gminy wpisano także wyposażenie lub też jego elementy.

Są to kościoły: w Rodowie p.w. św. Stanisława Kostki (21 obiektów, nr rejestru B-132), w Gdakowie kościół p.w. św. Anny (4 obiekty, nr rejestru B-128), w Obrzynowie kościół p.w. św. Matki Boskiej Anielskiej (6 obiektów, nr rejestru B-

129), w Trumiejkach kościół p.w. Przenajświętszej Trójcy (4 obiekty, nr rejestru.B-134) ; prospekt organowy (nr rejestru B-181) oraz w Stańkowie (tablica fundacyjna, nr rej. B-133).

Gmina Ryjewo

Do rejestru zabytków nieruchomych zostało wpisane 9 obiektów, w tym dwa kościoły oraz dawna pastorówka w Ryjewie, kościół w Benowie i Straszewie, budynek mieszkalny wraz z otoczeniem w Rudnikach, a także zagroda w Małowskich Pastwiskach oraz zespół dworsko parkowy wraz z domem zarządcy w Watkowicach Małych.

Rejestr zabytków ruchomych zawiera decyzję wpisującą wyposażenie kościoła p.w. św. Rodziny w Ryjewie (nr rejestru B-122) oraz w Straszewie w kościele św. Katarzyny – kamienna kropielnica (nr rejestru B-121).

Gmina Sadlinki

W gminie zarejestrowano dwa zabytki w rejestrze zabytków nieruchomych Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Są to kościół i kaplica w Nebrowie Wielkim.

W rejestrze zabytków ruchomych brak wpisów.

Gminna Ewidencja Zabytków

Gminna ewidencja zabytków składa się z kart adresowych wykonanych w formacie A-4, które zawierają adres zabytku, nazwę obiektu, datowanie, fotografie i mapy. W formie rozszerzonej opis obiektu wraz ze stanem zachowania. Punktem wyjścia dla wykonania kart adresowych jest wykaz wojewódzkiej ewidencji zabytków, zamieszczony na stronie internetowej Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Gdańsku, do którego wójtowie gmin lub prezydenci miast mogą dodać inne obiekty, ważne dla opracowywanego terenu. Karty adresowe zaopatrzone w aktualne fotografie, stanowią dokumentację historycznej architektury regionu, pozwalającą określić specyfikę zachowanego zasobu.

Miasto Kwidzyn

W gminnej ewidencji zabytków miasta Kwidzyna znalazły się 633 kart adresowe, ujmujące zachowane historyczne obiekty. Od 2012 r. wyłączono z ewidencji 5 obiektów, które utraciły wartości zabytkowe, toteż aktualnie gminna ewidencja liczy 628 obiektów. Oprócz najbardziej znanych zabytków, wpisanych do rejestru zabytków, opracowano także szeroki zestaw budownictwa mieszkaniowego, gospodarczego, budynki przemysłowe oraz zieleń komponowaną.

Gmina Kwidzyn.

Gminna ewidencja zabytków zawiera 473 karty adresowe architektury. Poza obiektami wpisanymi do rejestru zabytków, są to liczne cmentarze, kapliczki, zespoły dworsko-parkowe, obiekty przemysłowe i mieszkaniowe.

Gmina Gardeja.

Gminna ewidencja zabytków liczy 460 kart adresowych, wśród których przeważają zespoły dworsko-parkowe z dużymi folwarkami, liczącymi nieraz kilkanaście obiektów. Równie dużo jest budownictwa wiejskiego.

Gmina Prabuty

W Gminnej Ewidencji Zabytków znajduje się 806 kart adresowych zabytków z terenu miasta i gminy.

Gmina Ryjewo

W Gminnej Ewidencji Zabytków ujęto 189 kart adresowych zabytków architektury i budownictwa.

Gmina Sadlinki

W Gminnej Ewidencji Zabytków umieszczono 623 karty adresowe zabytków nieruchomych.

KATALOG ZASOBÓW POWIATU
(opracowany na podstawie aktualnych gminnych ewidencji zabytków)

MIASTA		GMINY					
REJESTR ZABYTKÓW NIERUCHOMYCH ARCHITEKTURY							
KWIDZYN	PRABUTY	GARDEJA	KWIDZYN	PRABUTY	RYJEWO	SADLINKI	RAZEM
59	14	12	12	14	9	2	122
REJESTR ZABYTKOW NIERUCHOMYCH ARCHEOLOGICZNYCH							
1	1	3	7	1	8	0	21
REJESTR ZABYTKOW RUCHOMYCH (zespoły wyposażenia)							
2	2	0	2	2	2	0	10
EWIDENCJA ZABYTKOW NIERUCHOMYCH							
628	396	460	473	329	189	623	3098
EWIDENCJA ZABYTKÓW ARCHEOLOGICZNYCH							
31	5	114	134	79	65	8	436
EWIDENCJA UKŁADÓW URBANISTYCZNYCH I RURALISTYCZNYCH							
1	1	9	11	7	10	11	50
EWIDENCJA HISTORYCZNYCH CMENTARZY							
10	5	23	16	15	8	12	89

6.4. Zabytki o najważniejszym znaczeniu dla powiatu

Powiat kwidziński jest niezwykle nasycony obiektami zabytkowymi, to one decydują o niepowtarzalnym klimacie miast takich jak Kwidzyn czy Prabuty, ale przede wszystkim wielu wsi położonych wzdłuż Wisły i na pobliskiej wysoczyźnie.

Na **terenie Kwidzyna** najbardziej znaczące dla historii miasta zabytki to obiekty, które ukształtowały poprzez kolejne wieki jego przestrzeń miejską. Zatem z jednej strony będzie to **średniowieczny układ Starego Miasta** w obrębie murów obronnych, z siecią ulic i zabudową skupioną wokół regularnego rynku oraz górującym nad miastem oraz całą doliną Wisły **kompleksem zamkowo-katedralnym**. Wprawdzie autentyczna zabudowa wokół rynku zachowana jest obecnie jedynie na poziomie piwnic, lecz właśnie dzięki temu znamy pierwotny zamysł co do kształtu średniowiecznego miasta, charakteru domostw, używanych technik i materiałów. Stanowi to bezcenny przekaz budowniczych działających na rzecz miasta poprzez kolejne wieki, pozwalający obecnym pokoleniom zgłębić i docenić tajniki przeszłości.

Z drugiej strony równie ważnym czasem dla ukształtowania struktury budowlanej dzisiejszego miasta był okres regencji, kiedy Kwidzyn stał się najważniejszym ośrodkiem prowincji, stolicą władz administracyjnych. Zaowocowało to powstaniem **dzielnicy reprezentacyjnej z grupą gmachów użyteczności publicznej** wykreowanych przez najlepszych architektów pruskich, liczących się w skali europejskiej. Zrealizowano dzieła według projektów Friedricha Augusta Stulera, Davida Gilly czy Ferdinand von Quasta. Wszystkie te obiekty przetrwały w niezłym stanie liczne zawirowania dziejowe, a obecnie dzięki stopniowo prowadzonym pracom renowacyjnym ponownie nabierają blasku (w tej chwili trwa remont siedziby Sądu Rejonowego).

Równie ważnym elementem w kreowaniu wizerunku miasta są **wielkoprzestrzenne zespoły koszarowe**, których okazałe gabaryty licowanych cegłą budynków, stanowią zdecydowane dominanty w miejskiej strukturze. Dla tak obszernych zespołów największą trudnością pozostaje zwykle znalezienie odpowiedniej funkcji. W Kwidzynie udało się to znakomicie, dwa zespoły koszar zostały w pełni zagospodarowane, przy

ul. Grudziądzkiej, gdzie ostatnio trwały prace przy aranżacji placu wewnętrznego, który scali otaczające budynki. Przy ul. Kościuszki 29 ulokowano siedzibę Starostwa Powiatowego, dzięki czemu ta część miasta zyskała na znaczeniu.

Kolejną charakterystyczną dzielnicą, wyróżniającą się w skali Kwidzyna jest z pewnością **zespół w Miłosnej**. Ten jednorodny stylistycznie, starannie zaplanowany kompleks budynków, otoczony komponowaną zielenią, stanowi rekreacyjne zaplecze miasta.

Dla gminy Kwidzyn najcenniejszymi obiektami są dwa założenia dworsko-parkowe, każde o odmiennej formie, a także historii. Zespół dworsko-parkowy w **Górkach** to nie tylko dwór wzniesiony w 1 ćw. XVI w., następnie wielokrotnie przebudowywany oraz park krajobrazowy, lecz również pamięć o aktywnym ośrodku polskości w okresie międzywojennym. Z kolei dwór w **Liczu** w otoczeniu kameralnego parku, który w ostatnich latach odzyskał dawną świetność, zwraca uwagę rzadką wśród dworów tego regionu barokową bryłą o ceglanych, bogato zdobionych elewacjach.

Obecność kultury mennonickiej w tym rejonie przypomina odrestaurowany mały **cmentarzyk w Marezie**, malowniczo położony przy drodze, wśród pól.

W gminie Gardeja wyróżniają się liczne założenia pałacowo-dworsko-parkowe z obszernymi folwarkami, takie jak w **Nowej Wiosce, Klecewie czy Otlówku**. Położone malowniczo w pobliżu jezior, na pagórkowatym terenie, otoczone

rozległymi parkami, prezentują dobry poziom ówczesnej architektury, zarówno w przypadku siedzib właścicieli, jak i budynków gospodarczych.

W **Prabutach** szczególnie cenny jest średniowieczny układ miasta w obrębie murów obronnych, z relikami zamku biskupiego, katedrą p.w. św. Wojciecha i tzw. Kościołem Polskim, połączonym z murami miejskimi. Zabytkiem jedynym w swoim rodzaju są wodociągi miejskie, działające od 1. połowy XVIII w. Na obszarze gminy wyróżniają się barokowe kościoły w Gdakowie, Obrzynowie czy Rodowie, często z zachowanym starszym wyposażeniem.

W **gminie Ryjewo** zachowało się sporo historycznych układów wsi, zwłaszcza rzędówek typowych dla osadnictwa olęderskiego (wsie Jarzębina, Matowskie Pastwiska, Rudniki), a także budownictwo z tego kręgu. Zdecydowanie wyróżnia się zagroda w Matowskich Pastwiskach 30, lecz budynki w Rudnikach, Barcicach, Benowie czy Jarzębinie również zasługują na uwagę. Ta gmina przoduje w porządkowaniu i opiece nad cmentarzami mennonickimi, z których dwa można oglądać w Benowie, a mniejszy w Jarzębinie. W pn części gminy zachowało się wiele ciekawych kapliczek przydrożnych, w Straszewie aż cztery oraz najbardziej okazała w Trzcianie.

Gmina Sadlinki wyróżnia się zachowanymi w znacznej ilości drewnianymi suszarniami tytoniu, szczególnie w miejscowościach Bronisławowo, Olszanica i Sadlinki. Tutaj znajdował się najstarszy dom podcieniowy, obecnie przeniesiony do skansenu budownictwa olęderskiego w Nieszawce Wielkiej koło Torunia. Natomiast z nowszych zabytków można wskazać interesującą kompozycję modernistycznego osiedla przy ul. Robotniczej w Sadlinkach.

6.5. Zabytki stanowiące własność powiatu

L.P.	OBIEKT	ADRES	FORMA OCHRONY
1.	Zespół Szkół Ponadgimnazjalnych nr 1	Kwidzyn, ul. Słowiańska 13	Rejestr zabytków
2.	Pałac Fermora, siedziba regencji, obecnie Zespół Szkół Ponadgimnazjalnych nr 2	Kwidzyn, ul. Katedralna 5	Rejestr zabytków
3.	Gimnazjum Polskie, obecnie Zespół Szkół Ogólnokształcących nr 1	Kwidzyn, ul. Konarskiego 12	Rejestr zabytków
4.	Koszary Szkoły Podoficerskiej, ob. Urząd Pracy	Kwidzyn, ul. Grudziądzka 30	Rejestr zabytków
5.	Zespół dworsko-parkowy w Górkach, ob. Kwidzyński Park Przemysłowo-Technologiczny	Górki, gmina Kwidzyn	Rejestr zabytków
6.	Koszary artyleryjskie, ob. siedziba Starostwa Powiatowego	Kwidzyn, ul. Kościuszki 29 b	Gminna Ewidencja Zabytków
7.	Ob. Dom Pomocy Społecznej	Ryjewo, ul. Donimirskich 8/6	Gminna Ewidencja Zabytków

6.6. Zabytki proponowane do wpisu do rejestru zabytków

Wśród zabytków miasta Kwidzyna znaczną grupę stanowią obiekty chronione prawnie poprzez wpis do rejestru zabytków województwa pomorskiego. Jednak w ostatnich latach uznanie badaczy zyskały nowe zjawiska w ochronie dziedzictwa, w tym szczególnie popularny stał się nurt modernizmu. Na terenie Kwidzyna znajdują się bardzo dobre przykłady takich rozwiązań, które powinny znaleźć się w rejestrze zabytków ze względu na ciekawe ujęcie stylistyczne, ale także z uwagi na niebezpieczeństwo nierozważnych remontów, którym takie obiekty często są poddawane. Doskonałym przykładem budownictwa z kręgu modernizmu jest zarówno szkoła zawodowa dla chłopców przy ul. Warszawskiej 13, jak i szkoła rolnicza przy ul. Grunwaldzkiej 2.

Natomiast w **Gardei** ochrony wymaga z pewnością kościół p.w. Serca Pana Jezusa, zbudowany w 1932 r., nawiązujący w kompozycji elewacji wsch. i zach. do stylu ekspresjonizmu ceglanego.

Wpisem do rejestru należy objąć koniecznie teren dawnego **portu w Korzeniewie**, zarówno basen portowy, budynki bosmanatu z wodowskazem i urzędu wodnego, a także zachowany obelisk oraz zieleń komponowaną. Tak dobrze zachowany i jednorodny stylistycznie nadrzeczny zespół portowy to jedyny taki przykład w całym województwie pomorskim.

W Prabutach ochroną prawną przez wpis do rejestru powinien zostać objęty zespół szpitala specjalistycznego, który został podzielony i część obiektów ma teraz różnych właścicieli, co wymaga koordynacji przy planowanych pracach remontowych. Podobny problem występuje w obrębie niezwykle ciekawego osiedla mieszkaniowego pracowników dawnej cukrowni, które również powinno znaleźć się w rejestrze zabytków. Z obiektów mieszkalnych wpisem powinny zostać objęte domy przy ul. Jagiełły 14 i Warszawskiej 26, a wśród przemysłowych można rozważyć ochronę młyna przy ul. Wojska Polskiego i gazowni przy ul. Kwidzyńskiej. W **gminie Prabuty** wpisem do rejestru powinny zostać objęte przede wszystkim zespoły dworsko-parkowe, w tym dwór w Kałdowie, Raniewie i Stankowie.

Na terenie **gminy Ryjewo** najbardziej interesujące wydają się układy ruralistyczne wsi, wśród których wskazać trzeba Rudniki jako przykład rzędówki przywałowej, Ryjewo, reprezentujące typową ulicówkę oraz Mątowskie Pastwiska scalające układ rzędowy z łańcuchowym.

Wreszcie w **gminie Sadlinki** na ochronę zasługuje interesujące osiedle modernistyczne przy ul. Robotniczej, skupione wokół owalnego placu.

7. Ocena stanu zachowania dziedzictwa kulturowego z analizą szans i zagrożeń SWOT wskazanie regionalnych i ponadregionalnych zasobów dziedzictwa powiatu i wyróżniających się walorów krajobrazu kulturowego

MOCNE STRONY	SŁABE STRONY
<p>1. Walory krajobrazowo-przyrodnicze powiatu (Wisła i Dolina Wisły, lasy, jeziora i wyżyny), połączone z dogodną komunikacją (bliskość autostrady A-1, atrakcyjny nowy most na Wiśle)</p> <p>2. Duży wybór szlaków turystycznych (pieszych, wodnych, rowerowych, samochodowych)</p>	<p>1. Niedostateczna baza noclegowa-gastronomiczna, przeznaczona dla przeciętnego turysty</p> <p>2. Słabo rozwinięta sieć agroturystyczna</p>
<p>Wysoka jakość artystyczna i ranga historyczna zabytków regionu:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Gotycka architektura obronna (Kwidzyn, Prabuty) 2. Architektura publiczna okresu regencji w Kwidzynie 3. Zabytki kultury mennonickiej 4. Zespół portu rzeczno-głazowego w Korzeniewie 5. Wodociąg w Prabutach 6. Zespoły dworsko-parkowe z folwarkami 7. Cmentarze wielowyznaniowe 8. Zespoły koszarowe 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Duża ilość obiektów zabytkowych wymagających kosztownych remontów konserwatorskich 2. Brak jednolitego programu współfinansowania remontów obiektów zabytkowych na terenach wiejskich, stanowiących własność prywatną 3. Niska wiedza użytkowników na temat odpowiedniego utrzymania obiektu zabytkowego 4. Nieskuteczne rozwiązania prawne wobec działań samowolnych, degradujących wartość zabytków
<p>Dobrze utrzymane zabytkowe obiekty sakralne, monumentalne katedry i niewielkie kościoły wiejskie, zróżnicowane chronologicznie – od budowli średniowiecznych po modernistyczne, z zachowanym bogatym wyposażeniem wnętrza</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Duże nakłady finansowe na odpowiednie prace konserwatorskie, zwłaszcza przy wyposażeniu wnętrz zabytkowych kościołów. 2. Zabezpieczenie przeciwpożarowe, przeciwwłamaniowe i powodziowe.
<p>Charakterystyczne formy budownictwa regionalnego:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Budownictwo olęderskie 2. Zespoły dworsko-folwarczno- parkowe 3. Suszarnie tytoniu 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Zanik tradycyjnego budownictwa drewnianego i murowanego (mieszkalnego oraz gospodarczego), świadczącego o tożsamości regionu 2. Brak współczesnych projektów bazujących na miejscowej tradycji architektonicznej
<p>Bogactwo krajobrazu kulturowego:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Zagospodarowanie hydrograficzne Doliny Wisły (wały, groble, kanały, przepusty, mostki) 2. Osadnictwo holenderskie – wsie nadwiślańskie 3. Pozostałości bogatej infrastruktury kolejowej 4. Przydrożne kapliczki i krzyże 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Niewystarczające eksponowanie charakterystycznych urządzeń melioracyjno-hydrograficznych oraz kolejowych (wiadukty, relikty mostów, nasypy) 2. Brak zagospodarowania lub niewłaściwe wykorzystanie części obiektów zabytkowych, zwłaszcza zabytków techniki i przemysłu. 3. Zły stan zachowania małej architektury sakralnej (np. kapliczka w Tychnowach)

SZANSE	ZAGROŻENIA
<ul style="list-style-type: none"> Otwarcie społeczności na różnokulturową tradycję powiatu, przejawiające się dbałością o materialne relikty przeszłości (mennonici, ewangelicy, Żydzi) na poziomie lokalnej społeczności i władz gmin (porządkowanie cmentarzy, oznakowanie obiektów, tablice informacyjne) Przykład odnowionych konserwatorsko obiektów, z wprowadzoną nową funkcją jako atrakcji miasta (Kwidzyn, dwa zespoły koszar, młyn przy ul. Kościuszki 3, Prabuty tzw. Kościół Polski, mury obronne) Projektowane parki i skanseny (Park Krajobrazowy Dolnej Wisły, skansen w Korzeniewie, park kulturowy-Ryjewski Zakątek Mennonicki) 	<ol style="list-style-type: none"> Duża skala przeprowadzanych termoizolacji budynków stanowiących zagrożenie dla historycznej kompozycji elewacji i wystroju architektonicznego Niekontrolowana wymiana stolarki okiennej i drzwiowej niedostosowanej do historycznych form Plany inwestorów nieuwzględniające charakteru obiektów zabytkowych przy zmianie funkcji zespołów i obiektów zabytkowych. Zbyt mała ilość systemów zabezpieczeń zabytków (ochrona przeciwwłamaniowa, przeciwpożarowa, stały monitoring)
Postęp w dziedzinie finansowania ochrony zabytków z różnych źródeł (międzynarodowych, państwowych, regionalnych, gminnych, prywatnych)	Zdarzenia losowe pożary, powodzie, niekontrolowane zjawiska atmosferyczne
<ol style="list-style-type: none"> Traktowanie zabytków jako produktu gospodarczego, stanowiącego część programów turystyczno-kulturowych Reaktywowanie tradycyjnych rzemiosł. 	<ol style="list-style-type: none"> Prowadzenie remontów bez stosownej wiedzy o zabytku i koniecznych uzgodnień Stosowanie nieodpowiednich materiałów (ahistorycznych) przy remontach i konserwacji obiektów zabytkowych (blachodachówka, stolarka PCV)
<ol style="list-style-type: none"> Rozwój turystyki regionalnej i tematycznej, włączającej do oferty obiekty zabytkowe (szlaki historyczne: mennonicki, kolejowy, wiślany, zamków gotyckich), poprzedzonej popularyzacją najciekawszych zjawisk Wsparcie inicjatyw lokalnych i i pozarządowych organizacji działających na polu ochrony zabytków Coraz większe zainteresowanie mieszkańców powiatu przeszłością regionu i poszukiwaniem jej relikwów (dyskusje na forach internetowych: Pomorskie Forum Eksploracyjne) Popularyzacja wydawnictw związanych z ochroną zabytków w ujęciu naukowym i popularnym (od monografii miasta do Schodów Kawowych) Rozwój mediów i nowych systemów informacji oraz 	<ol style="list-style-type: none"> Niedostateczne fundusze na prace konserwatorskie i budowlane przy obiektach zabytkowych. Brak wiedzy właścicieli o możliwościach pozyskiwania środków na prace przy zabytkach z różnych źródeł Kadra rzemieślniczo-wykonawcza nieobeznana z tradycyjnymi technikami koniecznymi przy pracach w obiektach zabytkowych

wykorzystanie ich w popularyzowaniu zabytków (działające encyklopedie internetowe i muzea wirtualne: kwidzynopedia, muzeum wirtualne Gardei i Kwidzyna)	
--	--

8. Założenia programu

Zgodnie z obowiązującą ustawą o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, wieloletni Powiatowy Program Opieki nad Zabytkami ma na trwałe wprowadzić problematykę związaną z zabytkami w obszarze zainteresowania i troski władz powiatu. Przejawem tego zainteresowania ma być podejmowanie działań angażujących różne podmioty, a także włączenie do tych działań czynników społecznych. Wdrożenie Powiatowego Programu Opieki nad Zabytkami, poprzez wykonanie wskazanych zadań, ma pomóc w realizacji celów określonych przez ustawodawcę.

8.1 Cel programu

Głównym celem strategicznym Programu Opieki nad Zabytkami Powiatu Kwidzyńskiego na lata 2015-2018 będzie:

OCHRONA I KSZTAŁTOWANIE DZIEDZICTWA KULTUROWEGO POWIATU KWIDZYŃSKIEGO

PRIORYTET I : Tożsamość regionalna oraz bogactwo wielokulturowe powiatu kwidzyńskiego	
Kierunki działań	Zadania
<ul style="list-style-type: none"> Zachowanie historycznej wielokulturowości regionu. Działania na rzecz odnowienia przerwanej ciągłości historycznej dziedzictwa kulturowego 	<p>Zapobieganie degradacji zabytków pozostałych po dawnych kulturach:</p> <ul style="list-style-type: none"> cmentarze różnowyznaniowe: mennonickie, ewangelickie, żydowskie kościół, kapliczki przydrożne i krzyże miejsca pamięci, kamienie pamiątkowe, tablice <p>Ochrona tradycyjnej, regionalnej architektury:</p> <ul style="list-style-type: none"> budownictwo olęderskie suszarnie tytoniu <p>Opieka nad dziedzictwem niematerialnym:</p> <ul style="list-style-type: none"> zachowanie dawnych nazw geograficznych i

	<p>zwyczajowych</p> <ul style="list-style-type: none"> wspieranie tradycyjnych obchodów świąt, rocznic wydarzeń
--	--

PRIORYTET II: Ochrona i świadome kształtowanie krajobrazu kulturowego powiatu kwidzyńskiego	
Kierunki działań	Zadania
<ul style="list-style-type: none"> Współpraca z gminami w zakresie opracowywania miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego i projektów rewaloryzacji przestrzeni publicznej w celu zachowania tradycyjnego krajobrazu kulturowego Zachowanie autentyczności jako największej wartości dziedzictwa kulturowego. 	<ul style="list-style-type: none"> Egzekwowanie zapisów dotyczących działalności inwestycyjnej na obszarach objętych ochroną w miejscowych planach zagospodarowania w zakresie wysokości, formy i funkcji zabudowy Określenie we współpracy z gminami kierunków rozwoju miejscowości o metryce historycznej : wskazanie terenów pod przyszłą zabudowę, uwzględniających zwłaszcza zabytkowe układy przestrzenne Na terenach miejskich (Prabuty) i dawnych miejskich (Gardeja) opracowanie zakresu i charakteru uzupełnień typu plombowego Dbłość o formy nowych obiektów, ich gabaryty dostosowane do historycznego sąsiedztwa, a przy nowoczesnej formie użycie tradycyjnych materiałów) Zachowanie charakterystycznej dla powiatu panoramy osadniczej miejscowości położonych przy wałach Wisły (rzędówki bagienne i przywałowe) Wytypowanie ochrony sylwet historycznych miejscowości (zagrożenie farmami wiatraków, masztami telefonii cyfrowej i obiektami wielkogabarytowymi) dbłość o zieleń komponowaną, zarówno wysoką w obrębie cmentarzy i zespołów

	dworsko-parkowych czy alei przydrożnych, zwłaszcza szpalerów wierzbowych oraz średnią przy kanałach odwadniających poprzez zachęcanie do tworzenia gminnych programów zarządzania zielenią
--	--

PRIORYTET III: Badanie, dokumentacja oraz promocja i edukacja na rzecz dziedzictwa kulturowego	
Kierunki działań	Zadania
<ul style="list-style-type: none"> Wspieranie prac badawczo-inwentaryzacyjnych nad zabytkami Edukacja i popularyzacja ochrony zabytków Promocja dziedzictwa kulturowego 	<ul style="list-style-type: none"> Monitoring sporządzania gminnych ewidencji zabytków (ob. 22 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami) Działania edukacyjne (konkursy, wystawy, foldery) Tworzenie szlaków tematycznych z oznakowaniem wybranych zabytków (Szlak Zabytków Techniki, Szlak Dawnej Granicy między Prusami Książęcymi i Królewskimi oraz granicy międzywojennej). Promocja dobrze wykonanych prac budowlano-konserwatorskich poprzez stronę internetową starostwa i zainteresowanie mediów.

Priorytet IV: Zarządzanie regionalnym dziedzictwem kulturowym	
Kierunki działań	Zadania
<ul style="list-style-type: none"> • Działania finansowe • Działania organizacyjno- prawne • Działania koordynujące 	<ul style="list-style-type: none"> • Finansowanie prac konserwatorskich przy zabytkach należących do powiatu • Opracowanie regulaminu dotacji przeznaczonej na dofinansowanie prac konserwatorskich, remontowych, budowlanych przy zabytkach wpisanych do rejestru • Opiniowanie obiektów proponowanych do wpisu do rejestru zabytków i do gminnej ewidencji zabytków • Koordynacja aktualizacji gminnych programów opieki nad zabytkami • Ustanawianie społecznych opiekunów zabytków • Rozpoznanie konieczności zabezpieczenia przeciwpożarowego • Popieranie inicjatyw tworzenia parków kulturowych, rezerwatów, skansenów

9. Mechanizmy i źródła finansowania

Źródła finansowania	Przedmiot finansowania
Pomorski Wojewódzki Konserwator Zabytków (środki finansowe z budżetu państwa z tej części, którą dysponuje wojewoda)	<ul style="list-style-type: none"> • Konserwacja i remonty zabytkowych obiektów (ruchomych i nieruchomych) o ważnym znaczeniu historycznym, naukowym i artystycznym, będących w złym stanie technicznym na terenie województwa pomorskiego • Ratownicze badania archeologiczne. • Dokumentacja konserwatorska, ewidencyjna i archeologiczna.
Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego	W ramach aktualnych Programów Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego: Ochrona Dziedzictwa Kulturowego

	<ul style="list-style-type: none"> • Ochrona zabytków • Wspieranie działań muzealnych • Kultura ludowa i tradycyjna • Ochrona zabytków archeologicznych • Ochrona i cyfryzacja dziedzictwa kulturowego • Miejsca Pamięci Narodowej <p>W ramach programu „Dziedzictwo Kulturowe”, priorytet 1. „Ochrona zabytków”, priorytet 2. „Rozwój instytucji muzealnych” oraz priorytet 5. „Ochrona dziedzictwa kultury ludowej”:</p> <ul style="list-style-type: none"> • ochrona i zachowanie materialnego dziedzictwa kulturowego, • konserwacja i zabezpieczenie obiektów muzealnych, • konserwacja i rewaloryzacja zabytków, • ochrona dziedzictwa kultury ludowej. <p>Program Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego – w ramach programu „Rozwój infrastruktury kultury”:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Zachowanie, waloryzacja i ochrona dziedzictwa kulturowego w ramach Mecenatu Państwa. • Ochrona zabytków i opieka nad zabytkami (dotacje celowe przeznaczone na finansowanie lub dofinansowanie zadań z zakresu administracji rządowej i innych zadań oraz na finansowanie lub dofinansowanie prac remontowych i konserwatorskich obiektów zabytkowych jednostkom należącym i nienależącym do sektora finansów publicznych). • Dotacje podmiotowe dla narodowych instytucji.
Ministerstwo Spraw Wewnętrznych – Fundusz Kościelny	Remont i konserwacja obiektów sakralnych o wartości zabytkowej
Ministerstwo Środowiska – państwowe jednostki budżetowe – Parki Narodowe	Wydatki bieżące i inwestycyjne na utrzymanie Parków Narodowych wraz z muzeami przyrodniczymi Wydatki na ochronę krajobrazu kulturowego

Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi	<p>Program Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014-20. Pkt. 8.2.7.3.5</p> <p>Ochrona zabytków i budownictwa tradycyjnego. Poddziałanie 7.6 Wsparcie badań i inwestycji związanych z utrzymaniem, odbudową i poprawą stanu dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego wsi, krajobrazu wiejskiego i miejsc o wysokiej wartości przyrodniczej. Wsparcie obejmuje ob. odnawianie i poprawę stanu zabytkowych obiektów budowlanych, służących zachowaniu dziedzictwa kulturowego</p>
Wojewódzki Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej w Gdańsku	Badania, rewaloryzacje, zakładanie parków, alei itd.
Województwo Pomorskie	Ochrona zabytków województwa pomorskiego: dotacje na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków województwa
	Konkursy dla jednostek samorządowych z terenu pomorskiego, podejmujących prace konserwatorskie, restauratorskie i budowlane przy zabytkach
	Utrzymanie i tworzenie szlaków turystycznych
	Rozwój i budowa produktów turystycznych
	Wspieranie i ochrona dziedzictwa kulturowego
	Finansowanie bieżącej działalności i inwestycji instytucji kultury, w szczególności muzeów, w tym na konserwację zabytków
Jednostki administracyjne Kościołów i związków wyznaniowych	<p>Fundusz kościelny : remonty i konserwacja obiektów o charakterze sakralnym</p> <p>Wydatki bieżące i inwestycyjne na utrzymanie muzeów kościelnych i związków wyznaniowych</p>

Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze	Wydatki bieżące i inwestycyjne na utrzymanie muzeów PTTK oraz inne wydatki, utrzymanie szlaków
--	--

10. Monitoring i ocena realizacji programu

Realizacja Powiatowego Programu Opieki nad Zabytkami na lata 2015-2018 powinna być przedmiotem systematycznego monitorowania. Zgodnie z **ustawowym wymogiem Zarząd Powiatu w Kwidzynie sporządza sprawozdanie za dwuletni okres jego realizacji, które musi zostać przyjęte przez Radę Powiatu.**

Monitoring służy następującym celom:

- dostarczaniu podmiotom biorącym udział w zarządzaniu miejscem czy obiektem informacji o skuteczności prowadzonych działań ochronnych,
- umożliwieniu stałej weryfikacji i ulepszania działań ochronnych,
- dostarczaniu organom sprawującym nadzór nad obszarem będącym przedmiotem ochrony danych o stanie przedmiotu ochrony,
- sporządzaniu okresowych raportów, umożliwiających przegląd zadań w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego.

Szczególnie ważne jest stwierdzenie, w jakich przypadkach wyniki monitoringu wpłynęły na sposób sprawowania ochrony nad dobrami dziedzictwa kulturowego. Monitoring powinien być tak zaplanowany, aby umożliwiał ocenę przynajmniej takich parametrów, jak:

- skuteczność ochrony (porównanie otrzymanych rezultatów z rezultatami oczekiwanymi, wyrażonymi poprzez stan ochrony),
- skuteczność zastosowanych środków,
- zmianę stanu obiektu,
- zagrożenie środowiskowe

Wskaźnikami określającymi realizację celów i priorytetów Programu są m. innymi:

Cel strategiczny /Priorytet	Wskaźniki
<p style="text-align: center;">Cel strategiczny: Ochrona i kształtowanie dziedzictwa kulturowego powiatu kwidzyńskiego</p>	
<p>Priorytet I: tożsamość regionalna i bogactwo wielokulturowe powiatu kwidzyńskiego</p>	Liczba projektów popularyzujących dziedzictwo kulturowe
	Liczba utworzonych nowych produktów regionalnych i lokalnych
	Liczba stowarzyszeń podtrzymujących i badających tradycje lokalne
	Liczba organizacji i stowarzyszeń podtrzymujących miejscowy folklor
<p>Priorytet II.: Ochrona i świadome kształtowanie krajobrazu kulturowego</p>	Liczba miejscowych planów zagospodarowania, w których uwzględniono ochronę dziedzictwa kulturowego
	Liczba utworzonych parków kulturowych, skansenów, rezerwatów
<p>Priorytet III: Badanie i dokumentacja oraz promocja i edukacja na rzecz dziedzictwa kulturowego</p>	Liczba zorganizowanych imprez, wydarzeń, warsztatów, szkoleń o tematyce związanej z dziedzictwem kulturowym
	Liczba obiektów zabytkowych pełniących funkcje turystyczne, kulturalne, edukacyjne i społeczne
	Liczba opracowanych szlaków kulturowych
	Liczba ofert turystycznych, wykorzystujących elementy dziedzictwa kulturowego
	Liczba publikacji promocyjnych, wydawnictw związanych z popularyzacją zabytków

Priorytet IV: Zarządzanie regionalnym dziejnictwem kulturowym	Wysokość środków finansowych przeznaczonych na ochronę i opiekę nad zabytkami
	Liczba aktualnych programów opieki nad zabytkami w gminach
	Liczba przeprowadzonych rewaloryzacji obiektów
	Liczba zabytków wpisanych do rejestru zabytków
	Liczba obiektów zabytkowych zabezpieczonych przed włamaniem i pożarem

11. Wykorzystana literatura i materiały

Archiwum Powiatowego Konserwatora w Kwidzynie (*dokumentacje, materiały pomocnicze, materiały ewidencyjne, zestawienia danych, fotografie dawne i współczesne*)

- Kwidzyn. *Z dziejów miasta i okolic*, Olsztyn 1982.
- A. Dobry, *Architektura i budownictwo Kwidzyna w czasach rejencji*, (w:) "Rocznik Gdański", t. LV, 1995, z. 1,
- K. Mikulski, J. Liguz, *Kwidzyn. Dzieje miasta*, Kwidzyn 2004.
- A. Barganowski, H. Michalik, *Powiat kwidzyński*, 2007.
- M. Prarat, *Architektura chłopska Doliny Dolnej Wisły w latach 1772-1945*, Toruń 2012
- A. Lademann-Wcisło, P. Sadkowski, *Kościół p.w. św. Trójcy w Kwidzynie*, „Krople Historii”, zeszyt 24, 2013.
- „Zeszyty kwidzyńskie” (2001 – Prabuty, Przyczynki do historii Kwidzyna, 2003- Wędrówki śladami mennonitów, 2008- Z historii Kwidzyna i okolic, Nazewnictwo w powiecie kwidzyńskim, 2010-Haft powiślański, 2011- Wody powiatu kwidzyńskiego)
- Wydawnictwo „Schody Kawowe”
- Wydawnictwo „Krople Historii”.

Strony internetowe:

- Strona Narodowego Instytutu Dziedzictwa w Warszawie: www.nid.pl
- Strona internetowa Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Gdańsku:
www.ochronazabytkow.gda.pl
- Witryna Starostwa Powiatowego w Kwidzynie: powiatkwidzynski.pl
- Pomorskie Forum Eksploracyjne: www.eksploracja.pl
- Archiwalne mapy Pomorza Gdańskiego: ww.mapy.eksploracja.pl
- Kwidzynopedia: kwidzynopedia.pl

- Wirtualne Muzeum Gardei: www.zs.gardeja.ckj.edu.pl
- Muzeum Wirtualne Kwidzyna: www.ckj.edu.pl
- P. Obód, Mennonici na Żuławie Kwidzyńskiej: www.nebrowo.ckj.edu.pl

12. Aneksy:

- Rejestr zabytków nieruchomości - A
- Rejestr zabytków ruchomych - B
- Rejestr zabytków archeologicznych – C

Rejestr zabytków nieruchomości.

GMINA GARDEJA

L.P.	MIEJSCOWOŚĆ / ADRES	OBIEKT	NR REJESTRU
1.	Czarne Dolne	Kościół par. p.w. Matki Bożej Różańcowej i św. Antoniego	1379
2.	Gardeja	Układ urbanistyczny	1342
3.	Gardeja, ul. Kwidzyńska	Kościół fil. p.w. św. Józefa z cmentarzem i obeliskiem	1588
4.	Gardeja, ul. Grudziądzka	Cmentarz katolicki z bramą i kaplicą	1587
5.	Klecewo 3	Budynek mieszkalny	1264
6.	Klecewo	Kuźnia	1265
7.	Klecewo	Pałac z folwarkiem	1266
8.	Nowa Wioska	Układ ruralistyczny wsi	1314
9.	Nowa Wioska	Kościół par. p.w. Zwiastowania NMP z cmentarzem	1550
10.	Otlówko	Zespół pałacowo-parkowy	1683
11.	Trumieje	Kościół fil. p.w. Chrystusa Króla	264

MIASTO KWIDZYN

L.P.	ADRES	OBIEKT	NR REJESTRU
1.	Kwidzyn	Układ urbanistyczny Starego Miasta	107
2.	ul. Katedralna, Zbożowa	Zespół zamkowo-katedralny	263
3.	Ul. Gdańska, Górna	Zespół murów miejskich, odcinek zach.	719

	Batalionów Chłopskich	i pd.	
4.	Stary Rynek	Ruina wieży ratusza	720
5.	Ul. Batalionów Chłopskich 39	Spichlerz	721
6.	Ul. Słowiańska 17	Gimnazjum Schillera	722
7.	Ul. Słowiańska 14	Budynek mieszkalny	723
8.	Kwidzyn-Miłosna	Zespół stadniny koni wraz z terenem i zabudową, 2 bramy, park	977
9.	Ul. Magazynowa 8	Spichlerz	1057
10.	Ul. Kościuszki 54	Dworzec kolejowy	1240
11.	Ul. Ogrodowa 13	Magazyn	1241
12.	Ul. Batalionów Chłopskich 44 a	Synagoga	1313
13.	Ul. Słowiańska 15	Budynek mieszkalny	1356
14.	Ul. Kościuszki 6	Kamienica	1368
15.	Ul. Toruńska 2	Budynek mieszkalny	1374
16.	Ul. Grudziądzka	Kościół par. p.w. Św. Trójcy	1470
17.	Ul. Słowiańska 21	Kamienica	1473
18.	Ul. Słowiańska 13	Budynek mieszkalny	1474
19.	Ul. Grudziądzka 18	Budynek mieszkalny	1476
20.	Ul. Grudziądzka 10	Budynek mieszkalny	1477
21.	Ul. Grudziądzka 15	Budynek mieszkalny	1478
22.	Ul. Grudziądzka 17	Budynek mieszkalny	1479
23.	Ul. Grudziądzka 34	Budynek mieszkalny	1482
24.	Ul. Grudziądzka 36	Budynek mieszkalny	1483
25.	Ul. Grudziądzka 50	Budynek mieszkalny	1484
26.	Ul. Grudziądzka 48	Budynek mieszkalny	1488
27.	Ul. Grudziądzka 35	Budynek mieszkalny	1492
28.	Ul. Grudziądzka 37	Budynek mieszkalny	1493
29.	Ul. Basztowa 5	Kaplica Kościoła Ewangelicko- Metodystycznego	1494
30.	Ul. Katedralna 3	Pałac, dawna siedziba prezydenta regencji	1500
31.	Ul. Braterstwa Narodów 65	Siedziba Konsulatu Polskiego	1501
32.	Ul. Braterstwa Narodów 60	Budynek użyteczności publicznej	1504
33.	Ul. Braterstwa Narodów 56/58	Budynek mieszkalny	1506
34.	Ul. Katedralna 5	Pałac Fermora, siedziba regencji	1508

35.	Ul. Braterstwa Narodów 54	Budynek mieszkalny	1509
36.	Ul. Konarskiego 4	Budynek mieszkalny	1510
37.	Ul. Hallera 1	Budynek mieszkalny	1511
38.	Ul. Braterstwa Narodów 59	Budynek Wyższego Sądu Ziemskiego	1512
39.	Ul. Zbożowa 1	Plebania katedralna	1514
40.	Ul. Kościuszki 4-4a	Budynek mieszkalny	1515
41.	Ul. Toruńska 20	Budynek mieszkalny	1521
42.	Ul. Warszawska 18	Siedziba starostwa	1536
43.	Ul. Chopina 22	Budynek Banku Rzeszy	1540
44.	Ul. Warszawska 19	Siedziba Urzędu Miasta	1546
45.	Ul. Grudziądzka 30	Zespół koszar dawnej szkoły podoficerskiej	1560
46.	Ul. Magazynowa 11(162b.1)	Spichlerz	1579
47.	Plac Plebiscytowy	Budynek Sądu Rejonowego	1589
48.	Ul. Piłsudskiego 47	Klasztor OO. Franciszkanów	1626
49.	Ul. Braterstwa Narodów 50	Budynek poczty wraz z ogrodzeniem	1642
50.	Ul. Konarskiego 12	Gimnazjum Polskie	1651
51.	Ul. Piłsudskiego 21	Budynek Biblioteki Miejskiej	1655
52.	Plac Plebiscytowy	Szpital św. Jerzego	1658
53.	Ul. Hallera 4	Szkoła dla dziewcząt	1678
54.	Ul. Kościuszki 39	Kamienica	1685
55.	Ul. Piłsudskiego 32	Kamienica	1698
56.	Ul. Kościuszki 3	Zespół młyna parowego	1747
57.	Ul. Kościuszki 38	Kamienica	1776
58.	Ul. Piłsudskiego	Budynek kasyna cywilnego	1784
59.	Ul. Warszawska 6	Budynek mieszkalny	1835

GMINA KWIDZYN

L.P.	MIEJSCOWOŚĆ	OBIEKT	NR REJESTRU
1.	Górki 1	Dwór	1333
2.	Janowo	Kościół par. p.w. św. Jana Chrzciciela z cmentarzem i bramą	1439
3.	Licze	Zespół dworsko-parkowy	336
4.	Mareza	Cmentarz mennonicki	1249

5.	Podzamcze	Dwór	123
6.	Pastwa	Kościół fil. p.w. Najświętszego Serca Pana Jezusa	1886
7.	Rakowiec	Kościół par. p.w. Św. Antoniego z plebanią	836
8.	Rakowiec	Dwór	924
9.	Tychnowy	Kościół par. p.w. św. Jerzego z cmentarzem i bramą	265

GMINA PRABUTY

Lp.	MIEJSCOWOŚĆ	OBIEKT	NR REJESTRU
1.	Gdakowo	kościół filialny p.w. Św. Anny	26
2.	Obrzynowo	kościół parafialny p.w. Matki Boskiej Anielskiej	24
3.	Obrzynowo 13 (d. 2)	dom	459
4.	Obrzynowo 16 (d. 7)	podcień-pozostałość domu podcieniowego	460
5.	Orkusz	dwór	1665
6.	Prabuty	kościół filialny p.w. Św. Wojciecha	30
7.	Prabuty	układ urbanistyczny Starego Miasta Prabuty	63
8.	Prabuty ul. Zamkowa	kościół ewangelicko-augsburski tzw. Polski - ob. Izba Pamiątek	85
9.	Prabuty	zespół murów miejskich z Bramą Kwidzyńską (Szpitalną)	86
10.	Prabuty, ul. Miła, Mazurska	relikty zamku biskupiego	87
11.	Prabuty ul. Miła 2 (d. Bohaterów Stalingradu 4)	dom	88

12.	Prabuty, ul. Wałowa	wodociągi miejskie	458
13.	Prabuty, ul. Polna 2	dom	1261
14.	Prabuty, ul. Warszawska/Kwidzyńska	kościół parafialny p.w. Św. Andrzeja	1416
15.	Rodowo	kościół parafialny p.w. Św. Stanisława Kostki wraz z cmentarzem przykościelnym	463
16.	Trumiejki	kościół parafialny p.w. Trójcy Przenajświętszej wraz z cmentarzem przykościelnym	461

GMINA RYJEWÓ

Lp.	MIEJSCOWOŚĆ	OBIEKT	NR REJESTRU
1	Ryjewo	Kościół p.w. św. Rodziny	1437
2	Ryjewo	Kościół p.w. bł. Michała Kozala	1294
3	Benowo	kościół p.w. Najświętszego Serca Pana Jezusa	1451
4	Straszewo	kościół p.w. św. Katarzyny wraz z cmentarzem	1054
5	Watkowice Małe	Zespół dworsko-parkowy	1016
6	Watkowice Małe	Park wraz z domem zarządcy	1016
7	Rudniki 26	Budynek mieszkalny wraz z bramą i starodrzewem	1842
8	Benowo	kościół p.w. Najświętszego Serca Pana Jezusa	1451

GMINA SADLINKI

LP.	MIEJSCOWOŚĆ	OBIEKT	NR REJESTRU
1	Nebrowo Wielkie	Kościół p.w. Najświętszej Marii Panny Królowej Polski	1441

Rejestr zabytków ruchomych**KWIDZYN I GMINA KWIDZYN**

L.P.	MIEJSCOWOŚĆ	OBIEKT	NR REJESTRU
1.	Kwidzyn, ul. Zbożowa	Wystrój i wyposażenie konkatedry p.w. św. Jana Ewangelisty z kaplicą Groebenów	34
2.	Kwidzyn, ul. Piłsudskiego	Wyposażenie kościoła par. p.w. Świętej Trójcy	323
3.	Rakowiec	Wyposażenie kościoła par. p.w. św. Antoniego	316
4.	Tychnowy	Wystrój i wyposażenie kościoła par. p.w. św. Jerzego i Opatrzności Bożej	188

GMINA PRABUTY

L.P.	MIEJSCOWOŚĆ	OBIEKT	NR REJESTRU
1.	Gdakowo	Wyposażenie kościoła parafialnego p.w. Św. Anny	128
2.	Obrzynowo	wyposażenie kościoła parafialnego p.w. Matki Boskiej Anielskiej	129
3.	Rodowo	wyposażenie kościoła parafialnego p.w. Stanisława Kostki	132
4.	Prabuty	wyposażenie kościoła parafialnego p.w. św. Andrzeja	130
5.	Prabuty	wyposażenie kościoła filialnego p.w. św. Wojciecha	131

6.	Prabuty	Rynek fontanna rycerza Rolanda	348
7.	Trumiejki	wyposażenie kościoła parafialnego p.w. Trójcy Przenajświętszej	134

GMINA RYJEWÓ

LP.	MIEJSCOWOŚĆ	OBIEKT	NR REJESTRU
1	Ryjewo	Kościół p.w. św. Rodziny wyposażenie kościoła	122
2	Straszewo	Kościół św. Katarzyny kropielnica	121

GMINA SADLINKI. W gminie brak zabytków ruchomych wpisanych do rejestru zabytków.

REJESTR ZABYTKÓW ARCHEOLOGICZNYCH**GMINA GARDEJA**

L.P.	MIEJSCOWOŚĆ	OBIEKT	NR REJESTRU
1.	Klasztorek	Grodzisko	24
2.	Klasztorek	Osada	34
2.	Klasztorek	Cmentarzysko i budowla sakralna	174

MIASTO I GMINA KWIDZYN

LP	MIEJSCOWOŚĆ	OBIEKT	NR REJESTRU
1.	Kwidzyn, ul. Starozamkowa	Grodzisko	125
2.	Baldram-Bedrony	Osada otwarta	72
3.	Bedrony	Grodzisko wyżynne	63
4.	Podzamcze	Grodzisko	52
5.	Podzamcze	Osada przygodowa	74
6.	Stary Czerwony Dwór	Osada	75

GMINA PRABUTY. Brak stanowisk archeologicznych wpisanych do rejestru zabytków.

GMINA RYJEWO

L.P.	MIEJSCOWOŚĆ	OBIEKT	NR REJESTRU
1	Benowo-Wygoda	Grodzisko-szaniec obronny	76
2	Benowo- Wygoda	Grodzisko nr 2 szaniec obronny	77
3	Benowo-Wygoda	Grodzisko nr 3-szaniec obronny	78
4	Budzyń-Jałowiec	grodzisko	93

GMINA SADLINKI. Na terenie gminy znajduje się 8 zewidencjonowanych stanowisk archeologicznych, żadne z nich nie zostało wpisane do rejestru zabytków.